

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН

ХƏБƏРЛƏРИ ИЗВЕСТИЯ

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ТАРИХ. ФƏЛСƏФƏ ВƏ ҺУГУГ СЕРИЈАСЫ

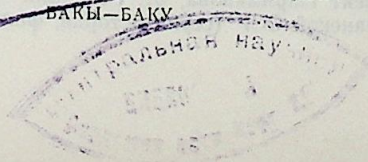
*

СЕРИЯ ИСТОРИИ, ФИЛОСОФИИ И ПРАВА

2

1984

„Елм“ НƏШРИЈАТЫ—ИЗДАТЕЛЬСТВО „ЕЛМ“
БАКЫ—БАКУ

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: З. М. Бунятов (главный редактор),
П. А. Азизбекова, И. Г. Алиев, А. М. Асланов, З. Б. Геюшев, Дж. Б. Гулиев, Т. М. Ка-
фаров, Ф. К. Кочарли, Н. М. Велиханова (ответственный секретарь), А. К. Рзаев
(зам. гл. редактора), Р. А. Оруджев, М. М. Саттаров, А. С. Сумбатзаде.

Т. А. МУСАЕВА

ВАЖНАЯ ВЕХА НА ПУТИ ОРГАНИЗАЦИОННО-ХОЗЯЙСТВЕННОГО И ПОЛИТИЧЕСКОГО УКРЕПЛЕНИЯ КОЛХОЗОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

(К истории первого слета колхозников-ударников
Азербайджана)

Советский народ, руководимый Коммунистической партией, уверенной поступью вступил в третий год одиннадцатой пятилетки. Трудящиеся нашей страны решают важные задачи, начертанные историческим XXVI съездом КПСС, майским и ноябрьским (1982 г.) Пленумами ЦК КПСС, открывшими перед страной широкие горизонты социально-экономического прогресса, наметившими пути эффективного использования экономического, научно-технического и духовного потенциала общества развитого социализма.

В статье «Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР» Ю. В. Андропов отмечал: «Крупные, масштабные задачи встают перед партией и народом в последних десятилетиях XX века. Взятые в комплексе, эти задачи сводятся к тому, что можно было бы назвать совершенствованием развитого социализма, по мере чего и будет происходить постепенный переход к коммунизму» [1, 20]. В деле решения этих задач, как отметил ноябрьский (1982 г.) Пленум ЦК КПСС, все большее значение будет иметь всемерное повышение трудовой и политической активности трудящихся масс, их инициатива и творческий почин, дальнейшее развитие советского демократизма [2, 21—22].

На новом этапе социалистического строительства надежным средством КПСС в решении основных проблем служил и служит богатый опыт, накопленный партией в предшествующие годы. Этот опыт помогает партии во время в связи с изменением политического курса и конкретной исторической обстановки, выдвигать новые формы и методы организационной, партийной и хозяйственной работы, быстро перегруппировать партийные силы и концентрировать их на главных направлениях, где решаются задачи политической и экономической стратегии партии.

Одним из таких важных и переломных этапов на пути строительства социализма явилось проведение коллективизации сельского хозяйства — великой революции в деревне. Опыт ее имеет бесценное, непреходящее значение.

Проблема коллективизации сельского хозяйства в Азербайджане нашла определенное отражение в историографии. Однако вопросы организационно-хозяйственного и политического укрепления колхозов Азербайджана — нового этапа в колхозном строительстве, а также такое

важное событие в жизни колхозного крестьянства республики, как первый слет колхозников-ударников, сыгравший значительную роль в укреплении колхозов, развертывании социалистического соревнования на колхозных полях, поднятии сельскохозяйственного производства, не были предметом специального научного рассмотрения. В статье сделана попытка раскрыть одну из важных страниц истории колхозного движения в республике в период организационно-хозяйственного укрепления колхозов.

Более 50 лет назад советское крестьянство в союзе с рабочим классом, руководимое Коммунистической партией, перешло к осуществлению сплошной коллективизации сельского хозяйства к ликвидации на ее основе кулачества как класса. Это был важный исторический поворот, решивший коренной вопрос об отношении трудящегося крестьянства к социализму. Этим самым вновь был подтвержден вывод В. И. Ленина о крестьянстве как союзнике рабочего класса в его борьбе за строительство социализма.

За короткое время в стране созданы тысячи колхозов и совхозов. Вступление подавляющего большинства крестьянских хозяйств в колхозы означало, что историческая задача перевода мелких единоличных хозяйств на рельсы крупного общественного хозяйства в основном была решена. «...Союз ССР окончательно утвердился на новом пути, — говорилось в постановлении СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 5 июля 1932 г. — Буржуазная теория возврата Союза ССР к капитализму тем самым окончательно разбита и развеяна в прах» [3, 172].

Успехи в деле коллективизации сельского хозяйства позволили партии перенести центр тяжести работы в деревне в область организации производства и труда. На первый план выдвигалась задача организационно-хозяйственного укрепления колхозов. Новые проблемы колхозного строительства были обсуждены в январе 1933 г. Пленумом ЦК ВКП(б), который глубоко и всесторонне проанализировал состояние колхозов и совхозов, вскрыл недостатки партийной работы в деревне, наметил меры, обеспечивавшие коренное улучшение партийного руководства сельским хозяйством. Было решено организовать при совхозах и машинно-тракторных станциях политотделы [4, 78—81].

Важным шагом на пути организационно-хозяйственного и политического укрепления колхозов стал I Всесоюзный съезд колхозников-ударников, созданный в феврале 1933 г. в Москве [5, 410]. Вместе со всеми колхозниками братских народов Советского Союза колхозники-ударники Азербайджана активно участвовали в работе съезда. Принятое съездом обращение ко всем колхозникам стало боевой программой мобилизации трудящихся масс Азербайджана на борьбу за дальнейший подъем сельского хозяйства и укрепления колхозов [6].

С целью претворения в жизнь решений съезда в Азербайджане развернулась большая подготовительная работа по созыву в Баку первого слета колхозников ударников. Были проведены районные слеты колхозников-ударников, на которых выбирались будущие делегаты слета [7]. Активную работу по подготовке к слету развернули рабочие Баку. С большой теплотой, как родных и близких, встречали бакинские нефтяники тружеников колхозных полей, прибывающих на слет. Выделенные с предприятий передовые рабочие со знаменами в руках встречали на вокзале приезжающих колхозников. Другая группа рабочих действовала в штабе слета, размещенном в клубе им. 26. Отсюда они развозили делегатов слета по заранее выделенным гостиницам.

20 марта в 7 часов вечера в Азербайджанском государственном театре оперы и балета им. М. Ф. Ахундова открылся первый Всеазербайджанский слет колхозников-ударников [8]. На слет из всех районов республики прибыло 610 делегатов, в том числе 105 женщин. Среди делегатов были представители многих национальностей: азербайджанцы (496), армяне (47), русские (22), лезгины (15) и др. По своему социальному положению это были бедняки, батраки и середняки. Большая часть делегатов (507) вступила в колхозы в течение 1929/30 и 1931/32 г. Среди делегатов было 10 председателей колхозов, 151 бригадир, 211 членов колхоза, 16 счетоводов.

Из 610 делегатов 288 являлись членами и кандидатами АКП(б), 62 — комсомольцами, остальные — беспартийными [9]. Следует отметить, что подавляющее большинство делегатов было неграмотным. Среди них было немало бывших красных партизан героев гражданской войны, сменивших винтовку на соху и трактор, ставших активными участниками колхозного строительства.

От имени представителей бакинских рабочих-ударников слет приветствовал нефтяник Сейфуллаев Исмаил. «6000 рабочих Азнефти, — сказал он, — поручили мне передать вам горячий пролетарский привет. Бакинские рабочие дают слово полностью снабдить тракторы колхозных полей топливом и обеспечить повседневную производственную помощь колхозам Азербайджана. От вас мы ждем ударного большевистского проведения сева». Выступивший вслед за ним рабочий-нефтяник Заболотин заявил: «Весь наш многолетний опыт, завоеванный потом и кровью, мы бакинские нефтяники, обязуемся перенести в ваши колхозы» [8].

От имени юной пионерки Азербайджана слету рапортовала пионерка Кулиева. Она сообщила делегатам, что дети нефтяного Баку не забывают о детях колхозников Азербайджана — 7 пионерских бригад послали в колхозы к своим подшефным пионерским отрядам деревни [10].

Своих представителей на слет для приветствия послали и Кавказская Краснознаменная Армия. Лучший боец-ударник Мамедов Исмаил Али рассказал колхозникам о том, как борются за овладение боевой техникой бойцы Аздивизии, матросы Каспийской военной флотилии, летчики республики. Обращаясь ко всем делегатам, он призвал всех колхозников крепить оборону страны [11].

Под общее одобрение делегатов было внесено предложение послать телеграмму ЦК ВКП(б), ЦИК и СНК СССР, Реввоенсовету СССР, Заккрайкому ВКП(б). В приветственной телеграмме ЦК ВКП(б) делегаты слета писали: «Мы впервые собрались в пролетарском Баку на слет, чтобы после Всесоюзного съезда ударников колхозных полей ... обсудить вопрос о том, как привести обращение Всесоюзного слета в колхозах Советского Азербайджана... Мы на опыте нашей жизни знаем, что только Советская власть могла установить братское единение трудящихся всех национальностей, что только эта власть избавила нас от гнета беков, богатеев, кулаков...

Мы добьемся под руководством большевиков и пролетариата, чтобы колхозы и колхозники Азербайджана стали зажиточными» [11].

С докладом «Об итогах I Всесоюзного съезда колхозников-ударников и задачах укрепления колхозов на слете выступил секретарь ЦК АКП(б) Ага Султанов. Он отметил, что предшествующие слету январский пленум ЦК и ЦКК ВКП(б), первый Всесоюзный съезд колхоз-

ников-ударников ознаменовали начало нового этапа колхозного строительства — хозяйственно-организационного и политического укрепления колхозов, усвоения и перенесения опыта работы лучших колхозов страны на поля республики, превращения колхозов в большевистские, а колхозников — в зажиточных тружеников, развертывания массового соревнования. В связи с этим перед колхозниками-ударниками встали большие задачи: перестроить работу на новых началах, поднять урожайность полей, крепить трудовую дисциплину, улучшить материальное положение колхозников, изгнать из колхозов кулаков, лодырей и расхитителей социалистической собственности, мобилизовать все силы на весенний сев. Вслед за этим с докладом «О роли женщин в колхозном строительстве» выступила на слете заведующая женотделом ЦК АКП(б) тов. М. Рахмеева, которая отметила большую роль женщин в колхозном строительстве и в борьбе с классовым врагом, а также значение деятельности женотделов.

На слете выступили также председатель АзЦИК С. М. Эфендиев, нарком земледелия Азербайджана Гейдар Везиров, командир Аздивизии Гамбар Везиров, секретарь ЦК АЛКСМ Бала Багиров. Говоря о роли комсомольских организаций в весенней посевной кампании, Б. Багиров призвал колхозную молодежь республики развернуть большевистскую борьбу за высокий урожай на хлопковых полях, за большевистские высокодоходные колхозы [10].

Все доклады были заслушаны делегатами с большим интересом. В прениях по ним выступили Сафар Зафиев из Карягинского района, Акпер Каздаров из Зангелана, Салман Гасанов и Фейзулла Гусейнов из Ленкорани и Астары, Андроник Давыдов из АОНК, Гасанова и Керимова из Агдама, Гаджиева Фатма из Апшерона [12]. Они рассказывали «о глубокой вспашке колхозной нови», о новых «бороздах социалистического соревнования» на полях, о предстоящей первой посевной весне второй пятилетки.

Тепло встречали делегаты слета многочисленные делегации бакинских рабочих. Рабочие крупнейших предприятий — доков им. Парижской коммуны, завода им. лейт. Шмидта, крекинг-завода, приветствуя слет колхозников, призвали ударников колхозных полей перенести на свои поля богатый опыт бакинских пролетариев. Большой заботой о колхозниках, об их трудовых делах прозвучало опубликованное в дни открытия слета обращение рабочих-ударников Бухты Ильича к делегатам слета, в котором была подчеркнута важность заимствования у рабочих ударных темпов работы, необходимость улучшения показателей в посевной кампании, развертывания социалистического соревнования по лучшему проведению сева. В этом документе как нельзя лучше проявилась нерасторжимость классовых уз рабочих и крестьян, их нерушимая дружба и союз [13, 14]. В перерывах между заседаниями рабочие многих промышленных предприятий встречали у себя колхозников-делегатов села. Так, рабочие завода им. лейт. Шмидта, доков им. Парижской коммуны приветствовали у себя колхозников из Барды, Агдама и других районов республики [15].

На адрес слета в дни его работы поступило немало приветственных телеграмм от колхозников и колхозниц многих районов республики, в том числе Хачмасского, Гянджинского, Бардинского, где колхозниками брались конкретные обязательства, вызывались на соревнование отдельные районы, а также колхозы союзных республик — Грузии и Армении [16].

Два дня продолжался слет, приковавший внимание всей общест-венности республики. В последний день слета колхозники-ударники приняли обращение ко всем колхозникам республики, в котором были подведены итоги слета и брошен клич — развернуть социалистическое соревнование между районами, колхозами, бригадами, изгнать классовых врагов из колхозов, сделать колхозы большевистскими, а всех колхозников зажиточными [17].

Первый Всеазербайджанский слет колхозников-ударников имел большое значение, так как обозначил новую веху в борьбе за организационно-хозяйственное и политическое укрепление колхозов Азербайджана, за высокое качество колхозного производства, поднятие урожайности, повышение доходов колхозников. Он явился мощным рычагом мобилизации лучших сил партийного и беспартийного актива города и деревни для успешного разрешения этих задач.

Слет способствовал укреплению связи между рабочим классом Баку и колхозным крестьянством, способствовал усилению пролетарского влияния в деревне, активизации творческих сил колхозников.

Благодаря развертыванию массового социалистического соревнования, энтузиазму тружеников колхозных полей, деятельности политотделов, сельских партийных ячеек, за короткое время колхозы, МТС и совхозы были очищены от враждебных элементов, укреплены в политическом и хозяйственном отношении. Сельскохозяйственное производство стало неуклонно расти.

Собравшийся в ноябре 1934 г. Пленум ЦК ВКП(б) констатировал, что колхозы стали «прочной и непобедимой силой» [4, 199].

Важное значение в деле организационно-хозяйственного и политического укрепления колхозов Азербайджана имела помощь со стороны трудящихся братских союзных республик. Благодаря этой помощи была быстрее проведена техническая реконструкция сельского хозяйства Азербайджана, завезены в республику сотни тракторов, комбайнов и других сельскохозяйственных машин. Количество тракторов в колхозах и совхозах с 1933 по 1936 г. выросло с 2334 до 4726, комбайнов — с 84 до 266, грузовых автомобилей — с 215 до 712 [18].

За годы второй пятилетки число колхозов в Азербайджанской ССР увеличилось с 3440 на 1 января 1933 г. до 3669 на 1 января 1938 г. Процент коллективизации поднялся с 45,4 до 87,3 [18, 40]. За это время в сельское хозяйство Азербайджана только по системе Наркомзема республики было вложено 194 444 тыс. руб. [18, 41].

В исторически короткий срок в Азербайджане произошли коренные социалистические преобразования. Он стал республикой мощной индустрии и высокомеханизированного сельского хозяйства.

Осуществление социалистического преобразования сельского хозяйства Азербайджана и его выдающиеся достижения явились торжеством ленинской национальной политики, аграрной теории марксизма-ленинизма.

Ныне, в период развитого социализма перед сельским хозяйством СССР встали новые, гигантские по масштабам экономические, социальные и технические проблемы.

Опираясь на весь предшествующий опыт руководства социалистическим строительством, партия разработала аграрную политику применительно к условиям развитого социализма. Она обогатила ленинскую

аграную политику новыми теоретическими положениями. Партия указала, что межхозяйственная кооперация и агропромышленная интеграция являются генеральным направлением в сельском хозяйстве. На основе обобщения огромного опыта партия сделала вывод о том, что наилучшей формой концентрации и специализации производства являются агропромышленные комплексы.

Осуществление Продовольственной программы, принятой на майском (1982 г.) Пленуме ЦК КПСС, немыслимо без глубокого поворота всех отраслей народного хозяйства к решению проблем дальнейшего подъема сельскохозяйственного производства и развития агропромышленного комплекса в целом [19].

Важным средством достижения этих целей призваны стать областные и районные агропромышленные объединения. Состоявшийся в марте 1983 г. в Баку Республиканский семинар-совещание обсудил задачи РАПО. Выступая на семинаре, первый секретарь ЦК КП Азербайджана К. Багиров, отмечал, что «работа совещания-семинара послужит важным средством для дальнейшего подъема социально-экономической и духовной жизни республики» [20].

Намеченный партией курс на совершенствование хозяйственного механизма, улучшение руководства сельским хозяйством и другими отраслями агропромышленного комплекса вдохновляет работников сельского хозяйства, производства как и всех людей, на неутомимый труд во имя торжества коммунизма в нашей стране. Этот новый рубеж в развитии сельского хозяйства страны будет также успешно преодолен, как и все предшествующие. Порукой тому массовый размах социалистического соревнования, вдохновленный труд советских людей.

Примечания

¹ Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социального строительства в СССР. — Коммунист, 1983, № 3.

² Ноябрьский (1982 г.) Пленум ЦК КПСС. — Коммунист, 1982, № 17.

³ История Коммунистической партии Советского Союза. — М., 1971, т. 4, кн. 2.

⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК. — М., 1971, т. 5.

⁵ Трапезников С. П. Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана. — М., 1965.

⁶ Правда, 1933, 20 февр. Представители от Азербайджана в числе 15 чел. участвовали на съезде в составе закавказской делегации.

⁷ Гяндж ишчи, 1933, 17 марта.

⁸ Ени йол. 1933, 21 марта.

⁹ Бакинский рабочий, 1933, 22 марта.

¹⁰ Бакинский рабочий, 1933, 21 марта.

¹¹ Ени йол, 1933, 22 марта.

¹² Гяндж ишчи, 1933, 21 марта.

¹³ Вышка, 1933, 20 марта.

¹⁴ Ени йол, 1933, 20 марта.

¹⁵ Бакинский рабочий, 1933, 23 марта.

¹⁶ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 379, оп. 6, д. 81, лл. 40—44.

¹⁷ Ени йол, 1933, 29 марта.

¹⁸ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 796, оп. 2, д. 1284, л. 98.

¹⁹ Продовольственная программа СССР на период до 1990 года и меры по ее реализации. — М., 1982.

²⁰ Речь первого секретаря ЦК КП Азербайджана К. М. Багирова на Республиканском совещании-семинаре секретарей первичных партийных организаций в Баку 12 марта 1983 г. — Коммунист, 1983, 13 марта.

Т. А. Мусајева

АЗЭРБАЙЧАНДА КОЛХОЗЛАРЫН ТЭШКИЛАТ-ТЭСЭРРУФАТ ВЭ СИЈАСИ ЧЭҺЭТДЭН МӨҢКӨМЛЭНМƏСИ ЈОЛУНДА МҮНҮМ МƏРҲƏЛƏ (АЗЭРБАЙЧАН ЗЭРБƏЧИ КОЛХОЗЧУЛАРЫНЫН БИРИНЧИ ТОПЛАНЫШЫНЫН ТАРИХИНƏ ДАИР)

УИҚ(б)П МК вэ МНК-нын бирлэшмиш јанвар (1933-чү ил) пленуму тэрэфиндэн мүэјјән едилмиш колхозларын тэшкилат-тэсэрруфат вэ сијаси чэһэтдэн мөһкөмләнмәси дөврү Азәрбајчанда колхоз гуручулуғу јолунда мүнүм мәрһәләләрден бири олду. Бу мүнүм вәзифәнин һәлһиндә Азәрбајчан зәрбәчи колхозчуларынын биринчи топланышы аз рол ојнамады.

Мәғаләдә фактик материаллар әсасында топланышын чағырылмасы тарихи, орада музакирә едилмиш мәсәләләр, нүмајәндәләрин милли вэ соснал тәркиби ишыг-ландырылыр, онун әһәмијјәти гејд олунур. Бу топланыш јүксәк кејфијјәтли мәһсул уғрунда, колхозларын мәһсулдарлығынын вэ кәлирлилијинин јүксәддилмәси уғрунда мүбаризәдә јени мәрһәлә ачды, кәнддә пролетар тәсиринин даһа да күчләнмәсини, колхозчуларын јарадычы гүввәләринин фәаллашмасыны тәмин етди. Кәнд зәһмәткешләринин фәдакарлығы, сијаси шәбәләрин, партија группларынын фәалијјәти сәјәсиндә, гыса мүддәт әрзиндә колхозлар, МТС вэ совхозлар дүшмән үнсүрләрдән тәминләнди. сијаси вэ тәсэрруфат чәһәтдән даһа да мөһкөмләнди.

Т. Б. ГАФФАРОВ

ЈЕТКИН СОСИАЛИЗМ ШӨРАИТИНДӨ АЗЕРБАЙДЖАН КӨНДИНДӨ МӨДӨНИ-МААРИФ ИШИ (1960—1980-чи иллөр)

Совет адамларында дүнјакөрүшүн, сијаси, бәдни, әмәк вә мәишәт мәдәнијјәтинин формалашдырылмасында мәдәни-маариф иши мүнһүм вәситәдир. В. И. Ленин ичтимаи инкишафда онун бөјүк рол ојнадыгыны [1], хусусән партија идејаларыны күтләләрә өтүрмә вәситәси кими кениш имканлара малик олдуғуну јүксәк гүјмәтләндирмишдир [2].

Јеткин сосиализм дөврүндә чәмијјәтин мәһсуллар гүввәләри вә истеһсал мүнәсибәтләринин интенсив инкишафы, инсанларын шүүр-лулуғунун артмасы, үмуми мәдәни сәвијјәсинин јүксәлмәси илә сых әлағәдар олдуғундан идеоложи иш кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә өн сыраја кечир. Сов.ИКП МК-нын Баш катиби К. У. Черненко јолдашын гејд етдији кими, лазыми сосиал вә идеоложи зәмин јаратмадан игтисадијјаты кејфијјәтчә јени сәвијјәгә галдырмаг мүмкүн дејилдир [3; 4]. Буна көрә дә мүасир вәситәси олан мәдәни-маариф ишинә тәмәси вә јайылмасынын мүнһүм вәситәси олан мәдәни-маариф ишинә тәләбат даһа да артыр. Коммунист Партијасы вә Совет һөкүмәти бу ишин һәртәрәfli инкишафына, онун имканларындан даһа сәмәрәли истифадә олунмасына бөјүк диггәт вә гајгы көстәрирләр. Зәһмәткешләрин тәрбијәсиндә мәдәни-маариф вәситәләринин зәнкин хәзинәсиндән даһа сәмәрәли истифадә етмәјин чәмијјәтин игтисади вә сосиал-мәдәни инкишафында бөјүк ролу Сов.ИКП МК-нын ијун (1983-чү ил) пленумунда бир даһа гејд олунмушдур [5].

Јеткин сосиализм шөраитиндә һәм мадди истеһсал саһәләри, һәм дә мадди истеһсалла мәнәви истеһсал арасында зәрури олан пропорционаллыг јарадылмасы совет кәндиндә сосиал-мәдәни гуручулуға рәһбәрлији, онун идарә олунмасыны даим тәкмилләшдирмәји тәләб едир. Бу бахымдан кәнддә мәдәни-маариф ишинин инкишаф тарихини изләмәк, мөвчуд тәчрүбәни үмумиләшдирмәк бөјүк елми вә әмәли әһәмијјәтә маликдир.

60—70-чи илләрдә кәнддә мәдәни-маариф ишинин инкишафына партија гајгысы даһа да артмышдыр. Коммунист партијасынын 60-чы илләрдә мүәјјән олунмуш аграр сијасәтиндә кәнд зәһмәткешләринин мәдәни сәнајесинин јүксәлдилмәси колхоз вә совхозларда истеһсалы инкишаф етдирмәјин мүнһүм шөртләриндән бири кими гүјмәтләндирилди. Бу хәтт 70-чи илләрдә дә давам етдилмишдир. Кәнд әһалисинин мәдәни сәнајесинин јүксәлдилмәси мәдәни-маариф ишинин һәртәрәfli инкишафыны тәләб едирди. Сов.ИКП XXII—XXV гурултајлары, Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин пленумлары, һабелә Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин «Кәнд әһалисинә мәдәни хидмәти даһа да јажшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» 10 нојабр 1977-чи ил гәрары кәнддә мәдәни-маариф ишинин кәмијјәт вә кејфијјәт көстәричиләрини ардычыл сурәтдә јажшылашдырмаг үчүн конкрет тәдбирләр

мүәјјәнләшдирмишдир. Бу тәдбирләр кәндин игтисади вә сосиал-мәдәни инкишафынын бүтүн комплекси илә сых әлағәләндирилмишдир.

Јеткин сосиализм дөврүндә, хусусән 70-чи илләрдә кәндин ичтимаи-игтисади тәрәггисинин сурәтләнмәсиндә мәдәни-маариф ишинин имканларындан даһа сәмәрәли истифадә едилмәси Азәрбајчан Коммунист Партијасынын диггәт мәркәзиндә олмушдур. Азәрбајчан КП XXVI—XXIX гурултајлары, Азәрбајчан КП МК-нын пленумлары кәнд мәдәнијјәт очағларынын мадди-техники базасыны мөһкәмләндирмәк, кадрларла тәһизини јажшылашдырмаг, онларын системини тәкмилләшдирмәк, ишин идеја-сијаси вә бәдни-естетик сәвијјәсини јүксәлтмәк саһәсиндә әмәли тәдбирләр ишләјиб һазырламышдыр.

60—70-чи илләрдә Азәрбајчан кәндиндә баш вермиш игтисади, сосиал ирәлиләмәләр бурада мәдәни-маариф ишини әсаслы шәкилдә јажшылашдырмаг зәрурәти доғурмуш вә бунун үчүн мүнәсиб шөраит јаратмышды. Кәнд тәсәррүфатынын тәдричән тәрәгги едиб интенсив инкишаф јолуна дүшмәси, хусусән әкинчи вә малдар әмәјинин кетдикчә даһа чох сәнајә әмәјинин бир нөвүнә чеврилмәси, истеһсалата рәһбәрлијин тәкмилләшдирилмәси, һабелә тәсәррүфатларын вә аиләләрин кәлиринин чохалмасы, әһалинин үмумтәһсил сәвијјәсинин јүксәлмәси, коммуникасија, сосиал инфраструктура хидмәтләринин, мәишәт шөраитинин јажшылашмасы зәһмәткешләрин мәнәви тәләбләринин даһа да артмасына сәбәб олмушдур. Бир нечә факт: 20 илдә республикада кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары истеһсалы 2,7, колхоз вә совхозларын рентабеллилик сәвијјәси тәғрибән 16, колхозчуларын орта ајлыг әмәк һаггы 5,3, совхоз ишчиләриники исә 2,7, дөфә артмышдыр. Әһалини 1979-чу ил Умумиттифаг сијаһыјаалманын нәтичәләринә көрә Азәрбајчан ССР-дә јашы 10 вә ондан јухары олан кәнд әһалисинин һәр мин нәфәринә 561 нәфәр вә ја 1959-чу илдәкиндән 74,2 фаиз чох али вә орта (там вә натамам) тәһсилли дүшүрдү. 70-чи илләрин сонунда һәр аилә орта һесабла 5—6 адда гәзет вә журнал алырды. һәр беш аиләдән дөрдүндә телевизор, демәк олар ки, бүтүн евләрдә радиогәбуледичи варды. һәр ики аиләдән бири сон 20 илдә тикилмиш мүасир, раһат мәнзилләрдә јашајырды [12, в. 22].

Ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн дәринләшмәси, кәнд тәсәррүфатында ишләрин кетдикчә даһа чох әл әмәји даирәсиндән чыхмасы, һабелә асудә вахтын артмасы зәһмәткешләрин мәдәни сәвијјәсинин јүксәлмәсиндә мүнһүм рол ојнајыр. Мәсәлән, Чәлилабад рајонунда апарылан мүшаһидәләр көстәрмишдир ки, 70-чи илләрдә игтисади инкишафда интенсивлик амилләринин кениш тәтбиғи нәтичәсиндә бурада асудә вахтларда мәдәни-маариф мүәссисәләриндә мәшғул оланларын сајы 2 дөфә артмышдыр [12, в. 179].

Әһалинин мәдәни тәләбләринин јүксәлмәси мәдәни-маариф ишини дурмадан јажшылашдырмағы тәләб едирди. Сосиоложи мүшаһидәләр көстәрирди ки, кәнд јерләриндә мүсаһибәдә иштирак едәнләрин 1961-чи илдә 60. 1980-чи илдә исә 54,9 фаизи (ҮҚТЕТИИ-нин Азәрбајчан филиалынын 1980-чи илдә кәнддә апардығы сосиоложи тәдгигатлара көрә—54 фаизи) мәнәви тәләбләри өдәмәјин ичтимаи тәшкिलолунмуш формаларыны әсаслы сурәтдә јажшылашдырмағы зәрури һесаб едир [12, в. 131; 26].

Мәдәни-маариф ишинин инкишафы онун мадди-техники базасыны әсаслы сурәтдә мөһкәмләндирмәји тәләб едир. 20 илдә республиканын кәндләриндә 160 мин јерлик 840 мәдәнијјәт еви вә клуб тикилиб истифадәгә верилмишдир. 1000-ә гәдәр дөвләт кәнд китабханасы

мүасир биналара көчүрүлмүшдүр [23, в. 77]. Бу, мәдәни-маариф мүәссисәләриндә иш шәраитинин хејли јахшылашмасына сәбәб олмушду. Кәнд дөвләт клуб мүәссисәләринин һәр бириндә орта һесабла 160 тамашачы јери олан 1678 тамаша салону, дәрнәк мәшгәләләри үчүн 800-ә гәдәр отаг тәшкил едилмишди. 1980-чи илдә бу мүәссисәләрдә 373, 1 мин јерлик 2221 тамаша салону, 1221 дәрнәк мәшгәләләри үчүн отаг варды [11, 222; 18]. Дөвләт кино гурғуларында исә јерләрин сајы 20 илдә 3, дәфәдән чох артараг 166 минә чатмышдыр [21; 22]).

60—70-чи илләрдә мәдәни-маариф мүәссисәләринин аваданлыгла тәһһизи дә хејли јахшылашмышдыр. Өзфәалијјәт коллективләринин театр реквизитләри илә тә’мин етмәк үчүн 1976-чы илдә Кировабад, Көј-чај, Салјан, Ләнкәран, Шәки, Јевлах, Хачмаз вә Товузда рајонларарасы кирајә базалары тәшкил олунмушдур [15]. 20 илдә кәнд күтләви китабханалары фондунда олан китаб вә журналларын сајы 2,3 дәфә артараг 17,7 милјон нүсхәјә чатмышдыр [9, 273; 10, 89].

Јеткин социализм шәраитиндә кәндин иғтисади вә социал-мәдәни тәрәғғиси бүтүн ири јашајыш мәнтәгәләриндә стасионар клуб, китабхана, кино гурғусу вә дикәр мәдәнијјәт очаглары тәшкил олунмасыны тәләб едирди. Мәдәни-маариф мүәссисәләри шәбәкәси дурмадан кенишләнирди. 1961—1980-чи илләрдә кәндләрдә 1156 күтләви китабхана 1091 клуб мүәссисәси, 607 кино гурғусу тәшкил олунмушдур. 70-чи илләрин сонунда кәнд әһалисинә 3234 күтләви китабхана, 2771 клуб мүәссисәсән, 1609 кино гурғусу хидмәт кәстәрирди [12, в. 13]. Стасионар мәдәнијјәт мүәссисәләри тәшкил етмәк мүмкүн олмајан хырда јашајыш мәнтәгәләриндә, һабелә отлагларда, ферма вә тарла дүшәркәләриндә зәһмәткешләр сәјјар васитәләрлә мәдәни хидмәт тәшкил олунурду.

Мәдәни-маариф ишинин инкишафы мәдәнијјәт очагларынын мүғәхәссис кадрларла тәһһизинин јахшылашдырылмасындан билаваситә асылы иди. 60-чы илләрин орталарында кәнд клуб мүәссисәләри ишчиләринин 77, китабхана ишчиләринин исә 68 фаизини мувафиг ихтисас тәһһили олмајан практикләр тәшкил едирди. 60-чы илләрин икинчи јарысы вә 70-чи илләрдә бу мүәссисәләрә орта һесабла һәр ил 150 нәфәрә гәдәр али вә орта ихтисас тәһһилли мүғәхәссис кадрлар көндәрилмәси вәзијјәти нисбәтән јахшылашдырмышдыр. 1980-чи илдә кәнд дөвләт клуб мүәссисәләриндә 79 нәфәр али, 779 нәфәр орта ихтисас, китабханаларында исә 109 нәфәр али, 1267 нәфәр орта ихтисас тәһһилли мүғәхәссис чалышырды. Һәр ил орта һесабла 600 нәфәрә гәдәр мәдәни-маариф ишчиси ихтисасартырма курсларында билијини тәкмилләшдирди [12, в. 21]. Лакин кәндә бу мүғәхәссисләрә еһтијач һәлә дә бөјүк иди.

Мадди-техники базанын мөһкәмләнмәси, кадрларла тәһһизин нисбәтән јахшылашмасы мәдәни-маариф мүәссисәләри системини даһа да тәкмилләшдирмәјә имкан верирди. 60-чы илләрин икинчи јарысындан кәнд јерләриндә әһалијә мәдәни хидмәт сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн клублара нисбәтән даһа кениш имканлара малик олан мәдәнијјәт евләринин тәшкилинә башланмышдыр. Артыг 60-чы илләрин сонунда бу-рада 281 мәдәнијјәт еви вардыр. 70-чи илләрдә бүтүн ири јашајыш мәнтәгәләриндә белә мүәссисәләрин тәшкил олунмасы иши хејли сүр’әтләнмишди. Белә ки, 10 илдә кәнд мәдәнијјәт евләринин сајы 2,4 дәфә артараг 670-ә чатдырылмышды [18].

Сов.ИКП МК-нын «Коммунист тәрбијәси вә елми-техники тәрәғғидә китабханаларын ролуну јүксәлтмәк һағгында» 8 мај 1974-чү ил гәрарынын тәләбләри әсасында 70-чи илләрин орталарындан республикада дөвләт китабханалары мәркәзләшдирилмәјә башланмышдыр. 70-чи

илләрин сонунда кими бу үсул 55 рајонда тәтбиг олунмушдур. 1980-чи илдә Азәрбајҗан ССР-дә тәркибиндә 2729 кәнд китабхана-филиалы олан 63 Мәркәзләшдирилмиш Китабхана системи (МКС) фәалијјәт кәстәрирди [19]. Бу системин тәтбиги китаб сәрвәтләриндән даһа сәмәрәли истифадә етмәјә имкан верирди. 20 рајон МКС-нин ишинин тәһһили кәстәрирди ки, бу методун тәтбиги нәтичәсиндә охучуларын сајы 50 мин нәфәр, китаб дөвријјәси исә 1 милјон нүсхә артмышдыр [16, в. 66].

Ајры-ајры идарәләрә мөхсус олан мәдәни-маариф мүәссисәләри ишинин ваһид мәркәздән әлағәләндирилмәси, планлашдырмада саһә принципинин әсас көтүрүлмәси әһалијә мәдәни хидмәти јахшылашдырмаг јолунда чидди манеә иди. Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин «Кәнд әһалисинә мәдәни хидмәти даһа да јахшылашдырмаг тәдбирләри һағгында» 10 нојабр 1977-чи ил гәрарынын тәләбләри әсасында ајры-ајры идарәләрә мөхсус мәдәни-маариф мүәссисәләринин ишини әлағәләндирән республика методик мәркәзи јарадылды [16, в. 297]. Свердлов виләјәти кәнд мәдәнијјәт комплексләринин тәчрүбәси кениш өјрәнилмәјә вә сынаг характерли илк тәдбирләр көрүлмәјә башланды. Мәдәнијјәт комплексләринин иш методлары—ајры-ајры клуб, мәдәнијјәт евләри, китабхана, кино гурғусу, мусиги мәктәби, идман коллективләринин ишини әлағәләндирмәк үсулу Шәки рајонунун Кичик Дәһнә, Шаһбуз рајонунун Ашагы Гышлаг, Балакән рајонунун Катех, Нефтчала рајонунун Хыллы, Лерик рајонунун Монодикаһ кәндләриндә мувәфғәијјәтлә тәтбиг олунду [23, в. 70]. 1978-чи илдән Ләнкәран, Газах, Нефтчала, Салјан вә Чәлилабад рајонларында кәнд дөвләт клуб мүәссисәләринин советлик әризисиндә бир апарычы мәдәнијјәт еви базасында мәркәзләшдирилмәсинә башланмышдыр [16, в. 237]. Бу системин тәтбиги мәдәни-маариф мүәссисәләринин имканларындан даһа сәмәрәли истифадә етмәјә, онларын ишинин кејфијјәтчә јахшылашмасына сәбәб олмушдур.

60-чы илләрин орталарындан тәшкил олунмаға башланан халг университетләри 70-чи илләрдә мәдәни-маариф мүәссисәләри системинин мүһүм даирәләриндән биринә чеврилди. 1963/64-чү дәрә илиндә республиканын кәндләриндә 843 нәфәр динләјичиси олан 10 халг университети варды [24]. Сов.ИКП МК-нын «Халг университетләри ишинин јахшылашдырылмасы һағгында» 8 октјабр 1968-чи ил тарихли гәрарында халг күтләләринин идеја-сијаси вә бәди тәрбијәсиндә бу университетләрин имканларындан даһа сәмәрәли истифадә олунмасы үчүн конкрет тәдбирләр муәјјән едилмишди. Бунларын һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә 70-чи илләрдә кәнд јерләриндә халг университетләринин сајы 87,6 фаиз артараг 272-јә чатмышды. 1979/80-чи дәрә илиндә онларда 54,4 мин нәфәр вә ја 1970—71-чи дәрә илиндәкиндән 2 дәфә чох зәһмәткеш тәһһил алырды [24].

Әһалинин дурмадан артан мә’нәви тәләбләрини даһа долгун өдәмәк үчүн мөвчуд мәдәни хидмәт форма вә методлары тәкмилләшдирилди, јени үсуллар тәтбиг олунурду. Бу саһәдә иш 70-чи илләрдә даһа ардычыл характер алмышды. Мәсәлән, музејләрин кениш идеја-сијаси вә бәдii-естетик тәрбијә имканларындан күтләләрин маарифләнмәсиндә даһа сәмәрәли истифадә олунмаға башланмышды. 1971-чи илдә Шамхорда, 1972-чи илдә Масаллыда тарих-дијаршүнаслыг музејләри тәшкил олунмушдур. Азәрбајҗан КП МК-нын «Республика музејләринин зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәсиндәки иши һағгында» 4 јанвар 1980-чи ил гәрарындан сонра бу саһәдә иш даһа да чанланмышды.

Төкчә 1980-чи илдә 16 кәнд районунда тарих-дијаршүнаслыг музейләри фәалијјәтә башламышдыр [20].

Шәкил галерејаларынын, кәнд филармонијаларынын тәшкили дә 70-чи илләрдә Азәрбајҗан кәндинин мәдәни һәјатында јени һадисә иди. 1978—1980-чи илләрдә Ағдам районунун Калинин адына, Бәрдә районунун «Коммунизм» колхозларында, Шамхор районунун Ленин совхозунда, Загатала районунун Әлибад кәндиндә зәнкин експозицијалы шәкил галерејалары, Абшерон районунун гушчулуг фабрикиндә филармонија јарадылмышдыр [20; 27; 28].

Сосналист игтисадијјатынын инкишафы, истәһсалатда интенсивлик вә кејфијјәт амилләринин ролунун артмасы, сосналист демократијасынын, әһалинин информасија гәбулетмә imkanларынын кенишләнмәси, һабелә империализмин идеологија һүчүмләринин күчләнмәси мәдәни-маариф ишинин идеја-сијаси сәвијјәсини дурмадан јүксәлтмәји тәләб едирди. Мәдәнијјәт очагларынын мадди-техники базасынын мөһкәм-ләнмәси, системи вә иш методларынын тәкмилләшмәси онларын ишинин идеја мәзмунунун даһа да зәнкинләшмәсинә шәраит јарадырды.

Халг күтләләриндә марксист дүнякөрүшү формалашдырылмасы идеја-тәрбијә ишинин өзәјини тәшкил едирди. 60—70-чи илләрдә кәнд клуб мүәссисәләриндә ичтимаи-сијаси, елми вә елми-атеизм мөвзуларында тәшкил олунаш мүнәзирә вә мәрузәләрин сајы 2,3, онлары дин-ләјәнләрин сајы исә 3,5 дәфә артмышдыр. 1980-чи илдә бу мөвзуларда 57,5 мин мүнәзирә вә мәрузә охунмуш, онлара 4 милјон нәфәр динләјичи чәлб олунашды. 1600 даими лекторија фәалијјәт кәстәрирди [7, 138; 12, в. 179]. Дөвләт кино гургулары кәнд јерләриндә 1960-чы илдә 15,4, 1980-чи илдә исә артыг 51 мин сеанс елми-күтләви вә сәнәдди филм нүмајиш етдирмишди. Бу филмләрә бахан тамашачыларын сајы 20 илдә 2,7 дәфә артараг 2,2 милјон нәфәрә чатмышды [22].

60-чы илләрин сонларындан клуб мүәссисәләриндә ичтимаи-сијаси дәрнәкләр тәшкил олунаш башланмышды. 1980-чи илдә артыг бурада 1970-чи илдәкиндән 2 дәфә чох—504 белә дәрнәк фәалијјәт кәстәрирди. Бу дәрнәкләрдә 8400 нәфәр вә ја 1970-чи илдәкиндән 2 дәфә чох һәвәс-кар сијаси биликләрә јијәләнирди [14; 18].

Китабханаларын ишиндә ичтимаи-сијаси, о чүмләдән партија әдәбијјатынын тәблиғинә кениш јер верилди. Нәтичәдә 1961—1980-чи илләрдә кәнд јерләриндә охучуларын ичтимаи-сијаси әдәбијјата мүнә-чиәти 4,2 дәфә артараг 70-чи илләрин сонунда 3 милјон нүсхәјә чат-мышды [10, 95; 19].

Күтләләрдә совет вәтәнпәрвәрлији вә пролетар, сосналист бејнәл-миләлчилији һиссләри тәрбијәси мәдәни-маариф ишиндә мүнәзирә јер тутурду. Өлкәнин игтисади, елми, мәдәни тәрәггиси, гардаш совет рес-публикаларынын социализм гуручулуғунда әлдә етдији наилијјәтләр, сосналист һәјәт тәрзи, Совет дөвләтинин сүлһсәвәр хариҗи сијасәти, бејнәлхалг коммунист фәһлә вә һәрәкатынын актуал проблемләри ке-ниш тәблиғ едилди.

70-чи илләрдә республикада јүксәк сијаси вә идеја-бәдii сәвијјәдә кечирилмиш Совет, Русија, Украјна, Өзбәкистан мәдәнијјәти, Күрчүс-тан вә Ермәнистан әдәбијјәт вә инчәсәнәти күнләри Азәрбајҗан халгы-нын мәнәви һәјатында әләмәтдар һадисәләр иди. 1975-чи илдә Азәр-бајҗанда Совет мәдәнијјәти күнләри иштиракчыларынын 11 кәнд ра-йонунун тарла вә ферма әмәкчиләри илә көрүшләри тәшкил олунаш-ду. 1979-чу илдә Украјна ССР-ин габагчыл елм, әдәбијјәт вә инчәсәнәт хадимләри Ләнкәран, Шәки, Астара, Загатала вә Гах районларында 180

көрүш, достлуг митинги вә 112 концертдә иштирак етмишдиләр [17]. Өзфәалијјәт коллективләринин репертуарында гардаш халгларын фолк-лору даһа кениш тәмсил олунаш башламышды.

Сағлам дүнякөрүшүн формалашдырылмасы, динә, коммунист әхла-гынын антиподларына гаршы мүнәзирә јени социалист адәт вә ән'әнә-ләринин јаранмасы вә јайылмасы илә үзвү сурәтдә әләгәләндирилди. 1969-чу илдә Ләнкәран районунда мејдана кәлмиш «Мәһсул бајрамы» һағлы олараг республикада кениш шәһрәт тапмыш, 70-чи илләрдә кәнд районларынын чохунда кечирилмәјә башламышды. 1980-чи илдә кәнд јерләриндә 21 әмәк бајрамы гејд олунашды [25]. Әмәк габагчыларын шәһәфинә шәһрәт бајрағы галдырылмасы, комсомол тојлары, ордуја јоласалма, паспорталма мәрасимләри ән'әнәјә чеврилмәкдә иди.

Мәдәни-маариф мүәссисәләри зәһмәткешләрдә әмәјә коммунист мүнәсибәти тәрбијәсиндә, игтисади биликләрин вә габагчыл тәчрүбәнин тәблиғиндә мүнәзирә рол ойнаырды. Кәнд клуб мүәссисәләриндә истәһса-лат-техники, игтисади вә кәнд тәсәррүфаты мөвзусунда 1965-чи илдә 9,4 мин, 1980-чи илдә исә артыг 36,4 мин мүнәзирә вә мәрузә тәшкил олу-нашды [18]. Дөвләт кино гургуларында 1961—1980-чи илләрдә кәнд тә-сәррүфаты мөвзусунда филмләрин нүмајиши 6 дәфә артараг 39,9 мин сеанс чатдырылмышды [22]. Клуб мүәссисәләриндә 1960-чы илдә 498, 1980-чи илдә исә 803 кәнд тәсәррүфаты дәрнәји фәалијјәт кәстәрирди. Бурада 70-чи илләрин сонунда 13,6 мин нәфәр вә ја 1960-чы илдәкиндән 30 фәиз чох һәвәскар кәнд тәсәррүфаты биликләринә, габагчыл тәчрү-бәјә јијәләнирди [10, 109; 18]. 1963/64—1979/80-чи дәрә илләриндә кәнд јерләриндә фәалијјәт кәстәрән кәнд тәсәррүфаты халг университетлә-верситетләринин сајы 3-дән 52-јә, бурада тәһсил аланларын сајы исә 343 нәфәрән 5600 нәфәрә чатмышды [24].

Зәһмәткешләрин бәдii-естетик сәвијјәсинин јүксәлдилмәси мәдә-ни-маариф ишиндә мәркәзи јери тутур. Адамларын естетик билик вә тәәссулатлар әлдә етмәсинә, онларда емоционал гаврама, һадисәләри көзәллик ганунлары илә гүмәтләндирмә бачарығынын инкишафына, естетик јарадычылыг габилитетләринин формалашмасына бөјүк гәјғи кәстәририлди. Бу ишдә әдәбијјәт вә инчәсәнәт васитәси илә мөгсәдјөнлү тәһсил кениш тәтбиг олунашды. Белә ки, кәнд клуб мүәссисәләриндә 1965-чи илдә 10 мин, 1980-чи илдә исә артыг 56 миндән чох концерт вә тамаша тәшкил олунашды. 1960-чы илдә мүстәгил кәнд китабханала-рында охучулар бәдii, һабелә әдәбијјәт вә инчәсәнәтә аид 3,7 мил-јон, 1980-чи илдә исә 19,4 милјон нүсхә китаб верилмишди [10, 98; 19; 23, в. 72]. 1963/64—1979/80-чи дәрә илләриндә кәнд халг мәдәнијјәт уни-верситетләринин сајы 3-дән 52-јә бурада тәһсил аланларын сајы исә 225 нәфәрән 7163 нәфәрә чатмышды [24]. 70-чи илләрдә кәндә әјани тәшвиғат ишинин хејли јакшылашмасы да әһалинин естетик тәрбијәси-нә мүнәзирә тәһсил кәстәрирди.

Јеткин социализм дөврүндә мәдәни-маариф мүәссисәләри јалныз мәнәви сәрвәтләрин јайычысы кими дејил, һәм дә бу сәрвәтләрин ис-теһсалына кениш халг күтләләрини чәлб етмәк васитәси кими фәалиј-јәтинин кенишләндирилди. 1960-чы илдә кәнд клуб мүәссисәләриндә вә онларын јакшындан иштиракы илә үмумтәһсил мәктәбләриндә 3050-јә гәдәр бәдii өзфәалијјәт дәрнәји фәалијјәт кәстәрирди [12, в. 191]. Је-ни өзфәалијјәт коллективләринин, фестивал, бахыш вә мүсабигәләрин тәшкили күтләләрин бәдii јарадычы гүввәләринин даһа чичәкләнмә-синә шәраит јарадырды. Бу бахымдан 1975—1977-чи илләрдә кечирил-миш зәһмәткешләрин I Үмумиттифаг бәдii өзфәалијјәт јарадычылыгы

фестивалынын бөжүк ролу олмушдур. Ики илдә республиканын кәндләриндә 750-жә гәдәр жени бәдин өзфәалијјәт коллективни тәшкил олунмуш, 7,8 мин нәфәрдән чох истә'дад ашкара чыхарылмышдыр [12, в. 191].

Сов.ИКП МК-нын «Бәдин өзфәалијјәтин даһа да инкишаф етдирилмәси һаггында» 28 март 1978-чи ил вә ССРИ Назирләр Советинин «Өлкәдә бәдин өзфәалијјәт јарадычылығыны даһа да инкишаф етдирмәк тәдбирләри һаггында» 23 март 1979-чу ил гәрарлары зәһмәткешләрин бәдин тәрбијәсинин вә естетик јарадычылығынын инкишафына жени, күчлү тәкан верди. Артыг 1980-чи илдә кәнд јерләриндә 11 миңә гәдәр бәдин өзфәалијјәт дәрнәји варды. Бәдин јарадычылығы 178 мин нәфәр вә ја 1960-чы илдәкиндән 3 дәфә чох һәвәскар чәлб олунмушду [23, в. 80]. Һәвәскарларын халг јарадычылығы гәјнагларындан бәһрәләnmәк, өз ифачылыг усталығыны артырмаг мејлләринин күчләnmәси 70-чи илләрин бәдин өзфәалијјәт ишиндә сәчијјәви чәһәт иди.

Беләликлә, 60—70-чи илләрдә Азәрбајчан ССР кәндләриндә социал-игтисади тәрәггинин сүр'әтләnmәси нәтичәсиндә бурада мәдәни-маариф иши тәдричән јеткин социализм мөвгеләринә чыхарылмыш, онун мадди-техники базасы мөһкәмләnmиш, системи тәкмилләшмиш, идејасијәси вә бәдин-естетик мәзмуну даһа да зәнкинләшмишдир. Бу, кәнд әһалисинин үмуми мәдәни сәвијјәсинин јүксәlmәсинә, мә'нәви тәләбләринин даһа долгун өдәnilmәсинә, шәһәрлә кәнд арасындакы мүнһүм мәдәни фәргләрин силиnmәси просесинин сүр'әтләnmәсинә сәбәб олмушдур. Лакин мәдәни-маариф иши кәндин игтисади вә социал-мәдәни инкишаф тәләбләриндән һәлә дә кери галырды. Онун мадди-техники базасы ләнк инкишаф едир, мөвчуд васитәләрдән һәр јердә сәмәрәли истифада олунурду. Мүтәхәссис кадрлара еһтијаж варды. Ишдә һәлә дә формализм, нүмајишчилик, курулту, мөвсүмчүлүк там арадан галдырылмамашды, ајры-ајры социал-пешә вә социал-демографик группларын мараг вә тәләбләри лазымынча нәзәрә алынмырды. Мә'нәви сәрвәтләрин тәблиғи, әһалидә мәдәнијјәтә истәһлакчы мүнәсибәт доминионлуг тәшкил едирди. Бу нөгсанлара бахмајараг 60—70-чи илләрдә кәнд мәдәни-маариф ишиндә бөжүк мүсбәт тәчрүбә топланмышды. Бу тәчрүбә кәндин игтисади вә социал-мәдәни тәрәггисиндә мәдәни-маариф мүәссисәләринин ролуну артырмаг һаггында партија вә һөкүмәтин гаршыдакы дөвр үчүн мүәјјән етдији вәзифәләрин [5; 6; 7; 8] мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмәси үчүн еһтибарлы базадыр.

Әдәбијјат

1. В. И. Ленин. Әсәрләри, 28-чи чилд, с. 461.
2. В. И. Ленин. Әсәрләри, 28-чи чилд, с. 462; 31-чи чилд, с. 372, 373.
3. К. У. Черненко. Сов.ИКП МК-нын феврал (1984-чү ил) фөвгәл'адә пленумундакы нитги—Коммунист, 14 феврал 1984-чү ил.
4. К. У. Черненко. Утверждать Ленинский стиль в практической работе, М., 1983, с. 289.
5. Материалы Пленума КПСС. 14—15 июнь 1983 г., М., 1983, с. 5.
6. Сов.ИКП XXVI гурултајынын материаллары, М., 1981.
7. Азәрбајчан Коммунист Партијасынын XXX гурултајынын материаллары. Бақы, 1981.
8. К. М. Бағыров. Азәрбајчан КП МК-нын ијул (1983-чү ил) пленумундакы нитги. Коммунист, 10 ијул 1983-чү ил.
9. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 60-летию образования СССР. Юбилейный стат. ежегодник. Баку, 1982.
10. Культурное строительство в Азербайджанской ССР. Стат. сборник. Баку, 1961.
11. Народное образование, наука и культура в Азербайджанской ССР. Стат. сборник. Баку, 1975.

12. Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун Елми архиви. ф. 1, с. 17, иш 8065.
13. Азәрбајчан ССР Мәдәнијјәт Назирлијинин архиви. ф. 13, с. 1, иш. 270, в. 215, иш 286, в. 147.
14. Јенә орада, иш 404, в. 52.
15. Азәрбајчан ССР Мәдәнијјәт Назирлијинин чари архиви. Коллекијанын 1976-чы ил протоколлары, в. 72, 284.
16. Јенә орада. Коллекијанын 1978-чи ил протоколлары.
17. Јенә орада. Коллекијанын 1979-чу ил протоколлары, в. 363.
18. Јенә орада. Клуб мүәссисәләринин 1960, 1970 вә 1980-чи илләр үчүн үмуми статистик һесабаты. Һесаблама мүәллифиндир.
19. Јенә орада. Китабханаларын 1960, 1970 вә 1980-чи илләр үчүн үмуми статистик һесабаты. Һесаблама мүәллифиндир.
20. Јенә орада. Музејләр вә тәтбиги инчәсәнәт идарәсинин 1980-чи ил һесабаты, в. 8.
21. Азәрбајчан ССР Назирләр Совети јанында Дөвләт Киноматографија Комитәсинин архиви. ф. 1, с. 2, иш. 296, в. 1.
22. Јенә орада. Кино шәбәкәсини истисмар шәбәсинин 1960 вә 1980-чи ил статистик һесабатлары. Һесаблама мүәллифиндир.
23. Кәнд тәсәррүфаты ишчиләри һәмкарлар иттифагынын Азәрбајчан Республика Комитәсинин чари архиви. Мәдәни-күтләви вә идман ишләри шәбәсинин 1981-чи ил материаллары, IV китаб.
24. Азәрбајчан ССР «Билик» чәмијјәтинин чари архиви. Халг университетләри идарәсинин 1963/64 вә 1979/80-чи дәрә или үчүн статистик һесабатлары. Һесаблама мүәллифиндир.
25. Тәшвиғатчы, 1980, № 22, с. 27.
26. Азәрбајчан халг тәсәррүфаты, 1981, № 7, с. 31.
27. Ф. С. Маниев. Социально-культурное изменение в азербайджанской деревне в период развитого социализма (1965—1979 гг.)—«Изв. АН Азерб. ССР серия истории, философии и право», 1980, №1, с. 114.
28. Шәфәг, 11 октябр 1979-чу ил.

Т. Б. Гаффаров

КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНАЯ РАБОТА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕРЕВНЕ В УСЛОВИЯХ ЗРЕЛОГО СОЦИАЛИЗМА (1960—1980 ГОДЫ)

В условиях зрелого социализма пропорциональность развития материального и духовного производства на селе становится важным фактором его дальнейшего социально-экономического прогресса. Коммунистическая партия и Советское государство постоянно заботятся о повышении эффективности культурно-просветительной работы в идейно-политическом и художественном воспитании сельских тружеников.

В 60—70-е годы социально-экономический прогресс в азербайджанском селе способствовал становлению культурно-просветительной работы на позициях зрелого социализма: была укреплена ее материально-техническая база, улучшилось обеспечение кадрами, совершенствовалась система, обогатились формы и содержание, повысилась роль в формировании коммунистического мировоззрения тружеников и воспитании у них политической, художественной культуры, культуры труда и быта.

Ә. Г. ГАСЫМОВ

ЈЕТКИН СОСИАЛИЗМ ДӨВРҮНДӘ НАХЧЫВАН МССР ЗӘҺМӘТКЕШЛӘРИНИН МАДДИ РИФАҲЫНЫН ДАҲА ДА ЈАХШЫЛАШМАСЫ (1971—1980-чи илләр)

Ичтиман истеһсалы дурмадан инкишаф етдирмәк әсасында халгын мадди рифаһыны јахшылашдырмаг сосиализмин али мәгсәдидир. Һәлә вахтилә В. И. Ленин демишдир: «Јалһыз сосиализм бүтүн зәһмәткешләрин һәјатыны һансы јолла даһа да јүнкүлләшдирмәк вә ояларын рифаһ ичиндә јашамасына имкан верән бир һәјата чевирмәк һаггында елми мүлаһизәләрә ујғун олараг, ичтиман истеһсалы вә мәһсул бөлкүсүнү кениш тәтбиг етмәјә вә һәгиги сурәтдә табе етмәјә имкан верәчәкдир. Буну анчаг сосиализм һәјата кечирә биләр» [1].

Јеткин сосиализм дөврүндә өлкәмизин игтисади потенциалынын күчләнмәси совет адамларынын рифаһыны дурмадан јүксәлтмәк үчүн әлверишли шәраит јаратмышдыр.

Сов.ИКП XXIV, XXV вә XXVI гурултајлары тәрәфиндән һазырланмыш сосиал-игтисади програмларда зәһмәткешләрин һәјат сәвијјәсинин јүксәдилмәси мәсәләләри өзүнүн комплекс әксини тапмышдыр. К. У. Черненко јолдашын дедији кими, партијанын бүтүн ишинин сон мәгсәди совет халгынын һәјат шәраитини јахшылашдырмагдан ибарәтдир [2].

Јеткин сосиализм дөврүндә зәһмәткешләрин мадди рифаһынын јахшылашдырылмасы саһәсиндә мөвчуд тәчрүбәнин өјрәнилмәси вә елми чәһәтдән үмумиләшдирилмәси һәм нәзәри, һәм дә әмәли әһәмијјәтә маликдир.

1971—1980-чи илләрдә зәһмәткешләрин мадди рифаһынын јүксәдилмәси мәсәләләри бир чох әсәрләрдә өз әксини тапмышдыр [4]. Лакин бу әсәрләрдә Нахчыван МССР зәһмәткешләринин мадди рифаһынын јахшылашмасы мүстәгил бир мөвзу кими тәдгиг едилмәмишдир.

Доггузунчу вә онунчу бешиликләрдә Азәрбајчан ССР-дә сәнајә вә кәнд тәсәррүфатынын инкишафы, халгын рифаһынын јахшылашдырылмасы саһәсиндә јүксәк наилијјәтләр әлдә едилмишдир. Азәрбајчан КП МК-нын 1969 вә 1970-чи илләрдә кечирилмиш пленумлары республика партија тәшкилатларынын вә зәһмәткешләрин сәнајә вә кәнд тәсәррүфаты истеһсалынын әсаслы јүксәлиши уғрунда мүбаризәсиндә мүнһүм рол ојнамышдыр. Гыса бир дөвр әрзиндә республиканын игтисадијјатында мөвчуд олан керилијә сон гојулмуш, сәнајенин, кәнд тәсәррүфатынын инкишафы вә халгын рифаһ һалынын јахшылашдырылмасы саһәсиндә мүвәфғәијјәтләр газанылмышдыр.

1971—1980-чи илләр әрзиндә республикада сәнајә мәһсуллары истеһсалы 2,2, кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары истеһсалы исә тәғрибән 2 дөфә артмышдыр [3, 23—42]. Ичтиман истеһсалын инкишафы республиканын милли кәлиринин, хүсусилә онун халгын истеһлакына сәрф едилән һиссәсинин хејли артмасына сәбәб олмушдур. 1971—1980-чи ил-

ләрдә адамбашына дүшән милли кәлирин артым сүр'әти әввәлки онилилин мүвафиг кәстәричисиндән 2,7 дөфә чох иди [3, 77].

Бу илләрдә Нахчыван МССР халг тәсәррүфатынын инкишафында да бөјүк мүвәфғәијјәтләр газанылмыш, сәнајә мәһсуллары истеһсалынын орта иллик һәчми 7,9 фәиз [6, 12], кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары истеһсалы исә 3,2 дөфә артмышдыр [26]. Нәтичәдә зәһмәткешләрин мадди рифаһы хејли јахшылашмышдыр.

Зәһмәткешләрин мадди рифаһынын јахшылашмасы илк нөвбәдә онларын сәрф етдији әмәјин кәмијјәт вә кејфијјәтинә кәрә алдығлары әмәк һаггынын сәвијјәсиндән асылыдыр. Әмәк һаггынын орта сәвијјәсинин мүнтәзәм артмасы сосиализм гуручулуғунун бүтүн мәрһәләләриндә ганунаујғун просесдир. Нахчыван МССР-дә фәһлә вә гуллуғчуларын орта ајлыг әмәк һаггы 1970-чи илдә 94 манат, 1980-чи илдә 138,6 манат олмушдур [12]. Һәмин мүддәт әрзиндә колхозчуларын пул кәлири 57 манатдан 94 маната [7], совхоз фәһләләринин әмәк һаггы исә 73 манатдан 120 маната чатмышдыр [8].

Зәһмәткешләрин һәјат сәвијјәсинин јүксәдилмәсиндә ичтиман истеһлак фондларындан верилән өдәнч вә имтијазлар мүнһүм рол ојнајыр. Бу фондлардан халг маарифинә, сәһијјә, аналыгын мүһафизәсинә, истираһәт евләринә һәр ил бөјүк мәбләғдә вәсәнт хәрчләнир. Догузунчу бешиликдә Нахчыван МССР әһалисинин ичтиман истеһлак фондларындан алдығлары өдәнч вә имтијазларын үмуми мәбләғи 32,4 милјон манат, онунчу бешиликдә исә 39 милјон манат олмушдур [26].

Әһалинин мадди рифаһынын јүксәдилмәсиндә тичарәт вә ичтиман иашә мүнһүм јер тутур.

Доггузунчу вә онунчу бешиликләрдә мухтар республиканын партија, совет тәшкилатлары әһалијә тичарәт хидмәтинин јахшылашдырылмасы үчүн бир сыра конкрет тәдбирләр һазырлајыб һәјата кечирмишләр. Вилајәт, шәһәр вә рајон партија комитәләринин бүрә, пленум вә фәаллар јыгынчағларында «Тичарәти вә онун техники тәҷһизатыны јахшылашдырмаг үчүн бәзи тәдбирләр һаггында» Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин 7 јанвар 1972-чи ил гәрарынын јеринә јетирилмәси кедиши барәсиндә», «Сов.ИКП XXIV гурултајынын гәрарлары илә әлағәдар олараг халг истеһлакы маллары истеһсалынын вә сатышынын вәзијјәти вә ону јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында», «Тичарәт вә мәишәт хидмәти объектләри тикинтисинин кедиши һаггында» вә әһалијә тичарәт хидмәтинин јахшылашдырылмасына аид дикәр мәсәләләр мүзакирә едилмишдир [9].

Азәрбајчан КП Нахчыван Вилајәт Комитәсинин һазырладығы тәдбирләрин һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә тичарәт вә ичтиман иашә мүәссисәләринин гурулушу вә фәалијјәти хејли јахшылашмышдыр. 1970-чи илдә мухтар республикада дөвләт вә кооператив тичарәти хәтти илә 574 тичарәт мүәссисәси фәалијјәт кәстәрмишдирсә, 1980-чи илдә онларын сајы 671-ә чатмышдыр [5, 323]. Тичарәт мүәссисәләринин әрзаг вә гејри-әрзаг маллары илә фәсиләсиз тәмин едилмәси, өзүнәхидмәт мүтәрәгги иш үсулунун тәтбиг едилмәси әһалијә тичарәт хидмәтинин хејли јахшылашмасына сәбәб олмушдур. 1980-чи илдә 135 мағазада өзүнәхидмәт үсулу тәтбиг едилмишдир ки, бу да 1970-чи илдәкиндән 9,6 дөфә чох иди [15; 16; 17]. Нәтичәдә Нахчыван МССР-дә пәрәкәндә мал дөвријјәси 1970-чи илдәки 53,5 милјон манатдан 1980-чи илдә 94,7 милјон маната чатмышдыр [5, 323].

Тәдгиг едилән дөврдә зәһмәткешләрин истеһлакынын структурунда мүтәрәгги ирәлиләјиш баш вермишдир. Бу бахымдан әмтәә дөвријјә-

синин үмуми јекунунда гејри-әрзаг малларынын хусуси чәкисинин артмасы диггәти чәлб едир. Мәсәлән, әкәр 1970-чи илдә адамбашына дүшән гејри-әрзаг маллары бүтүн әмтәә дөвријјәсинин 38,5 фаизини тәшкил едирдисә, 1980-чи илдә бу кәстәричи 45,6 фаиз олмушдур. 1980-чи илдә 1970-чи илә нисбәтән адамбашына дүшән әрзаг маллары 57 фаиз, гејри-әрзаг маллары исә 75 фаиз артмышдыр [15; 16; 17].

Әрзаг вә гејри-әрзаг маллары илә јанашы узун мүддәт ишләдилән мәдәни-мәишәт шәјләринә дә тәләбат артмышдыр. Белә ки, 1971—1980-чи илләрдә дөвләт вә кооператив тичарәти васитәсилә әһалијә 15340 сојудучу 7872 палтарјујан машин, 32237 телевизор, 26928 радиогабул-едичи вә радиола сатылмышдыр [15; 16; 17]. Зәһмәткешләрин мәдәни-мәишәт истигамәтли малларла тәһниз едилмәсинин мүһүм ичтимаи әһәмијјәти дә вардыр. Бу, әһалинин мадди вә мәдәни мәишәт шәраитинин јахшылашмасына көмәк едир, јени, кејфијјәтчә даһа јүксәк тәләбатлар доғурур.

Совет адамларынын мәишәт шәраитинин даһа да јахшылашдырылмасында ичтимаи иашә мүәссисәләри мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Ичтимаи иашәнин тәшкили зәһмәткешләрин мәишәтини јенидән гурмагда, гадынларын ев ишләрини јүнкүлләшдирмәкдә, әмәк еһтијатларындан сәмәрәли истифадә етмәкдә мүһүм рол ојнајыр. Бу һәм дә әмәк шәраитини јахшылашдырыр, ичтимаи әмәјә гәнаәт едир вә халг истеһлакынын инкишафына мүсбәт тәсир кәстәрир.

Доггузунчу вә онунчу бешилликдә мухтар республикада ичтимаи иашә мүәссисәләринин шәбәкәси хејли кенишләнмишдир. Әкәр 1970-чи илдә зәһмәткешләрә 358 ичтимаи иашә мүәссисәси хидмәт едирдисә, 1980-чи илдә онларын сајы 474-ә чатмыш, бурада јерләрин сајы 66,9 фаиз, әмтәә дөвријјәси исә 2,1 дәфә артмышдыр [6, 72].

Совет адамларынын мүхтәлиф тәләбатынын өдәнилмәсиндә мәишәт хидмәтинин әһәмијјәти олдуґча бөјүкдур. Мәишәт хидмәтинин инкишаф етдирилмәси зәһмәткешләри бир сыра хырда, лакин зәрури тәсәррүфат вә ев ишләриндән азад едир, онларын мәнәви тәләбатларыны өдәмәк үчүн сәрф етдикләри асудә вахты узадыр.

Мухтар республика зәһмәткешләринә мәишәт хидмәтинин јахшылашдырылмасында «Сов.ИКП XXIV гурултајы илә әлагәдар олараг республика зәһмәткешләринә тичарәт вә мәишәт хидмәтини даһа да јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» Азәрбајҗан КП МК-нын ијул (1974-чү ил) пленуму һабелә «Нахчыван МССР-дә әһалијә кәстәрилән мәишәт хидмәтинин вәзијјәти вә ону даһа да јахшылашдырмаг һаггында» Нахчыван МССР Назирләр Советинин 16 март 1976-чы ил гәрарларынын бөјүк ролу олмушдур [9].

1971—1980-чи илләрдә Нахчыван МССР-дә 159 мәишәт хидмәти мүәссисәси тәшкил олунмуш, онлара 309 ишчи чәлб едилмишдир. 1980-чи илин сонуна јахын мухтар республикада 539 мәишәт хидмәти мүәссисәси вар иди. Онларда 1305 хидмәт ишчиси чалышырды [13]. Һәмин мәишәт хидмәти мүәссисәләри зәһмәткешләрә 360 нөвдән артыг хидмәт кәстәрмишдир [26].

Бу дөврдә мәишәт хидмәти мүәссисәләринин көрдүкләри ишин кејфијјәти дә хејли јахшылашмышдыр. Мухтар республика әһалисинә кәстәрилән мәишәт хидмәтиндә мебел тәмири, мәишәт машин вә чиназларынын тәмири, бәрбәрхана, фото вә палтар тикиши хидмәтләри башлыча јер тутурду. 1970-чи иллә мүгајсәдә 1980-чи илдә бурада әһалијә мәишәт хидмәти мебел тәмири вә һазырланмасы үзрә 1,7 дәфә, мәишәт машинлары вә чиназлары тәмири үзрә 1,3 дәфә, фото хидмәти

үзрә 3,9 дәфә, бәрбәрхана хидмәти үзрә 2,2 дәфә, палтар тикиши хидмәти үзрә 2,4 дәфә чохалмыш [13], нәтичәдә әһалијә мәишәт хидмәтинин һәчми 1971—1980-чи илләрдә 2 дәфә артмышдыр [6, 73, 10]. Бунунла белә мәишәт хидмәтинин тәшкили саһәсиндә мөвчуд нөгсанлар там арадан галдырылмамышдыр. 1980-чи илдә јашајыш мәнәтгәләринин 34 фаизиндә әһалијә мәишәт хидмәти кәстәрилмәмиш [14], 1980-чи илдә мухтар республикада мәишәт хидмәтинин адамбашына орта иллик һәчми 7 манат 27 гәпик тәшкил етмишдир ки, бу да Азәрбајҗан ССР-дә ән ашағы кәстәричи олмушдур [11].

Зәһмәткешләрин мадди рифаһынын јахшылашдырылмасынын ән мүһүм амилләриндән бири онларын мәнзилә олан тәләбатынын өдәнилмәсидир.

Бу дөврдә Нахчыван Виләјәт Партија Комитәси мәнзил тикитининә вә әһалинин коммунал шәраитинин јахшылашдырылмасына нәзәрәти хејли күчләндирмишдир. Нәтичәдә 1971—1980-чи илләрдә үмуми саһәси 580,1 мин квадратметр олан јени мәнзил саһәси тикилиб зәһмәткешләрин истифадәсинә верилмишдир [25]. Бунунла да 96 мин нәфәрин мәнзил шәраити јахшылашмышдыр. Башга сөзлә десәк, мухтар республика әһалисинин һәр үч нәфәриндән бири јени мәнзил алмыш вә ја мәнзил шәраитини јахшылашдырмышдыр [25].

Тәдгиг едилән дөврдә мухтар республиканын зәһмәткешләринә кәстәрилән коммунал хидмәтләри дә хејли јахшылашмышдыр. Шәһәр вә рајон мәркәзләриндә назирлик үзрә мәнзил фондунун әсаслы тәмиринә 5,181 мин манат вәсаит хәрчләнмиш, 358,9 мин квадратметр јашајыш саһәси әсаслы сурәтдә тәмир едилмишдир [18].

Мухтар республикада әһалинин ичмәли су илә тәһниз саһәсиндә сон он илдә хејли иш көрүлмүшдур. Нахчыван МССР-нин ән ири игтисади рајонларындан бири олан Илич рајонунда әһали узун илләр Арпа чајынын лилли сујуну дашдан сүзмәклә истифадә едирди. Догузунчу вә онунчу бешилликләрдә һәмин рајонда артезиан гујуларынын гызылмасы, 1979-чу илдә Дашарх кәнди јахынлығында чох бөјүк су еһтијаты олан чешмәдән Дашарх—Нахчыван груп су кәмәринин чәкилишинә башланмасы рајонун әксәр кәндләринин ичмәли су илә тәһниз едилмәсинә имкан јаратмышдыр. Һәмин су кәмәри Бабәк рајону әһалисинин дә ичмәли суја олан еһтијачыны гисмән өдәмәјә имкан вермишдир [18]. Бундан әлава Чулфа рајонунун Јајчы, Әрәзин, Бәнәнијар, Газанчы, Ордубад рајонунун Дәстә кәндләринә су кәмәрләринин чәкилмәси, бир сыра кәндләрдә артезиан гујуларынын газылмасы әһалинин ичмәли су илә тәһнизини даһа да јахшылашдырмышдыр [18]. 1980-чи илдә мухтар республиканын шәһәр вә шәһәр типли гәсәбәләриндә 61,7 километр узунлуғунда мәркәзләшдирилмиш су кәмәрләри вар иди [6, 79].

1971—1980-чи илләрдә Нахчыван МССР-дә әһалинин газ јанаағы илә тәмин олунмасы саһәсиндә дә мүһүм ишләр көрүлмүшдур. 1980-чи илдә Јевлах—Степанакерт—Нахчыван газ кәмәри чәкилиб истифадәјә верилмиш, 1970-чи илә нисбәтән 1980-чи илдә газла тәмин олунан мәнзилләрин сајы 54 фаиз артмышдыр [6, 77].

Мәлум олдуғу кими шәһәрләрин, рајонларын вә кәндләрин игтисади јүксәлишиндә јоллар мүһүм рол ојнајыр. 1971—1980-чи илләрдә мухтар республикада јолларын чәкилиши вә тәмири саһәсиндә хејли иш көрүлмүшдур. 422 километр јол чәкилмиш вә әсаслы сурәтдә тәмир едилмишдир. Нахчыван-Тәнәнәм ашырымы, Јајчы—Дизә—Кырна, Параґаҗај—Хурс, Баш Дизә—Киланҗај, Ордубад—Кәнзә вә башга јоллар

тикилиб абадлашдырылмыш, Әлинчәчәј вә Киланчәј үзәриндә көрпү-
ләр гурулмушдур [19].

Бүтүн бунлар доггузунчу вэ онунчу бешилликләрде мухтар респуб-
лика зәһмәткешләринә нәглијјат хидмәтинин хејли јахшылашмасына
имкан вермишдир. Нахчыван шәһәри илә Јереван, Ордубад, Јевлах
шәһәрләри арасында вэ мухтар республиканын рајон мәркәзләри, елә-
чә дә кәндләри арасында јени автобус маршрутлары ачылмышдыр.
1980-чи илдә әһалијә 138 маршрутда нәглијјат хидмәти кестәрилмиш.
дир ки, бу да 1970-чи илдәкиндән 3,2 дэфә чох иди. Үмумијјәтлә, 1980-
чи илдә мухтар республиканын 203 јашајыш мәнтәгәсиндән 191-дә ав-
томобил сәрнишин дашыма нәглијјаты ишләјирди. Он илдә автомобил
нәглијјаты васитәси илә сәрнишин дашынмасы 2,5 дэфә артмышдыр
[20].

Мухтар республикада эһалијә ичтимаи нәглијјат хидмәтинин тәш-
килиндә дәмирјол нәглијјаты мүнһүм јер тутур. 70-чи илләрдә Бақы—
Норашен дәмирјол хәттинин Имишлијәдәк олан һиссәсинин електрик-
ләшдирилмәси, Илич, Чулфа, Нахчыван дәмирјол вағзалларынын тә-
мир едилмәси сәрнишинләрә кәстәрилән хидмәтин хејли јахшылашма-
сына имкан вермишдир. 1980-чи илдә мухтар республикада дәмирјол
нәглијјаты илә сәрнишин дашынмасы 1970-чи илә нисбәтән 1,1 дәфә
артмышдыр [21].

Өжрөнилэн дөврдэ мухтар республикада хава нэглијјатынын да ро-
лу хејли артмышдыр. 70-чи иллэрдэ Нахчыван шәһәриндә тәјјарә меј-
данынын јенидән гурулмасы, Нахчыван—Бақы тәјјарә хәттиндә ишлә-
јән тәјјарәләрин мүасир ЈАК-40 типли тәјјарәләрлә әвәз едилмәси әһа-
лијә хава нәглијјаты хидмәтини хејли јахшылашдырмышдыр. Тәкчә
1980-чи илдә тәјјарә васитәсилә 5160 нәфәр сәрнишин дашынмышдыр
[21].

1971—1980-чи илләрдә мухтар республикада почт, телеграф вә телефон рабѳтәсинин инкишафы вә тәкмилләшдирилмәси сәһәсиндә дә чох иш көрүлмушдур. 1970-чи илдә бурада 84 почт, телеграф вә телефон мүәссисәси олдугу һалда, 1980-чи илдә онларын сәјы 89-а чатмышдыр. Һәмин илдә 25 милјона јахын мәктүб, 6,7 милјон гәзет вә журнал, 45180 бағлама, 350,4 мин телеграм көндәрилмишдир ки, бу да 1970-чи илдәкиндән мүвафиг сурәтдә 3,5; 1,1; 2,8 вә 2,2 дәфә чохдур [22]. Әһалијә телефон хидмәти дә хејли јахшылашмышдыр. 1980-чи илдә шәһәр вә кәндләрдә телефон апаратларынын сәјы 9984-ә чатмышдыр ки, бу да 1970-чи илдәкиндән 3611 әдәд артыгдыр [6, 58].

Өјрәнилән дөврдә мухтар республикада телевизија вә радио верилишләренин мүнтязәм вә кејфијјәтли гәбул олунмасы үчүн хејли иш керүлмүшдүр. 1971—1980-чи илләрдә Минкәчевир-Шуша-Нахчыван [24], Биценәк-Дуздаг вә Дуздаг-Ордубад (Дәстә) радиореле хәтләринин чәкилиши баша чатдырылмыш, Гоша Дизә, Бист, Үстүпү, Бадамлы, Күкү, Әрәфсә кәндләриндә вә Парагачај гәсәбәсиндә ретранслјаторлар гурулмүшдүр [23].

Мухтар республика кәндләринин радиолашмасы ишиндә 1975-чи илдә Ордубад рајонунун Вәнәнд, 1978-чи илдә Шаһбуз рајонунун Бадамлы, Шаһбуз, Күкү, Күлүс, 1978-чи илдә Илич рајонунун Сәдәрәк кәндиндә, 1979-чу илдә Бабәк рајонунун Бөјүкдүз кәндләриндә шахәли радио говшагларынын фәалијјәтә башламасы мһүм рол ојнамышдыр. Он илдә 17037 мәнзилә радио чәкилмишдир. 1980-чи илдә мухтар республикада радио нөгтәләринин сајы 37930-а чатмышдыр [6, 59].

1971—1980-чи иллэрдэ Нахчыван МССР-дэ аһалијэ тибби хидмэт хејли јахшылашдырылмыш, мүаличэ-профилактика вэ дикэр сәһијјэ очагларынын системи тәкмилләшиш, хидмэт имканлары даһа да артмышдыр. Хәстәханалар тәмәркүзләшмиш, орта һесабла һәр хәстәханаја дүшөн чарпајыларын сајы 29 фәиз артмышдыр. 1980-чи илдэ зәһмәткешләрә 48 хәстәхана, 6 диспансер, 1 амбулаторија, 147 фелдшер-мама мәнәтәгәси, 4 колхоз доғум еви, 19 аптек хидмәт кәстәрмишдир. Он илдә бүтүн ихтисаслардан олан һәкимләрин сајы 2,3, орта ихтисаслы тибб ишчиләринин сајы исә 1,7 дәфә чохалмышдыр [6, 75].

Зəһмәткешләрин мадди рифаһынын җахшылашмасы илә әләғәдәр олараг мухтар республика әһалисинин саҗы хеҗли артмышдыр. 1970-чи илдә бурада әһалинин үмуми саҗы 202,2 мин нәфәр тәшкил едирдисә, 1980-чи илдә артыг 243 мин нәфәрә чатмышдыр [6, 3].

Беләликлә, фактларын тәһлили көстәрир ки, Нахчыван МССР-дә игтисадијјатын чошгун инкишафы нәтичәсиндә әһалинин мадди рифаһы јахшылашмыш, истеһлак сәвијјәси јүксәлмишдир. Зәһмәткешләрин мәнзил-мәишәт шәраити, онлара тичарәт, ичтимаи ишә, рабитә, нәглијјат вә сәһијјә саһәсиндә көстәрилән хидмәтләр хејли јахшылашмышдыр.

Бүтүн бунлар доггузунчу вэ онунчу бешилликлэрдэ мухтар республика зэхмэткешлэринин сijasи вэ эмэк фэаллығынын даһа да жүксэл-мәсинэ сәбәб олмушдур.

Әдәбијјат

1. В. И. Ленин. Эсэрлэринин там кулліяты: Баки, 36-чы чилд, с. 411.
2. К. У. Черненко. Москванын Кулбйшев району сечки даирəsi сечичилəri илэ көрүшүндэ нитги. Коммунист, 3 март 1984-чү ил.
3. Азәрбајчан КП ХХХ гурултайынин материаллары: Баки, 1981-чи ил.
4. Б. Гурбанов, Е. Гадирова. Догузунчу бешиликдэ Азәрбајчан ССР эәһмәт-кешлэринин мадди һојат сәвијјәсинин јүксәлдилмәси. Азәрб. ССР ЕА-нын Хәбәрлэри (Тарих, фәлсәфә вә һүгүс серијасы), 1976, № 2, с. 16—30; Е. Н. Гадирова. Азәрбајчан гадынлары коммунизмин фәал гуручуларыдыр (1966—1980-чи илләр. Баки, 1982; Т. Б. Гаффаров. Повышение материального благосостояния и культурного уровня сельских труженников Азербайджанской ССР в период развитого социализма (1971—1975 гг.). Автореф. канд. дисс. Баку, 1982.
5. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 60-летию образования СССР. Юбилейный статистический ежегодник: — Баку, 1982.
6. Нахчыван МССР халг тәсәруфатынын инкишафы. Статистик мәчмуә. Нахчы-ван, 1981.
7. Основные экономические показатели сельскохозяйственного производства в колхозы Азербайджанской ССР за годы десятой пятилетки. Статистический сбор-ник: — Баку, 1982, с. 72. (һесаблама мүәллифиндир).
8. Основные экономические показатели сельскохозяйственного производства в совхозах Азербайджанской ССР (за 1960—1980 гг.). Статистический сборник. Баку, 1981, с. 49 (һесаблама мүәллифиндир).
9. Нахчыван Вилајәт Партия Комитәсинин архиви. ф., 1, с., 3, иш 65, в. 202.
10. Нах. МССР Мәркәзи Дөвләт архиви. ф., 231, с., 5, иш 65, в. 36—37.
11. Јенә орада, ф. 613, с. 13, иш 487, в. 37.
12. Нах. МССР Статистика Идарәсинин чарн архиви. Умумиләшдирмә шө'бәсинин материаллары, фәһлә вә гуллуғчуларын иллик әмәк һаггы говлуғу, 1970-чи ил һеса-баты, в. 16; 1980-чи ил һесабаты, в. 59 (һесаблама мүәллифиндир).
13. Нах. МССР Әһалијә Мәишәт Хидмәти Назирлијинин чарн архиви. Мүһасибат шө'бәсинин материаллары, 1970-чи ил үчүн статистик һесабат, в. 25; 1980-чи ил үчүн статистик һесабат, в. 41.
14. Јенә орада. Коллекијанын 1980-чи ил протоколлары, в. 19.
15. Нах. МССР Истәһлак Чәмијјәтлэри Йттифағынын чарн архиви. План шө'бәсинин материаллары; 1970-чи ил үчүн статистик һесабат, в. 16; 1980-чи ил үчүн ста-тистик һесабат, в. 54.

16. Азербайчан ССР Тичарэт Назирлији Нахчыван шәһәр гарышыг маллар тичарәти идарәсинин чари архиви. План шә'бәсинин материаллары, 1970-чи ил үчүн статистик һесабат, в. 57; 1980-чи ил үчүн статистик һесабат, в. 25.

17. Азербайчан ССР Дәмирјол Фәһлә Тәһһизаты идарәси Нахчыван Фәһлә тәһһизаты шә'бәсинин чари архиви. План шә'бәсинин материаллары, 1975-чи ил үчүн статистик һесабат, в. 67; 1980-чи ил үчүн статистик һесабат, в. 78.

18. Нах. МССР Коммунал Тәсәррүфаты Назирлијинин чари архиви. План шә'бәсинин материаллары, 1971—1975-чи ил үчүн һесабатлар, в. 14, 25; 1976—1980-чи ил үчүн һесабатлар, в. 45, 64. (һесаблама мүәллифиндир).

19. Нах. МССР Назирләр Совети јанында Јол Истисмар Хәтти идарәсинин чари архиви. План шә'бәсинин материаллары, 1971—1980-чи илләр үчүн иллик һесабатлар, в. 9, 14, 18, 26, 54.

20. Нах. МССР Назирләр Совети јанында Автоәгәлјјат идарәсинин чари архиви. План шә'бәсинин материаллары, 1970-чи ил һесабаты, в. 15, 45; 1980-чи ил һесабаты, в. 65, 79.

21. Нах. МССР Дәвләт План Комитәсинин чари архиви. Үмуми шә'бәнин материаллары, 1970-чи ил һесабаты, в. 30; 1980-чи ил һесабаты, в. 11.

22. Нах. МССР Назирләр Совети јанында Техники Истәһсалат Рабитә идарәсинин чари архиви. План шә'бәсинин материаллары, 1970-чи ил үчүн иллик статистик һесабат, в. 42; 1980-чи ил үчүн иллик статистик һесабат, в. 31.

23. Нах. МССР Назирләр Совети јанында Радио вә Телевизија Верилишләри Комитәсинин чари архиви. Коллекијанын материаллары, 1976—1980-чи ил, в. 27, 43, 49.

24. Т. Б. Гаффаров. Доггузунчу бешиликдә Азербайчан кәнд зәһмәткешләринин мәшһәт шәрантинин јахшылашмасы һаггында. Азәрб. ССР ЕА-нын Хәбәрләри (Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы), 1979, № 3, с. 11—19.

25. Коммунист, 18 ноябр 1982-чи ил.

26. Совет Нахчываны, 25 декабр 1980-чи ил.

А. Г. Гасымов

ДАЛЬНЕЙШЕЕ УЛУЧШЕНИЕ МАТЕРИАЛЬНОГО БЛАГОСОСТОЯНИЯ ТРУДЯЩИХСЯ НАХИЧЕВАНСКОЙ АССР В ПЕРИОД ЗРЕЛОГО СОЦИАЛИЗМА (1971—1980 ГОДЫ)

В статье на конкретном материале показано значительное улучшение материального благосостояния трудящихся Нахичеванской АССР на основе превращения в жизнь задач развития народного хозяйства. В 70-е годы была проведена большая работа по росту жилищного строительства, улучшению коммунальных и бытовых услуг, расширению сети предприятий, связи, транспорта, торговли, общественного питания и здравоохранения. Было построено 580,1 тыс. кв. м жилой площади в связи с чем более 96 тыс. чел., улучшили свои жилищные условия. Существенные сдвиги намечены в снабжении питьевой водой, в применении в быту газа. Все это способствовало достижению новых успехов в повышении материального благосостояния трудящихся Нахичеванской АССР.

АЗЕРБАЙЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ

Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1984, № 2

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Серия истории, философии и права, 1984, № 2

Г. М. МАМЕДОВ, Н. Н. ШЕНГЕЛИЯ

ДОКУМЕНТЫ О ФИНАНСИРОВАНИИ ОСМАНСКИХ ВОЙСК В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (1724—1735 ГОДЫ)

В деле изучения истории Азербайджана периода его временного вхождения в состав Османской империи (1724—1735 гг.) наряду с сочинениями персоязычных авторов государства Сефевидов, немаловажное значение приобретают и османские источники. Большинство османских источников по истории Азербайджана этих лет хранится в книгохранилищах Анкары, Стамбула и Каира и по объективным причинам нам не доступно. В данной статье мы ограничимся краткой характеристикой османских документов, находящихся в Софии (отдел ориенталистики Народной библиотеки им. Кирилла и Мефодия (НБКМ, ОР)).

Основная группа документов по истории Азербайджана (а их в НБКМ несколько сотен) хранится в Тифлисском (№ 313А) и Реванском (№ 327А) фондах ориенталистики НБКМ; незначительное количество — в фонде Великого Везира № 1) и Эрзерума (№ 236А).

Среди них мы встречаем почти все типы документов, выданных соответствующими османскими центральными и провинциальными ведомствами. Это — султанские фирманы, бераты, буйурулду, арза, арзухалы, хюкмы, тезкере, так называемые себеб-и тахрир-и хюкюм, разные виды дефтеров и др. Документы, имеющиеся в нашем распоряжении, выданы в основном финансовыми ведомствами империи.

Как известно, для истории Азербайджана 1724—1735 гг. характерно введение в стране османского социально-экономического и общественно-политического строя. В османских нарративных источниках можно найти немало интересных сведений по истории Азербайджана этих лет. Однако они, отражая в основном вопросы политических взаимоотношений Османской империи и государства Сефевидов, выделялись своим односторонним характером освещения событий и уступали османским документальным источникам, ибо последние составлялись в связи с конкретными задачами и в особых случаях. Поэтому документальные источники более реально отражают положение того или иного региона, чем источники других типов.

После включения Азербайджана в состав Османской империи правительство османов столкнулось с одной из трудных задач — финансированием османских войск, расквартированных по отдельным крепостям страны. Вопросу финансирования войск, как видно из документов, османы придавали большое значение, ибо от военной организации в немалой степени зависел вопрос удержания за собой завоеванных земель. В связи с этим постоянная забота об османском войске всегда находилась в центре внимания правительства. Этим вопросам и посвящены документы типа арза [1].

Ответственность за финансирование войск лежала в основном на бейлярбее того или иного эялета. Бейлярбей заботился не только об их финансировании, но и следил за состоянием вооружения и боепри-

пасов. В случае их нехватки и отсутствия возможности восполнить этот пробел за счет вверенного ему эйялета бейлярбей обращался к правительству с просьбой об оказании помощи, повелевая предварительно составить в качестве отчета так называемый «дефтер- и мюхиммат-джебе-хаве». В этом дефтере регистрировалось все имущество арсеналов той или иной крепости. Так, по одному из аналогичных дефтеров выясняется, что боеприпасы и вооружение османским войскам эйялет Гянджа выделялись из арсеналов Карса и Трабзона [2].

Документы о финансировании османских войск дают ключ к пониманию некоторых вопросов османской налоговой системы в Азербайджане в 20—30-х годах XVIII в. В частности, по нескольким документам типа себеб-и тахрир- и хюкюм можно установить, что одним из методов сбора налогов с населения был так называемый муката'а [3]. Рассмотрим вкратце сущность этого метода.

Как известно, показателем военной мощи империи было бесперебойное функционирование тимарной системы. В XVII—XVIII вв. по мере упадка тимарной системы правительство начинает акцентировать внимание на содержании войска, состоящего на жаловании. А система «муката'а», отчасти предотвращая распыление государственных доходов с земельных владений, владельцы которых не выполняли и не могли выполнять возложенные на них тимарной системой обязанности способствовала планомерному расходованию средств, полученных данным методом.

«Муката'а» в аграрном законодательстве означала земли и другие виды собственности, доходы с которых отданы казной на оккуп, для чего устраивались публичные торги. Лицу, которому давалось право сбора налогов с определенных налоговых единиц или налоговых районов, выдавался специальный документ, так называемый себеб-и тахрир-и хюкюм. В нем указывалась ежегодная сумма, которую обязавшееся лицо должно было внести в государственную казну. После уплаты же установленной суммы кадий эйялета на обратной стороне себеб-и тахрир-и хюкюм заверял своевременную уплату установленной суммы. А эта сумма, в основном выделялась для финансирования османских войск [4].

Отдельные документы касаются натуральных поставок войскам временно останавливавшимся на определенных этапных станциях, снабжения войска мясом, выдачи жалования личному составу гарнизонов крепостей Ардебиль, Гянджа, Лору, Тебриз и т. д. [5].

Особое внимание османы уделяли вопросам финансирования за счет казны Гянджи отдельных должностных лиц, прибывающих в эйялет из Стамбула или же направляемых в центр «с важнейшими поручениями» [6].

Публикация и введение в научный оборот ранее неизвестных османских документальных источников является неотложной задачей османистов. Тем более, что эти документы могут стать надежным материалом в монографическом изучении социально-экономической и политической истории страны, а также вопросов политических взаимоотношений Османской империи и государства Сефевидов, составной частью которого был Азербайджан.

Ниже для образца приводим несколько документов с османским текстом, переводом и факсимиле, которые могут дать определенное представление об османских финансовых документах.

Документ № 1 (рис. 1, 3).

Шифр: НБКМ, ф. 1А, ед. хр. 7640, л. 1. Бумага белая, чернила черные. Размер: 21, 7 x 30 см.

«Он» (т. е. Аллах).

Да будет в здравии его превосходительство могучий, благоденствующий мой султан.

С целью отправления и доставки в Хамадан, Тебриз и Гянджу оружейников Высочайшего Порога из Анатолии, где ранее было повелено провести сверку (наличия) и запись в корпус, для передачи их на день раньше в пункт назначения из государственного корпуса оружейников были назначены в качестве мюбаширов [7] на каждое упомянутое направление три посыльных чавуша [8], взявших с собой официальное письмо.

Повеление об оплате дорожных расходов принадлежит его превосходительству могучему, благоденствующему моему султану.

Упомянутый раб (Аллаха).

Место для заметок.

Оплата дорожных расходов в размере 50 курушей [9] мюбаширу корпуса оружейников Высочайшего Порога, назначенному [обеспечить] транспортировку и доставку в Тифлисскую сторону месячного провианта из Порога Благоденствия в крепость Тифлис через Трабзон, зарегистрировано в дефтере. Повеление (об оплате) принадлежит благоденствующему моему султану.

17 рамазана 1138 г. х. (19 мая 1726 г.)

Дорожные расходы посыльным оплачены.

Оплачены [дорожные расходы] посыльным чавушам [корпуса] сипахи [10], назначенным [обеспечить] ускоренную [доставку их в пункт назначения].

Деркенар [11].

О дорожных расходах чавушей корпуса сипахи и оруженосцев Порога Благоденствия, [назначенных обеспечить] ускоренное [прибытие] личного состава тереккиляю [12], призванных из Анатолии и отправляемых в распоряжение почтенного везира главнокомандующего в Тебризе. 1138 г. х. (1726 г.).

Лиц — 2. По 30 акче [на каждого]. [Итого]: 60 эседи курушей [13]. О дорожных расходах чавушей сипахи и оруженосцев, [назначенных обеспечить] ускоренное [прибытие] личного состава серденгечти [14], призванных из Анатолии и отправляемых в сторону Хамадана. 1138 г. п. (1726 г.).

1 человек. Эседи курушей — 20.

Согласно вышеизложенному оплата по 20 курушей на дорожные расходы каждому чавушу, назначенному [обеспечить] ускоренное [прибытие] к Ревану и Тебризу тереккилюянов [корпусов] сипахи и оруженосцев, призванных из Анатолии, зарегистрировано в дефтере. Повеление [об оплате] принадлежит благоденствующему моему султану. 25 рамазана 1138 г. х. (27 мая 1726 г.).

Прошение ничтожного раба следующее: для прибытия в распоряжение главнокомандующих Хамадана, Тебриза и Гянджи в Анатолии была проведена сверка (наличия) и запись в корпус оружейников Вы-

۱/ دولتلو سعادتلو سلطانم حضرتلری ماغ اولسون /۲/ بوندن اقدم صمدان و میریز و کنجه طرینه
 اناطولی جانبلرندن نصیح و بدر کاهی فرمان عالی بیوریلان /۳/ در کاه عالی جیه جیلرینک مدل
 ماموره لرینه ارسال و ایصال و بر کون اول ملکرینه تسلیم و علم خبری /۴/ کتور ملک اوزره
 اوجاغ عامره طرفندن ذکر اولنان اوج قوله بشقه بشقه مباشر تعیین اولنان /۵/ اوج نثر سوروجی
 چاوشان قوللرینه خرج راهلری احسان بیورلمق باینده /۶/ فرمان دولتلو سعادتلو سلطانم حضرتلرینک
 بنده م / مزبور /

محل

بوندن اقدم تقییس جائینه بر ایلدی مهمات نقلی ایچون استانه سعادتدن طریزونه و اندن تقییس
 قلعه منه تعیین و ارسال اولنان بر نفر در کاه عالی جیه جی اوجاعی مباشرینه ویرلدیکی دفترده
 مقیددر فرمان سعادتلو سلطانم حضرتلرینکدر فی ۱۷ رمضان سنه ۱۱۲۸

نفرات سوروجیه خرج راه نه ویرلمقدر سیاه چاوشلرینه سوروجی استعجال ایچون کیدنلر نه
 ویرلمقدر در کنار

برای خرج راه چاوشان اوجاغ سیاه و سلحداران عن استانه سعادت برای استعجال نفرات ترتیلویان
 که من اناطولی تهریر و نه ندو وزیر مکرم سرمسکر تهریر تعیین و ارسال شد در سنه ۱۱۲۸
 نفراً ۲

غروش امدی ۶ فی ۳۰ راجیه

برای خرج راه چاوشان اوجاغ سیاه و سلحداران که برای استعجال نفرات سردنکیدیان عن اناطولی
 تهریر و به جانب صمدان تعیین ارسال شده کان در سنه ۱۱۲۸
 نفراً ۱

غروش امدی

وجه مشروح اوزره اناطولیدن تهریر اولنوب روان و تبریز جائینه تعیین سیاه و سلحداران ترتیلولرینک
 استعجال ایچون استانه سعادتدن تعیین اولنان چاوشلرک بهر نفرینه اوتوز غروش و صمدان جائینه
 تعیین اولنانلرک استعجال ایچون کوندریلان چاوشلرک بهر نفرینه بکر میشر غروش خرج راه ویرلدیکی

دفترده مقیددر فرمان سعادتلو سلطانم حضرتلرینکدر

فی ۲۵ رمضان سنه ۱۱۲۸

۱/ عرض بنده بیچقدار بود که /۲/ صمدان و میریز و کنجه جانبلرینه سرمسکرلری معینلر نه
 موجود /۳/ بولنمق اوزره اناطولی جانبلندن نصیح و بدر کاهی فرمان بیوریلان /۴/ در کاه عالی
 جیه جیلرینک استعجال ایچون اوجاغ طرفندن اوج قوله /۵/ بشقه بشقه تعیین اولنان
 نفر چاوشان قوللرینک مستاد اوزره /۶/ خرج راهلری ویرلمک راسته عرضحال ایدرلر معلوم
 اولتلری /۷/ اولدقه ذکر اولنان اوج نفر چاوشلرک بهر نفرینه خرج راه اولمق /۸/ اوزره
 بکر میشر غروشدن التمش غروشه تذکره سی ویرلمک باینده /۹/ فرمان دولتلو عناهللو سلطانم
 حضرتلرینکدر

تسلیم سوروجیه تذکره سی ویرلمک بیورلدی

۵ شوال سنه ۱۱۲۸

تذکره داده فی ۹ شوال سنه ۱۱۲۸

Рис. 1.

قد شد

сочайшего Порога. С целью [обеспечения] их ускоренного [прибытия] в пункты назначений] из корпуса были назначены по одному чавушу на каждое из трех направлений. Для ходатайства об оплате дорожных расходов [чавуши] подают арзухал. Как только [дело] будет доведено до сведения государя, выдать тезкере [15] [для оплаты] дорожных расходов в размере 60 курушей, в расчете по 20 курушей на каждого из трех чавушей. Повеление [о выдаче тезкере] принадлежит его превосходительству могучему, благосклонному моему султану.

Верно.

Выдать тезкере в соответствии с телхис [16].
 5 шевваля 1138 г. х. (6 июня 1726 г.)
 Тезкере выдано. 9 шевваля 1138 г. х. (10 июня 1726 г.)
 [Выдача тезкере] зарегистрирована [в дефтере.]

Документ № 2 (рис. 2, 4)

Шифр: НБКМ, ОР, ф. 236А, ед. хр. 1136, л. 8.
 Образец среди подобных и равных. господин забит [17] Шемкура. Извещаем (Вас), что месячное жалованье личного состава генюллия-и йемин крепости Гянджа, [состоящее из] 110 киле [19] пшеницы и 636 киле ячменя, выделено из средств, полученных от муката'а Шемкура.

۱. قدوة الامثال والاقتران شهكور شاطی اغا انها اولنور که

۲. کنجه قلعه سنک کولکلیان یحیی نفراتلرینک بر ایلدی شهریه لری یوز اون کیله

۳/ حنفه راندی یوز اوتوز التی کیله شهریه لری ییلک یوز ترق سمدی شهکور مقاطعه سور

۴/ مالندن مزله ونوب تذکره سی ویرلمک باینده صدر اولان فرمان عالی

۵/ میچینه مقاطعه مزبور مالندن ن ایتمک ایچون اشمو تذکره ویرلدی

فی ۱۴ ذوالقعدة سنه ۱۱۴۰

سیح

موجینه تسلیم اولمق بیورلدی

Рис. 2.

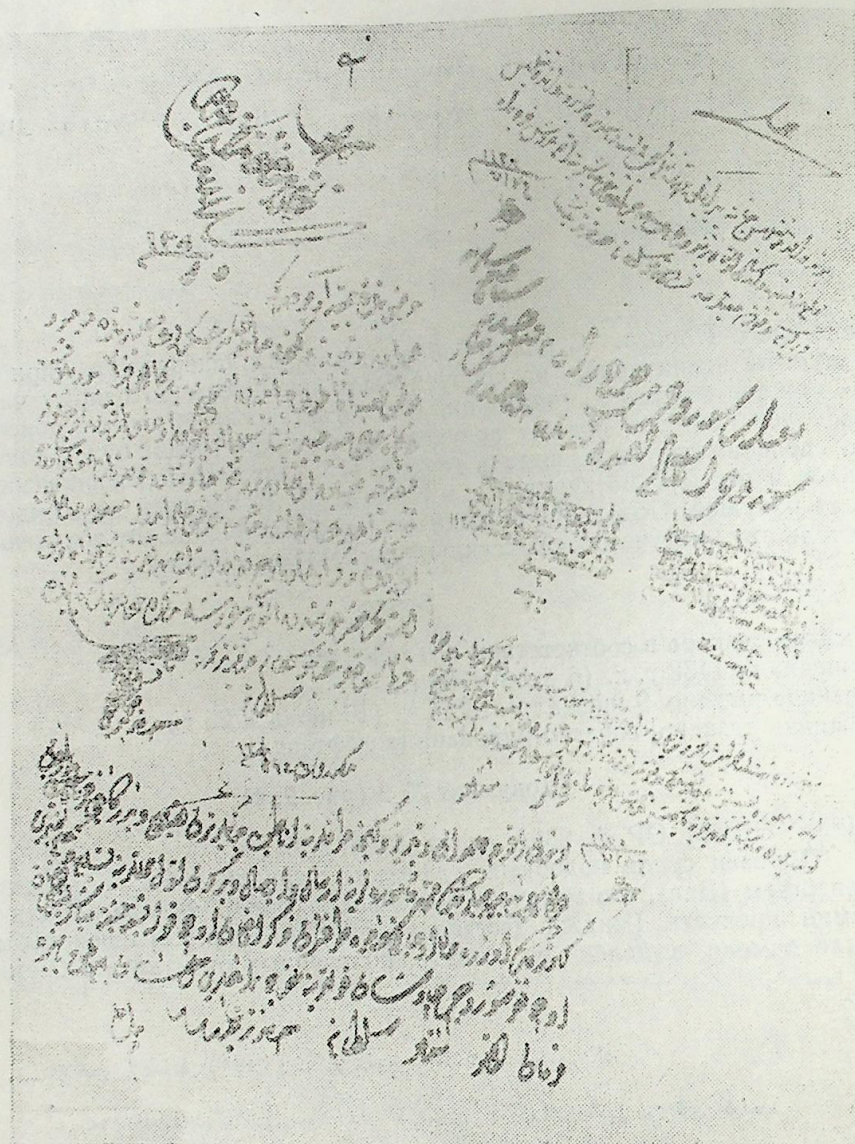

Рис. 3.

Данное тезкере выдано согласно изданному высочайшему ферману для оплаты (жалованья) из средств упомянутой муката'а. 14 зулькада 1140 г. х. (22 июня 1728 г.).

Верно.

Сдать согласно вышесказанному.

Примечания:

1. НБКМ, ф. 313А, ед. хр. 24; ф. 313А, ед. хр. 43; ф. 313А, ед. хр. 334 и т. д.
2. НБКМ, ф. 1, ед. хр. 8131, лл. 5—6.
3. Кочи-бей комментирует муката'а следующим образом: «А «муката'а означа-

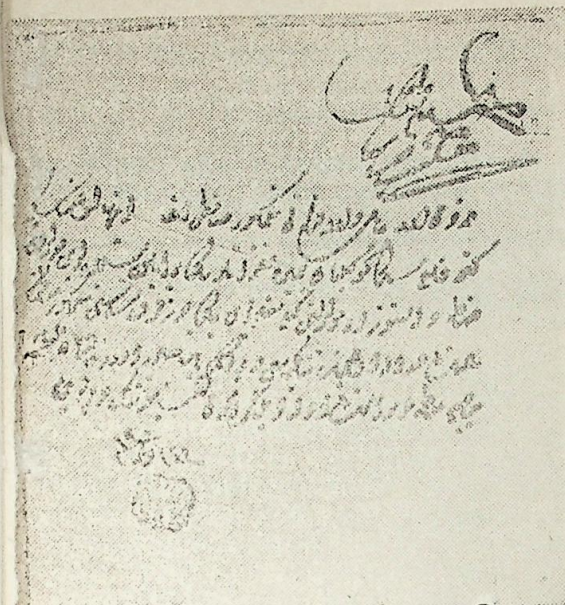

Рис. 4.

ет следующее: когда например: кому-либо дается на один год за 100 или 500 юк кча таможня или рудник, их (тогда) называют «макту» и получившему их выдается священный указ с тургою. И пока не истекает год, назад не отнимается. Это и называется «муката'а». (Тверитинова А. С. Второй трактат Кочи-бея. — Уч. зап. Ин-та востоковедения. 1953 г., т. 1, с. 250—251). О «муката'а» см.: Кальди-Надь Д. Турецкие островные книги муката'а как исторические источники. — В кн.: Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. М., 1964, с. 76—1; Цветкова Б. А. К исследованию аграрных отношений в Османской империи с конца XVI до середины XVIII века. — Тр. XXV Междунар. конгресса востоковед. М., 1963, т. II, с. 421—429; Tokbilgin M. T. XV—XVI asirlarda Edivne ve Pesa levasi. Vakiflar—mulkler-Mukataalar, Istanbul, 1852.

4. НБКМ, ф. 1, ед. хр. 20533; ф. 1, ед. хр. 17776; ф. 313А, ед. хр. 224А и т. п.
5. НБКМ, ф. 313А, ед. хр. 52А, л. 1; ф. 313А, ед. хр. 87А, л. 3; ф. 313А, ед. хр. 112 и т. п.
6. НБКМ, ф. 313А, ед. хр. 57А; ф. 313А, ед. хр. 202А; ф. 313А, ед. хр. 210А и т. п.
7. Мюбашир — чиновник, приставленный наблюдать за исполнением какого-либо важного дела. (Аграрный строй Османской империи. XV—XVII вв. /Документы и материалы: Сост., пер. и коммент. А. С. Тверитиновой. — М., 1963, с. 207).
8. Чавуш — один из чинов личной гвардии султана и янычар, которых иногда посылали для выполнения особых поручений (Аграрный строй... с. 219).
9. Куруш — серебряная монета, которая была равна в рассматриваемый период 20 акче.
10. Сипахи — здесь: придворное кавалерийское войско, состоявшее на жалованья.
11. Деркенар — справка, составленная на основе извлечений из соответствующих дефтеров государственной канцелярии.
12. Тереккилюян — здесь: янычары, призванные на охрану крепостей. За эту службу они получали по 3—5 акче надбавки к жалованью.
13. Эседи куруш — один из видов курушей; в середине XVII в. был равен 68 акче.
14. Серденгечти — ударные отряды войска, набравшиеся в рассматриваемый период из янычар.
15. Тезкере — расписка, квитанция.
16. Телхис — резюме, краткое изложение прощения (арзухал), передаваемого султану или великому везиру.

17. *Забит* — сдзёз глава полици.
18. *Гёнюллиян-и йемин* — вид легкого конного войска, создаваемого в пограничных крепостях из добровольцев. Предназначался для отражения внезапных атак противника.
19. *Киле* — мера сыпучих тел; стамбульский киле равнялся примерно 25 кг.

Б. М. Маммадов, Н. Н. Шенкелија

ХVIII ЈУЗИЛЛИЈИН 20—30-чу ИЛЛЭРИНДЭ АЗЭРБАЈЧАНДА ОСМАНЛЫ ОРДУСУНУН МАЛИЈЭ ТЭМИНАТЫНА ДАИР СЭНЭДЛЭР

Мәгаләдә малијә мәсәлэләри илә бағлы османлы сәнәдлериндән (әризе, «сәбәб-и тәһрир-и һөкм», «дәфтер-и муһиммат-и чәббә-хана» вә с.) бәһс едилир. Бу материаллар Азәрбајҹан тарихинин бир сыра сосиал-игтисади мәсәлэләринин ишыгландырылмасына көмәк едән гијмәтли сәнәдләр кими арашдырылыр.

АЗЭРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛЭР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХЭБЭРЛЭРИ

Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1984, № 2

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Серия истории, философии и права, 1984, № 2

МУХАММЕД АЛИ ХУСЕЙН

РАЙОН БАБ-ЭЛЬ-МАНДЕБСКОГО ПРОЛИВА В ПЛАНАХ ИМПЕРИАЛИЗМА

Известно, что пролив Баб-эль-Мандеб является южным проходом Красного моря и связующим звеном между Красным и Арабским морями и Индийским океаном.

Международное значение Красного моря в настоящее время очень возросло, так как через пролив Баб-эль-Мандеб проходит 80% арабской нефти. В проливе сосредоточена вся военно-экономическая и политическая стратегия, связанная с этим морем. Баб-эль-Мандеб находится в территориальных йеменских водах. Он охраняется йеменскими вооруженными силами при посредстве сил, находящихся на острове Маюн, который рассекает пролив на малый и большой. Ширина малого пролива достигает 1,5 морских миль и целиком находится в йеменских территориальных водах между островом Маюн и Йеменским побережьем. Этот пролив является наиболее подходящим для международного судоходства. Что касается большого пролива, ширина которого 10,5 морских миль, то он находится между йеменским островом (Прим) и Африканским побережьем.

В Каире на совещании постоянной комиссии арабской информации, которое состоялось в марте 1972 г., каждая из делегаций двух частей Йемена представила письмо о стратегическом значении пролива Баб-эль-Мандеб, территориальные воды которого являются йеменскими и следовательно арабскими. Эти письма говорят о масштабах посягательств на этот стратегический арабский район со стороны империалистических и сионистских сил и масштабы соперничества, происходящего вокруг него.

После завершения работы совещания постоянная комиссия арабских средств информации рекомендовала заинтересованным арабским странам усилить свою информационную активность как в местном, национальном, так и в международном масштабе для разъяснения стратегического значения пролива Баб-эль-Мандеб, последствий частых нападений на пролив и их влияния на ход арабо-израильской борьбы, важность сплочения и координаций усилий всех арабских стран перед лицом этой агрессии.

Значение пролива Баб-эль-Мандеб возросло после прорытия Суэцкого канала. В начале нынешнего века международная роль пролива еще больше увеличилась, особенно после второй мировой войны.

В настоящее время международный империализм прилагает все усилия для создания в этом районе угрозы в стратегическом отношении.

Политика, проводимая заинтересованными странами в этом районе является продолжением борьбы и международной конфронтации в зоне Суэцкого канала. Борьба в районе Баб-эль-Мандеб не является детищем сегодняшнего дня. История этой борьбы исчисляется веками. До нынешней конкуренции между империалистическими державами за сферу влияния в этом районе (как часть их борьбы) по всему земному

шару велась борьба между двумя самыми сильными колониальными империями — Англией и Францией. В ней участвовала также Италия — колониальное государство, которое старалось уподобиться этим двум государствам.

В конце XV и в начале XVI в. происходила борьба между португальцами — пионерами европейских колониальных завоеваний и колониальной Османской империей.

До появления ислама шла борьба и соперничество между персами и эфиопами. И всякий раз Йемен и Йеменское побережье, особенно побережье пролива Баб-эль-Мандеб, подвергались захватам и оккупации иногда со стороны эфиопов, персов, османов, португальцев, а иногда со стороны морских разбойников.

Но фактическая оккупация района Баб-эль-Мандеба, которая продолжалась десятилетиями, была осуществлена британским империализмом. Была оккупирована южная часть Йемена, в том числе пролив Баб-эль-Мандеб. Англо-французский империализм оккупировал район Сомалийского побережья, вблизи от Баб-эль-Мандеба, который был ими назван Джибути. Италия оккупировала район Эритреи, который также находится вблизи от пролива. Затем Англия и Италия разделили между собой сомалийскую территорию — север оккупировала Англия, а юг — Италия. Впоследствии из этих двух частей была образована Демократическая Республика Сомали.

Англия была ударной силой империализма в районе Баб-эль-Мандеба и ее интересы на Аравийском полуострове, в Персидском заливе и на северо-востоке Африки опирались на поддержку огромных военных баз в этих районах и в особенности на ее силы, дислоцирующиеся в Адене.

Однако после второй мировой войны роль и присутствие Англии ослабло. Был нарушен мировой стратегический баланс сил. Британо-французские колонии начали друг за другом добиваться своей независимости, что привело к ликвидации многих военных баз и потеря влияния в этих районах. Появилась новая империалистическая держава в лице США, которая начала играть роль законного наследника двух колониальных империй — британской и французской. В районе Баб-эль-Мандеба началась конкуренция между постепенно увеличивающимся американским флотом и отступающим британским.

Поражение Пакистана во время войны с Индией в 1971 г., затем поражение США во Вьетнаме, в юго-восточной Азии привело к ослаблению американского влияния в этом регионе, откуда Америка была вынуждена уйти и передислоцировать свои вооруженные силы в другие районы, в частности на базу Диего-Гарсия, находящуюся в середине Индийского океана, которая ранее была британской базой. В январе 1979 г. Англия и США достигли договоренности, которая дала право последним строить базы для своих военных кораблей и подводных лодок на базе Диего-Гарсия. США оснастили их самым сложным шпионским оборудованием, которое дает возможность контролировать не только зону Индийского океана, но и район Красного моря, Аравийского полуострова, и в первую очередь Персидского залива.

В настоящее время после победы йеменской народной революции 14 октября 1963 г. пролив находится под йеменским суверенитетом и является его территорией.

Баб-эль-Мандеб всегда привлекал внимание шахского режима Ирана, что выражалось в заявлениях официальных лиц этой страны. Не

смотря на свою удаленность от оккупированных арабских территорий Израиль считает Баб-эль-Мандеб жизненно важными воротами своей торговли, экономики и обеспечения нефтью. Из этих же соображений исходил и иранский режим в своем интересе к данному району. В интервью американской газете «Юс ньюз энд уорлд рипорт», которое сделал шах Ирана, перепечатанном кувейтской газетой «Аль-Кабас», он заявил: «Иранский режим уделяет особое внимание Индийскому океану, Оманскому морю, Красному морю и считает себя ответственным за свою безопасность и также безопасность Пакистана».

Ранее шах Ирана в интервью, напечатанном бейрутской газетой «Аль-Хаят» 8 ноября 1972 г., указал: «Нынешние события в мире научили нас, что море, соединяясь с заливом Омана — я имею в виду Индийский океан — не имеет никаких границ».

Если мы проследим за действиями Израиля на Африканском континенте, то увидим, что Израиль заинтересовался монархической Эфиопией и укрепил связь с ней больше, чем с любым другим африканским государством. Причина ясна. Эфиопия оккупировала Эритрею при поддержке США в виду ее стратегического значения и расположения в Баб-эль-Мандебе. Израильский интерес к этому стратегическому району тесно связан с американским интересом. США создали несколько важных военных баз на Асмаре, Масу и на некоторых других островах, которые были подчинены Йемену и которые Англия перед уходом из Адена передала Эфиопии.

Из заявлений военных и гражданских лидеров Израиля выявились, что эта страна придает большое значение также району Красного моря. Так, в статье командующего военно-морскими силами Израиля, напечатанной в газете «Маариф» 26 апреля 1973 г., говорилось о стратегическом значении Красного моря для Израиля. «Нет надобности долго говорить о необходимости защиты свободы судоходства в районе Красного моря, через которое проходят пути транспортировки нефти из Персидского залива в Элат и от которого зависит экспорт минеральных ресурсов, удобрений и наша внешняя торговля с Дальним Востоком, Австралией и Восточной Африкой». Развитие событий в районе Красного моря после возобновления судоходства в Суэцком канале таит в себе опасности угрозы жизненно важным интересам Израиля и усилению его изоляции в этом регионе. Израиль обладает современной технологией и людскими ресурсами, позволяющими эффективно контролировать район Красного моря. Ракетоносцы «Ришав» и «Кишт» будут первым шагом в этом направлении. В случае военных действий море может стать в руках Израиля пунктом создания угрозы тылу Египта и его торговым путям. Важнейшим фактором безопасности стран региона является эффективный контроль над Баб-эль-Мандебским проливом. Что касается Суэцкого канала, то безопасность в этом районе прямо связана с безопасностью в районе Красного моря.

Достаточно взглянуть на карту этого района, чтобы убедиться, что Египет не защищен и подвержен удару в этом районе больше, чем Израиль.

Йемен и йеменский народ сможет отразить любую агрессию. Когда он защищает свою территорию, национальный суверенитет, он в то же время выступает в интересах общеарабского дела. Баб-эль-Мандеб — очень важный стратегический район. Йеменский народ призывает всех арабов выполнять свои обязательства в отношении этого жизненно важного стратегического района.

БАБ-ӘЛ-МӘНДӘБ БОҒАЗЫ ИМПЕРИАЛИСТЛӘРИН ПЛАНЫНДА

Мәгалә Баб-әл Мәнбәд боғазы районунун, онун атрафында јерләшән саһил дөвләтләринни стратеги, сијаси вә иҗтисади планларында ојнадыгы рола һәср едилмишдир. Мүәллиф бу районун империалист дөвләтләринни һөсбкарлыг јүрүшләринә мәруғалмасындан вә узун илләр әрзиндә мүһарибә объект олмасындан кениш бәһс едир.

Тарихи вә сијаси тәһлил әсасында мүәллиф белә бир гәһәтә кәлир ки, империализм, башда АБШ олмагла, бу райондан өз хошу илә әл чәкмәјәчәкдир вә буна јалпы саһил боју јерләшән дөвләтләрин, хүсусилә Јәмән халгынын инадкар мүбаризәси сајәсиндә наһ олмаг олар.

Мәгалә әрәб мәнбәләри әсасында јазылмышдыр.

АЗӘРБАЈҶАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ

Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1984, № 2

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Серия истории, философии и права, 1984, № 2

Я. К. МАСИМОВ

ОБ УЧАСТИИ ПРОФСОЮЗА УЧИТЕЛЕЙ ТУРЦИИ В АНТИИМПЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ БОРЬБЕ (1965—1971 ГОДЫ)

Вовлечение Турции в лагерь международного империализма после второй мировой войны, повлекшее за собой экономическую, военную и политическую зависимость страны, в первую очередь от США, не могло не беспокоить прогрессивные круги турецкого общества. Однако до майского переворота 1960 г. противодействие политике власти имущих носило подспудный характер. После военного переворота некая либерализация внутри страны, нашедшая закрепление в отдельных статьях конституции 1961 г., способствовала активизации демократических сил.

Либерализация внутривнутриполитической обстановки, зарождение легального социалистического движения и создания Рабочей Партии Турции (РПТ) способствовали тому, что передовая часть турецкой интеллигенции, студенчества и молодежи стала отходить от официальной буржуазно-националистической идеологии и искать выход из создавшегося социально-экономического и политического тупика, в котором страна оказалась в период режима Баяра-Мендереса. Среди интеллигенции ускорился процесс идеологического размежевания, отразившееся как классовую, так и идейно-политическую поляризацию в общественной жизни Турции.

Как известно, в первых рядах борьбы за демократизацию Турции, выхода ее из агрессивных блоков НАТО, последовательное проведение независимой внешней политики, решение насущных социальных проблем, поиска пути развития оказалась интеллигенция Турции, составляющая часть средних слоев турецкого общества. И это не случайно, ибо, как указывает В. И. Ленин, «интеллигенция потому и называется интеллигенцией, что всего сознательнее, всего решительнее и всего точнее отражает и выражает развитие классовых интересов и политических группировок во всем обществе» [1, 343]. Эта оценка характеризует важнейшую функцию интеллигенции в сфере политики — представлять в идейно-политическом отношении различные общественные классы, социальные группы и основные тенденции общественного развития.

Распространение идей социализма придало новый импульс развитию борьбы турецких трудящихся за подлинную независимость своей страны и нарушало, как указывала газета «Акшам», традиционную для Турции систему — «капиталистическое правительство — капиталистическая оппозиция, заменяя ее новой системой — капиталистическое правительство — социалистическая оппозиция» [2].

Несмотря на активные выступления турецкой общественности против американского засилья и роста милитаризации страны, правительство, пришедшее к власти в 1961 г., продолжало проводить старую политику. США финансировали строительство 54 военных баз и объектов

НАТО в Турции; еще 22 военных объекта сооружались по линии СЕНТО [3, 125].

Особый размах демократическая, антиимпериалистическая борьба передовых слоев турецкого общества приобрела во второй половине 60-х годов, что, безусловно в немалой степени объясняется усилением созданной в 1960 г. Рабочей Партии Турции — единственной легальной организации в то время, защищающей интересы трудового народа. РПТ искала поддержку в профсоюзах, в молодежных и других прогрессивных организациях, чтобы расширить сферу своего влияния и в конечном итоге парламентским путем прийти к власти и вывести Турцию на социалистический путь развития.

Одной из находившихся под влиянием РПТ организаций был создан в 1965 г. Профсоюз учителей Турции (ТОС). ТОС был создан по инициативе Турецкого национального союза учителей в соответствии с законом № 624 «О профсоюзах государственных служащих» 8 июня 1965 г.» [4]. Согласно закону лица, состоявшие на государственной службе и не являющиеся по своему положению рабочими, в целях защиты своих профессиональных, культурных, социально-экономических интересов и профессионального совершенствования получали возможности создавать свои профсоюзы. Желая ограничить участие интеллигенции в политике, правящие круги этим законом запретили профсоюзам государственных служащих заниматься политической деятельностью, а также получать материальную помощь от политических партий. Закон одновременно запрещал государственным служащим объявлять или поддерживать забастовки, проводить собрания или демонстрации.

Финансовые средства профсоюзов по закону должны были складываться из взносов членов профсоюза, доходов от предусмотренной уставом деятельности по организации отдыха, развлечений и пожертвований, размеры которых могли быть ограничены или даже запрещены Советом министров.

По закону вступление профсоюзов служащих в международные организации допускались лишь с разрешения правительства. Служащие — члены политических партий не могли избираться в руководящие профсоюзные органы.

Следует отметить, что усилия правящих кругов, направленные на то, чтобы удержать профсоюзное движение служащих, в том числе учителей, в рамках узко профессиональных задач, не дали серьезных результатов.

Несмотря на эти ограничения, закон создавал возможности государственным служащим вести легальную борьбу за сплочение своих рядов, признание своих прав.

ТОС по своей структуре был федерацией, объединяющей значительное число соответствующих профсоюзов страны. Из 126 тыс. учителей, работавших в системе Министерства просвещения Турции, 7 тыс. входили в ТОС. Этот профсоюз, имея 500 отделений в стране, был наиболее представительной организацией учителей [5, 144].

Одновременно с ТОС были созданы профсоюз учителей начальных школ (ТИОС), объединивший 20 тыс. чел. и выступавший по многим вопросам совместно с ТОС, а также поощряемые и поддерживаемые правительством профсоюзы учителей во главе с националистическими элементами. В 1967 г. насчитывалось 40 таких профсоюзов [6, 106].

Тесные связи между ТОС и Турецким национальным союзом учителей значительно облегчили борьбу за сплочение работников

просвещения. Вскоре Турецкий национальный союз учителей, выполнивший миссию по объединению преподавателей, решением съезда в июле 1969 г. был распущен.

Несмотря на запрет по закону № 624, в программе ТОС наряду с экономическими требованиями и стремлением добиваться проведения реформ в системе образования особое место отводилось антиимпериалистической борьбе. Документы и материалы II съезда ТОС, состоявшегося в 1969 г., свидетельствуют о том, что эта организация отстаивала не только свои интересы, но и интересы всех трудящихся, поддерживала движение против империализма, эксплуатации, за полную независимость своей страны. ТОС, как и РПТ, конечной своей целью считала изменение существующего в Турции строя и создание необходимых условий для строительства социализма. Генеральный председатель ТОС Факир Байкурт на II съезде профсоюза подчеркивал, что «Турция будет социалистической... Мы сторонники эксплуатируемого народа, потому мы — революционеры. Мы являемся преподавателями, государственным служащими, но не слугами эксплуататорских классов не обманщиками детей» [7].

Прежде всего ТОС выступал за выход Турции из агрессивных блоков НАТО и СЕНТО, членство которых могло ввергнуть страну в любой момент в опасные авантюры империализма. Антинациональная внешняя политика правящих кругов привела к тому, что Турция, войдя в состав агрессивных блоков, вынуждена была выделять огромные суммы из государственного бюджета на военные расходы. По словам независимого сенатора Хайдара Тунчканата, в 1967 г. эти расходы составили 27% от общей суммы государственного бюджета [8, 10].

На самом деле Турция около половины своего государственного бюджета расходует на военные цели. Факир Байкурт писал в журнале «Ант»: «Несмотря на бедность, признаваемую как внутри страны, так и за рубежом, мы выделяем для НАТО больше всех после США средств, объясняя это необходимостью обеспечения национальной безопасности» [9, 6].

ТОС проводил в различных городах страны антинатовские конференции, семинары, а также использовал в этих целях свой печатный орган. На эти семинары и конференции с целью выступления перед многотысячной аудиторией приглашались известные в стране прогрессивные политические деятели науки и культуры. Среди выступавших на семинарах можно назвать таких известных в Турции отличавшихся своей антиимпериалистической настроенностью деятелей как Бахри Савчи, Зеки Кахраман, Хайдар Тунчканат и др. [5, 59]. Первый семинар, организованный ТОС под названием «Наши проблемы», проходил с 8 по 13 августа 1966 г. На нем выступили Ильхан Селчук, Намык Баратав, Тахир Алангу, Факир Байкурт, Хайдар Казган и другие представители прогрессивной интеллигенции [10].

В связи с тем, что решение почти любой проблемы Турции связано с необходимостью ликвидации засилья американского империализма, многие политические дискуссии, конференции и семинары, проводимые ТОС, заканчивались требованием: «Нет — НАТО», «Нет — империализму», «Американцы убирайтесь домой!».

Профсоюз учителей Турции постоянно поддерживал антиимпериалистические выступления молодежи и других организаций, чем привлекал к себе внимание широких кругов общественности. Когда по призыву турецкого общества мира 10 студенческих организаций в декабре

1967 г. начали кампанию за выход Турции из НАТО, ТОС немедленно поддержал ее [11, 73].

Манифестации и митинги, многочисленные антиамериканские заявления прогрессивных организаций стали обычным явлением для Турции второй половины 60-х годов. В середине мая 1968 г. 17 массовых студенческих организаций провели неделю борьбы за выход страны из НАТО [12]. О полной поддержке этой кампании молодежи заявил проходивший в то время Конгресс профсоюзов учителей Турции [13, 3—4]. В ряде районов на участников антиамериканских выступлений были совершены нападения со стороны реакционных сил. В результате столкновений имелись жертвы. Протестуя против подобных действий реакции, ТОС опубликовал заявление, в котором говорилось: «Недалек тот день, когда все прогрессивные силы турецкого народа нанесут последний и сокрушительный удар темным силам, находящимся на службе эксплуататоров. Мы полностью уверены в решительной победе и достижении светлого будущего» [14].

ТОС выступал против захода 6-го флота США в турецкие порты. Когда 12 июля 1968 г. группа кораблей 6-го американского флота прибыла в Стамбульский порт, местное отделение ТОС вместе со студенческими организациями призвало население к борьбе за изгнание американцев из города. Пока, в порту находились американские корабли ежедневно проходили демонстрации населения и демократических организаций. Студенты нападали на американских моряков, в стычке было ранено несколько моряков. Антиамериканские демонстрации состоялись и в других городах страны [15].

Ультрареакционные элементы и полицейские наряды, пытаясь сорвать демонстрацию, нападали на его участников. В результате этих столкновений в Анкаре один студент был смертельно ранен. Осуждая действия властей, учинивших расправу над молодежью, выступившей против захода 6-го американского флота в Стамбул, ТОС обратился к народу с воззванием, в котором говорилось: «Воскресшая реакция запятнала демократию. Требуем привлечения к ответственности тех, кто виновен в дикой расправе «кровавого» воскресения» [16].

Профсоюз учителей Турции также требовал расторжения неравноправного американо-турецкого соглашения, создавшего американскому капиталу и военщине благоприятные условия для проведения неоколониалистской политики. Речь идет о 54 соглашениях, подписанных в разное время между двумя странами на основе которых США, в частности получили право создавать военные базы и держать свои войска на турецкой территории. На этих базах, занимавших 35 млн. кв. м, площади, находилось 30 тыс. американских военнослужащих [17, 329].

Под давлением прогрессивных сил правительство С. Демиреля добилось пересмотра турецко-американских соглашений. Новый договор, заключенный 3 июля 1969 г., в некоторой степени ослабил влияние военных кругов США в Турции. С 1968 г. американские представительства пошли на убыль, и в 1970 г. число американцев в Турции снизилось с 24 до 16 тыс. Ряд военных баз, в основном второстепенных, перешел под контроль Турции [18, 162].

Недовольные результатами переговоров прогрессивные силы Турции потребовали аннулирования турецко-американских соглашений и ликвидации всех американских военных баз, находящихся на территории Турции. По инициативе ТОС 3—5 апреля 1970 г. в городах Мерсине, Силивке и Казандаге были проведены конференции по теме: «Дву-

сторонние американо-турецкие соглашения и Турция». На этих конференциях собиралось огромное число слушателей. Здесь выступил с докладом бывший член Комитета национального единства (КНЕ), независимый сенатор Хайдар Тунчканат [5, 59].

Ведущие западные страны и в первую очередь США, пытаясь влиять на систему образования в Турции, создают там местные и региональные центры по подготовке специалистов высшей квалификации, снабжают их лабораторным оборудованием, учебными материалами, посылают экспертов, советников, консультантов, преподавателей из числа «корпуса мира», организуют шефство западных университетов над турецкими учебными заведениями. Решающую роль в отборе студентов для учебы за границей играют педагогические кадры, прибывшие из США, которые стремятся отобрать выходцев исключительно из привилегированных слоев [19, 226]. Подвергая идеологическому воздействию учащуюся молодежь западные страны рассчитывают усилить свое влияние в среде административного персонала турецких промышленных предприятий и фирм, а также в организациях государственного аппарата.

Прогрессивные силы Турции последовательно выступают против деятельности агентуры ЦРУ — «корпуса мира», «специалистов», внедренных в вузы и другие учреждения страны. Выступая по этой теме на семинаре ТОС в августе 1966 г., известный турецкий журналист Ильхан Сельчук отмечал, что в высших учебных заведениях, школах и других научных учреждениях страны «специалисты» занимают прочную позицию, для них чужды национальные интересы Турции. Их основной целью является пропаганда неоколониалистской политики империализма, воспитание послушных и исполнительных кадров прозападной ориентации. Все органы пропаганды и средства массовой информации — печать, кино, радио и телевидение находились под контролем иностранных специалистов. В результате этого имеющиеся в продаже и легко бросающиеся в глаза иллюстрированные книги и журналы, в том числе и фильмы не отечественного происхождения, восхваляли вульгарную западную культуру и американский образ жизни [10, 17—18].

Остановившись на подрывной деятельности американских специалистов в Турции, Факир Байкурт на одной пресс-конференции говорил, что национальная независимость может быть достигнута лишь при условии экономического и технического развития Турции. Государство обязано в этих целях использовать национальные кадры и поддерживать тех, кто требует избавления от «помощи» иностранных членов «корпуса мира» [20, 11].

В антиимпериалистической борьбе ТОС использовал разнообразные методы борьбы, включающие заявления и выступления в печати, проведению митингов и демонстраций. 26 февраля 1968 г. в Стамбуле состоялся митинг ТОС совместно со студенческой молодежью и членами прогрессивных профсоюзов, в котором участвовало 50 тыс. чел. Он прошел под лозунгом «Нет фашизму!», «Нет НАТО!», «Нет империализму!», «Турция станет социалистической!» [21].

В феврале 1969 г. 30 тыс. учителей, съехавшихся в Анкару, вместе с представителями молодежных, рабочих и крестьянских организаций приняли активное участие в антиимпериалистическом митинге. В принятом на митинге воззвании говорилось: «Мы, революционные турецкие учителя, объединим все наши силы для избавления родины от отсталости. Мы освободим свой народ от внутренней и внешней эксплуа-

таин и направим страну по пути развития, указанному Ататюрком. Мы клянемся, что несмотря на все трудности успешно выполним возложенные на нас исторические задачи» [22, 17].

Самым крупным выступлением под руководством ТОС был четырехдневный бойкот занятий в декабре 1969 г., охвативший всю страну. В нем приняли участие 125 тыс. учителей [23]. Бойкот был поддержан преподавательским составом нескольких высших учебных заведений и молодежными организациями. Одним из основных пунктов требований учителей было удаление из системы просвещения иностранных специалистов, в том числе американского «корпуса мира». Правда, правительство с помощью реакционных сил стало преследовать учителей и, объявив бойкот незаконным, оштрафовало около 20 тыс. учителей [24, 124], тем не менее это выступление напугало правящие круги.

Профсоюз учителей Турции считал основной причиной пороков системы просвещения и низкого жизненного уровня учителей зависимость Турции от империалистического Запада. В одном из своих печатных обращений (март 1969 г.) ТОС заявлял: «Пока не будет ликвидирована эта американская машина в системе нашего просвещения и не одержана победа над ее проводниками в стране, ни одно пожелание турецких учителей не будет выполнено» [7].

Во второй половине 60-х годов на основе усиления единства действий различных прогрессивных организаций начал складываться антиимпериалистический фронт ТОС, который выступил как один из инициаторов создания фронта. В ноябре 1966 г. был создан Турецкий национально-антиимпериалистический фронт, в который вошли 15 различных обществ и профсоюзов и большое число отдельных лиц [11, 69—70].

В апреле 1968 г. была создана новая объединенная организация — Союз революционных сил Турции, куда вошли около 50 различных учительских, профсоюзных, молодежных и студенческих организаций. Союз объединял около 400 тыс. рабочих, служащих, ученых, студентов и т. д. [25]. В совместном заявлении руководителей союза говорилось, что его основная цель состоит в том, чтобы в рамках конституции добиться создания полностью независимой и действительно демократической Турции, вести борьбу с теми, кто использует религию в корыстных целях, с всевозможными разновидностями империалистического гнета, с любой формой эксплуатации, за аграрную реформу с произволом в управлении, с невежеством и за изменение существующей системы просвещения [26, 1—2]. 30 апреля 1968 г. студенческие организации ряда высших учебных заведений Анкары провели митинг, который прошел под лозунгами, выдвинутыми Союзом революционных сил Турции. На митинге выступили генеральный председатель союза профессор Бахри Савдж, генеральный секретарь, пожизненный сенатор Кабри Каплан, писатели Азиз Несин, Факир Байкурт, Ильхан Сельчук и др. Все они призывали турецкий народ к борьбе против империализма, внутренней реакции, за социально-экономический прогресс и подлинную демократию [27]. Несмотря на то, что союз был создан на довольно широкой антиимпериалистической, национально-демократической основе, внутри его не было подлинного единства.

Придавая большое значение созданию союза, руководители Профсоюза учителей Турции считали, что нельзя останавливаться на достигнутом, надо идти дальше, закрепить и расширить ряды антиимпериалистических сил страны. По инициативе ТОС в 1970 г. был создан но-

вый союз под названием Союз силы. Кроме ТОС в него вошли Общество национальной революции 27 мая, Конфедерация революционных рабочих (ДИСК), Союз революционной молодежи (Дев-Гендж), Турецкая национальная молодежная организация (ТНМО) и др. [5, 66].

Антиимпериалистические союзы создавались и в отдельных городах Турции. Сюда входили местные отделения всех крупнейших профсоюзных и молодежных организаций страны. В сентябре 1970 г. такой союз был создан в Стамбуле. В воззвании союза, обращенного к народу, отмечалось, что буржуазные партии в стране находятся под опекой американского империализма. «Они не защищают учителей и служащих от нападок реакционных элементов, рабочих и крестьян от жестокой эксплуатации. Им все равно, что в стране многие молодые люди не могут учиться из-за недостатка высших учебных заведений... Впереди нас ждут трудные дни. В стране революционно-демократическое движение расширяется. Пройдет время, и объединенная борьба рабочих и крестьян, учителей, служащих и молодежи, одержав победу над империализмом и его поборниками в Турции, создаст свое правительство» [5, 68].

Все действия Союза силы были направлены в основном против американского империализма. В авангарде этой борьбы стоял профсоюз учителей Турции. Он же косвенно руководил и направлял деятельность союза. В городе Балыкесире ТОС, Дев-Гендж и народные дома, члены местного Союза силы приняли совместную декларацию, требующую выхода Турции из агрессивных блоков [5, 69].

В марте 1969 г. внутри ТОС образовалась группа под названием «Движение революционной солидарности», которая выступала за то, чтобы включить в учебную программу изучение национальных и международных проблем, чтобы воспитывать трудящихся в революционном духе. В опубликованном заявлении этой группы говорилось: «Революционная борьба ведется не одним человеком, а революционными кадрами, ТОС имеет возможность готовить такие кадры. До настоящего времени эта возможность не использовалась» [24, 122].

Кроме этой группы был создан Совет революционного просвещения, который разработал предложения по вопросам дальнейшего развития народного образования. В основу реформы был положен принцип национализации системы просвещения, создания университетов, «обращенных лицом к народу». Главной целью революционного просвещения является подъем политического самосознания народа, ибо приход к власти революционных сил возможен лишь с просвещением масс, подготовкой их к революции. Рабочие и крестьяне могут прийти к власти, только овладев знаниями. С этой точки зрения, усилия учительских, рабочих и студенческих организаций в этом направлении приобретают общенациональный характер [6, 109].

Правящие круги, разумеется, не могли мириться с активизацией борьбы социальной оппозиции и перешли во фронтальное наступление на все демократические силы страны. После меморандума 12 марта 1971 г. военных, заставивших кабинет С. Демиреля уйти в отставку, в стране было введено чрезвычайное положение.

В связи с меморандумом военных ТОС совместно с другими левыми организациями направил президенту республики письмо протеста, в котором призывал исходить во внешней политике из принципов братства всех народов, поддержки национально-освободительных движений, неприсоединения к блокам. В письме говорилось: «Необходимо

приостановить антиконституционное наступление на революционные силы, выступающие против империализма и его союзников в стране» [6, 113].

Следует отметить, что многие мелкобуржуазные радикалы оценивали действия армии с позиций «революционных традиций» «старых симпатий», учитывая ее роль в государственном перевороте 1960 г. Однако за прошедшее десятилетие внутри армии укрепилось положение консервативного крыла, которое и сыграло решающую роль в 1971 г.

Военные власти, взявшие развитие событий под свой контроль, наряду со всеми левыми организациями запретили и деятельность ТОС. Не только руководящие деятели ТОС во главе с Ф. Байкуртом, но и тысячи рядовых членов профсоюза были брошены за решетку с одним и тем же обвинением «За коммунистическую пропаганду».

Однако впоследствии не прекращающаяся борьба пролетариата, прогрессивной интеллигенции и молодежи вынудила правящие круги отказаться от тоталитаризма и вновь вернуться к буржуазно-демократическому парламентскому правлению.

Отмена чрезвычайного положения в стране и последовавшая за ней амнистия дали возможность выйти на свободу многим известным прогрессивным деятелям. Возобновили деятельность многие левые организации. Но Профсоюз учителей Турции не был восстановлен. Введение в конституцию ряда антидемократических статей после 1971 г. коснулось также профсоюзного движения, и в первую очередь ТОС. С этого времени государственным служащим запрещается иметь свои профсоюзы.

Военный переворот 1980 г. в этом вопросе пошел еще дальше, существенно ограничив демократические свободы в стране. Запрещена деятельность политических партий в том числе, левых. Незаконными объявлены деятельность ДИСК, а его руководство арестовано. Деятельность профсоюзов допускается лишь в рамках Тюрк-Иш.

Новый закон о политических партиях создает труднопреодолимые преграды на пути создания и деятельности новых политических организаций. Тем не менее борьба прогрессивных профсоюзов, в том числе ТОС, не прошла даром, она нашла себе сторонников среди прогрессивных слоев турецкого общества, которые еще примут участие на новом этапе борьбы демократических сил страны.

Примечания:

1. Ленин В. И. Задачи революционной молодежи. — Полн. собр. соч., т. 7.
2. Aksam, 1965, 21 ноября.
3. Юсупов А. Р. Стамбул. — М., 1970.
4. Resmi gazete, 17. VI, 1965.
5. Fos gosityasi=2. — Анкача, 1973.
6. Ахундов И. А. Современная Турция: Борьба против империализма. — Баку, 1977.
7. Forum, 1969, 16 марта.
8. Ant, 1967, 26 дек.
9. Ant, 1967, 20 июня.
10. Sorunlarimiz-Jsmanbul, 1969.
11. Прокопович А. И. Активизация молодежного движения в Турции. — В кн.: Актуальные проблемы страны Ближнего и Среднего Востока. История — Экономика. М., 1970.
12. Vatan, 1968, 16 мая.
13. За рубежом, 1968, № 23.
14. Forum, 1969, 14 авг.

15. Milliyet, 1968, 18 июля.

Ant, 1968, 12 сент.

17. Новейшая история Турции. — М., 1968.

18. Harris D. S. Troubled Alliance—American problems in historical perspective. — Stanford, 1972.

19. Aytunc Altindal. Türkiye'de kadın.—Istanbul, 1975.

20. Ant, 1967, 12 сент.

21. Cumhuriyet, 1968, 16 дек.

22. Yeni ufuklar, 1969, № 203.

23. Cumhuriyet, 1969, 16 дек.

24. Гусейнов А. А. Профсоюзы в Турции. — М., 1975.

25. Aksam, 1968, 2 апр.

26. Furk solu, 1968, № 26.

27. Aksam, 1968, 30 апр.

Ж. К. Мәсимов

ТҮРКИЈӘ МҮӘЛЛИМЛӘРИ ҺӘМКАРЛАР ИТТИФАГЫНЫН АНТИИМПЕРИАЛИСТ МҮБАРИЗӘДӘ ИШТИРАКЫ (1965—1971-ЧИ ИЛЛӘР)

Мәғаләдә икинчи дүңја мұһарибәсиндән сонра Түркијәнин һаким даирәләринин Ататүркүн битәрәфлик принципәриндән узағлашарағ Гәрбин империалист дәвләтләри илә јакынлашмасындан данышылып. «Трумен доктринасы», «Маршал планы» вә ики-гәрәфли Америка-Түркијә мұғавиләләринин өлкәни иғтисади-сијаси вә һәрби чәһәтдән тамамилә АБШ-дан асылы вәзијјәтә салдығы көстәрилир. Гејд едилир ки, һаким даирәләрин өлкәнин милли мәнәфејинә зидд олан сијасәтинә гаршы зәһмәткеш халқ күтләләринин вә милли буржуазијаны тәмсил едән мүтәрәгги зијалыларын мұбаризәси 1960-чы ил һәрби чеврилиши илә нәтичәләнди. Лакин бу чеврилиш Түркијәнин харици сијасәтиндә әсаслы дөнүш јаратмады.

Мүәллиф мәғаләдә түрк зијалыларынын ән бөјүк вә мүтәрәгги дәстәсини бирләшдирән ТӨС-үн (Түркијә Мүәллимләри Һәмкарлар Тәшкилаты) 1965—1971-чи илләрдә антиимпериалист мұбаризәдәки иштиракыны вә ролуну ишығландырмышдыр.

Т. Т. ВƏЛИЈЕВ

ХІХ ЭСРИН СОНУ, ХХ ЭСРИН ЭВВƏЛЛƏРИНДƏ АЗЭРБАЙҶАНДА ДƏМИР ЈОЛУ ЧƏКИЛИШИ ТАРИХИНДƏН

Загафгазијада дəмирјолларын тарихи һəм ингилабдан əввəl, һəм дə совет тарихшүнаслығында бу вə ја дикəр шəкилдə өз əксини тап-мышдыр [1]. Мəгсəдимиз дəмирјол тарихини өјрəнмəк олмадығына кəрə, мəгалəдə о заман лəјиһələшдирилмиш јени дəмирјолларын чəкил-мəsi үчүн көрүлмүш һазырлыг ишлəриндən, тəсисчилəрин тəркибин-дən, сəһм капиталы вə тəминатлы дəвлəт истигразларынын үмүми мəб-лəгиндən вə башга мəсəлələрдən бəһс олунур. Ону да дəјəк ки, бу лəји-һələрдən јалныз бирн һаггында мөвчуд əдəбијјатда јарымчыг мəлу-мат верилмишдир [2].

Русијада кəндли ислаһатындан сонра өлкəнин игтисади һəјатында башланан инкишаф 90-чы иллəрдə јүксəк вүс'əт алмышды. Бу игтиса-ди јүксəлиш сəнајенин бүтүн сəһələриндə нəзəрə чарпырды. Металлур-кија сəнајеси исə инкишаф сүр'əтинə кəрə габагчыл капиталист өлкə-лəриндəки мұвафиг сəһələри өтүб кечмишди. Белə бир шəрантдə им-перијанын дахили капиталист базарыны инкишаф етдирмəк вə мөһкəм-лəндирмəк үчүн дəмирјол тикинтисинин артырылмасы эн мұһүм амилə чеврилмишдир. Дəмирјоллар тəкчə шəһəр вə кəндлəри дəјил, һəмчинини сəнајени əкинчиликлə бирлəшдирмəклə империјанын ајры-ајры рəјон-лары, о чүмлəдən учгарлар арасында игтисади тəдəвүлдə бəјүк чанлан-мa јарадырды.

1890-чи илин əввəлиндə дəмирјоллар үзрə нəзарəт-малијјə вə тариф ислаһаты кечирилəндən сонра һөкүмəт даирələриндə хүсуси дəмирјол-лар чəкилишини нечə инкишаф етдирмəк мəсəлəsi галдырылды. Узун мұзакирəдən сонра өлкəнин игтисади инкишафына кəмəк мəгсəдилə буржуазија вə мүлкəдарларын игтисади иттифагына үстүнлүк верилди [3].

Империализм дөврүндə дəвлəт вə хүсуси дəмирјол тикинтисинин күтлəви һал алмасы ағыр сəнајə мəһсулунын сатышы үчүн нəинки үмү-русија дахили базарынын сəрһəдлəрини əһмијјəтли дəрəчəдə кениш-лəндирди, һəм дə дəмирјол тикинтисини вə дəмирјолларын өзлəрини нəһəнк истəһлакчылара чевирди. Сəнајенин мұһүм сəһələриндə иһи-сарларын мейдана чыхмасы вə һаким рол ојнамалары дəмирјолларын апарычы ролуну даһа да күчлəндирмишди. В. И. Ленин дəмирјолларын игтисади һəјатда тутдуғу мөвгени сəчијјələндирəрəк кəстəрирди ки, дəмирјоллар капиталист сəнајесинин башлыча сəһələриндəки инкиша-фын јекунудур. «Дəмирјолларын при истəһсалла, инһи сар-ларла, синдикатларла, картеллəрлə, трестлəрлə, банкларла, малијјə олигархијасы илə нечə бағлы олдуғуну ајдын тəсəввүр етмəк үчүн онларын дəмирјоллар тикин-тисинə нұфуз етмələринə диггəт јетирмəк кифəјəтдир [4] (курсив би-зимдир—Т. В.).

Загафгазијада, о чүмлəдən АзəрбајҶанда дəмирјол тикинтиси үчүн тəртиб едилмиш лəјиһələрлə танышлыг єјни просєсин бурада да баш вердијинə неч бир шүбһə јери гəјмур.

Гејд етмəк лəзымдыр ки, һələ кечən əсрин 90-чы иллəриндə Загаф-газија дəмирјол хəттинə Јевлах—Шуша, Нəвани—Шамаһы вə даһа бир нечə гол əлавə етмəк нəзəрдə тутулурду. 1891-чи илдə Малијјə вə Јол-лар назирликлəринин биркə ичласында һəмин хəтлəрин чəкилмəsi үчүн мұвафиг идарəлэрə техники мəлүматын һазырланмасы тапшырыл-ды [5]. Ики ил сонра, јəни 1893-чү илдə Тифлис задəкан банкы шура-сынын Мəһдигулу хан Усмијевин Ханбағы мүлкү һаггындакы гəрарын-да Јевлах—Шуша дəмирјол хəттинин (95 верст) бəјүк игтисади əһмиј-јəти хүсуси олараг гејд едилмишди. Бурада кəстəрилирди ки, јолун чəкилиши тəк Ханбағына дəјил, гоншу əразилəрдəки тəсəррүфатлара да сəнајə характери верə билэр [6]. Көрүндүјү ки, өлкəнин игтисади инкишафы һələ кечən əсрин 90-чы иллəриндən дəмирјол тикинтисини мұһүм бир мəсəлə киши гаршыја гəјмушду. 1898-чи илдə I килдија та-чири Н. З. Тағыјев Загафгазија дəмирјоллар идарəсинə мұрачиəт етди вə 1891-чи илдə тəртиб едилмиш сənəдлəрин она верилмəsiнə ичəзə ис-тəди. Бу, малијјə вə Јоллар назирликлəринин биркə мұшавирəсиндə мұсбəт гаршыланды. Лакин сонра, нəдəнсə, сəһибкар өз планыны һəјата кечирмəди [7].

1902-чи илин мартында Тифлисин I килдија тачири Ј. С. Розенфелд Јевлах—Ағдам—Ханкəнди дəмир јолуну чəкмəк үчүн Малијјə назирли-јинə мұрачиəт етди. Онун əризəсиндə Јевлах—Нуха, елəчə дə Халдан—Ағдаш—Көјчəј, Лəки—Ағдаш голларынын чəкилишинə консєсија ис-тəнилирди [8]. Плана кəрə Јевлах—Ағдам—Ханкəнди јолу 94,6 верст, Јевлах—Нуха 84 верст, Учар—Көјчəј 17 верст вə Лəки—Ағдаш 10 верст олмалыјды [9]. 1903-чү илин нојабрында Јени дəмирјоллар үзрə ко-миссија мəсəлəни мұзакирə едиб бəјəнди [10]. Лакин аз сонра Розен-фелд өлдү вə онун арвады М. Розенфелд I килдија тачири Б. Г. Крас-нјанскини өзүнə шəрик кəтүрдү. 1906-чы ил мартын 23-дə комиссија јолларын (Јевлах — Шуша, Учар — Көјчəј) чəкилмəsiни мəгсəдəујғун һєсаб етди [11].

1907-чи илин августунда Б. Г. Краснјански малијјə назирлијинə мəктубунда ајрыча «Јевлах вə Учар дəмир јоллары» сəһмдар чəмијјəтин тə'сис етмəк истəдијини билдирди. О, мəктубла бирликдə чəмијјəтин низамнамəsiни дə кəндəрмишди [12]. Бунлардан əлавə онун лəјиһəсиндə 210 верстлик Учар—Көјчəј—Нуха—Загатала хəтти АзəрбајҶан—Күр-чүстан сəрһəддиндəки Скобо кəндинə гəдэр кетмəлијди. Јевлах—Шуша јолу үстүндə јерлəшən Гəрвəнд кəндиндən ајрылыб Мил—Муған дүз-лəрини кəсəрəк Белəсувар истигамəтиндə Лəнкəрана гəдэр кəдən голун узунлуғу исə 220 верст олмалыјды. Мил дүзүндəки стансијадан Аразын сол сəһили боју һəкəри чајынадəк кəдəчəк хəтт 115 верст узунлуғунда планлашдырылмышды [13].

Б. Г. Краснјански вə М. Розенфелдин башлары шəрикли ишлэрə гарышдығы бир вахтда I килдија тачири Мирзə Сарыханов 1908-чи илин октябрында «Сарыханов—Күр» сəһмдар чəмијјəтинин низамна-мəsiни Тичарəт вə Сəнајə назирлијинин мұзакирəсинə верди. Низамна-мəдə Јевлах—Шуша трамвај хəттинин чəкилəчəји дə кəстəрилирди. 1909-чу ил јанварын 23-дə чəмијјəтин низамнамəsi тəсдиг олунду [14].

1910-чу илин əввəлиндə Краснјанскинин лəјиһəси тəсдиг үчүн мұ-закирə едилəндə Сарыхановун мəсəлəsi дə ортаја чыхды. Һəмин илин

мајында Малијџа назирлији* Гафгаз чанишини дефтерханасындан һәр ики лајиһә һаггында фикрини билдирмәји тәләб етди. Чанишин чаваб мәктубунда јазырды ки, «Сарыханов-Күр» чәмијјәти лазыми капиталла маликдир. Бу чәмијјәтин торпаг алмасы үчүн Сенатын ичазәсинә еһтијач да јохдур. Чүнки Н. З. Тағыјев «Јевлах мүлкү»ндән, Хасај хан Усмијев исә Кәнкәрли, Сејидли, Сарыһачылы, Чәмәнли, Әһмәдавар, Гијаслы, Хыдырлы вә б. мүлкләрдән лазым олан гәдәр торпаг ајырачаглары барәдә илтизам вермишләр [15]. Чанишинин мәктубунда М. Сарыханов ачыгча мудафиә едилирди.

1912-чи илин февралында «Сарыханов-Күр» сәһмдар чәмијјәтинин дархәтли дәмирјол һаггындакы низамнамәси тәсдиг едилди [16]. 1913-чү илин јазында чәмијјәт Јевлах—Шуша дархәтли дәмир јолунун торпаг ишләринә башламышды. 1914—1915-чи илләрдә исә артыг 35 верст мәсафәдә релсләр дөшәнмишди [17]. 1916-чы илдә саһибкар Гафгаз чанишининә јазырды ки, Гафгаз һәрби штабы мәнә мәхсус релсләрин бир һиссәсини мүсадирә едиб Күрдәмирә апардырмышдыр. Инди исә һазыр јолун** релсләрини сөкүб апармаг истәјирләр [18]. Чанишинин ишә гарышмасы илә дәмир јолунун сөкдүрүлмәси дајандырылмышды [19].

Мараглы лајиһәләрдән бири дә «Орта Гафгаз дәмир јолу» сәһмдар чәмијјәти илә бағлыдыр. 1912-чи илин мајында бир груп капиталист јолун чәкилишинә ичазә алмаг үчүн Дәмирјоллар департаментинә мәктубла мүрачиәт етдиләр [20]. Һәлә бундан бир ај әввәл сәһмдар чәмијјәтинин тә'сисчиләринин нүмајәндәси Рус тичарәт-сәнајә банкы илә данышыг апармышды. Мәсәлә беләдир ки, 1910-чу илдә фәалијјәтә башламыш «Кәхәтија дәмир јолу» сәһмдар чәмијјәти мәнз бу банкын нәзәрәти алтында иди вә тә'сисчиләр низамнамә тәсдиг олуна кими јолу чәкмәк һүгүгуну бу чәмијјәтә вермәк истәјирдиләр [21].

1913-чү илин әввәлиндә «Орта Гафгаз дәмир јолу» сәһмдар чәмијјәтинин низамнамәси тәсдиг олунду. Әсас капитал 5,2 милјон манатлыг сәһмдән вә тә'минатлы дөвләт истигразындан ибарәт олмалыјды. Дәмир јолунун үмуми дәјәри исә 34,4 милјон манат һесабланмышды [22]. Орта Гафгаз дәмир јолу о заман чәкилишинә башланылмыш Кәхәтија дәмир јолунун Снорис-Тсхали стансијасындан башлајыб Сигнах-Загата-Нуха-Шамакы шәһәрләринин јахынлығындан кечәрәк Бақыја чатмалыјды. Јолун узунлуғу 405 верст нәзәрдә тутулмушду [23].

1913-чү илин августунда јолун чәкилиши үчүн башда Рус тичарәт-сәнајә банкы олмагла консорсиум јарадылды. Консорсиумда Азов-Дон, Рус-Асија, Харичи тичарәт үчүн рус банкы, Петербург дүнја тичарәт банкы вә Рус дағ-мәдән комисјон сәһмдар чәмијјәти иштирак едирдиләр [24].

Чәмијјәтин 1912-чи ил апрелин 30-да Рус тичарәт-сәнајә банкы илә бағладыгы мүгавиләјә кәрә бүтүн ишләрә банкын идарә һеј'әти башчылыг едирди вә чәмијјәт үчүн чари һесаб ачмышды. Сәһмләрин 17508-и, јә'ни үчдә бири банкын портфелиндә иди [25]. 1914-чү ил мајын 31-дә нөвбәти ичласда верилән һесабатда көстәрилирди ки, јолун кечәчәји әразиләрдә ахтарыш ишләри баша чатдырылмыш, 220 верстликдә Кир-

* 1910-чу илин февралында Малијџа Назирлијинә Тичарәт вә Сәнајә Назирлијиндән көндөрилмиш тә'лигдә Нуха шәһәринин 30 нәфәрдән чох сәнајечисинин Нуха—Јевлах дәмир јолунун чәкилишинә тез башланмасы һаггында хәлишиндән данышылырды (ССРИ МДТА, ф. 268, с. 149, иш 741, вәр. 3).

** Јевлах—Шуша јолу јалныз Совет дөврүндә баша чатдырылды. Индики Јевлах—Ағдам дәмир јолундан фәргли олараг, бу јол Махсутлу, Гијаслы, Хыдырлы, Әһмәдавар вә с. кәндләрдән кечирди.

диман чајынын үстүндә салыначаг көрпүнүн тикинти материаллары һазырланмышдыр [26]. Лакин дүнја мұһарибәсинин башланмасы чәмијјәтин фәалијјәтиндә фәсилә јаратды. Русијанын нәһәнк банк инһисарларынын иштиракына бахмајараг бу лајиһәни дә һәјата кечирмәк мүмкүн олмады.

Стратежи бахымдан Һинд-Авропа транзит јолу һәлә XIX әсрин сон рүбүндән бә'зи Авропа өлкәләринин, о чүмләдән Русијанын диггәт мәркәзиндә иди. Бақыдан Астараја, орадан исә Иран әразисини кечәрәк Һиндистанын сәрһәддинәдәк дәмирјол чәкмәк фикри 1884-чү илдә мејдана чыхмышды. Мүтәхәссисләрин һазырладыглары плана кәрә Бақыдан Һинд океанынын саһилиндәки Чахбара лиманына гәдәр нефт көмәри салынмалы вә ејни истигамәтдә дә дәмир јолу чәкилмәлијди [27].

1910-чу илдә башда Н. Хомјаков олмагла бир груп капиталист П. А. Столыпинә көндөрдикләри тарихи арајышда вә хәлиш мәктубунда јазырдылар ки, Бақы—Астара—Тегран—Кирман—Кушка хәттинин чәкилмәсилә әлағадар статистик материаллар, лазыми сәнәдләр һәлә 20 ил әввәл һазырланмышдыр. Инди тәшкил етдијимиз консорсиума Волга-Кама, Москва тачир банклары, Владигафгаз дәмир јолу чәмијјәти, Палашковски вә Бункенин Тикинти контору, В. И. Тимирјазев, Нобел, Думанын бир нечә үзвү, о чүмләдән Гучков дахилдиләр [28]. Дәмирјолун үмуми узунлуғу 3500 верст нәзәрдә тутулмушду.

Мараглы чәһәт орасыдыр ки, Әләт—Астара хәттинә Һинд—Авропа дәмир јолунун бир һиссәси кими хусуси диггәт јетирилирди. Она кәрә дә 1912-чи илин әввәлиндә ајрыча Әләт—Астара дәмир јолу чәкмәк лајиһәси ортаја чыхарылды. Малијџа назиринә мүрачиәт едәнләр ичәрисиндә Н. Хомјаковун групундан һеч кәс јох иди. 1912-чи илин августунда* сарај камеркери, һәгиги мүлки мүшавир А. И. Вышнеградски вә һәгиги мүлки мүшавир А. И. Путилов «Кәсписаһили дәмир јолу» сәһмдар чәмијјәтинин низамнамәсинин тәсдигини Дәмирјоллар департаментиндән хәлиш едирдиләр [29]. Вышнеградски вә Путилов бурада Русијанын ики нәһәнк банк инһисары бирлијини, јә'ни Петербург дүнја тичарәти вә Рус-Асија банкларыны тәмсил едирдиләр. Тәбиидир ки, дәмир јолу, әслиндә, банкларын һесабына чәкилмәлијди. Хәттин узунлуғу 195 верст, чәкилмә хәрчи 15 808 мин манат һесабланмышды. Јолун бир истигамәтдә иллик јүкдашыма күчү 14 855 мин пуд олачагды. Дәмирјолун 3 илә чәкилмәси нәзәрдә тутулурду.

1913-чү ил мајын 7-и вә 21-дә лајиһә Јени дәмирјоллар үзрә комиссијада музакирә олунанда Тичарәт вә Сәнајә назирлијинин нүмајәндәси, һәгиги мүлки мүшавир Варзар өз чыхышында е'тираф етди ки, хәттин чәкилишиндә башлыча вәзифә кәләчәкдә Мәркәзи Русијаны дәмир јолу илә Иранла бағламагдыр вә бу јол һәр ики өлкәнин тичарәт-игтисади мәнәфеинә хидмәт едәчәкдир [30]. Комиссија саһибкарларын хәлишини өдәмәји гәрара алды. Гәрарда көстәрилирди ки, Тумановун Кәнчә—Гарабағ—Мил—Муған дәмир јолу чәкмәк лајиһәси һазыр олдуғуна кәрә, даһа Әләт—Астара јолундан Падара јахуд Күрдәмирә гол чәкилмәсинә еһтијач галмыр [31].

«Кәсписаһили дәмир јолу» сәһмдар чәмијјәтинин низамнамәси 1914-чү ил ијунун 20-дә тәсдиг олунду [32]. Лакин бүтүн күзәшtlәрә бахмајараг, дүнја мұһарибәсинин башланмасы лајиһәнин һәјата кечи-

* Әслиндә онлар мәсәләни 1911-чи илин јанварында галдырмышдылар. 1911-чи илин февралында ки. Воронсов-Дашков чара јазырды ки, Сыгырры—Ләнкәран—Астара дәмирјолу Астараны кәләчәкдә Петербург вә Москва илә бирләшдирән ән ғыса јол олачагдыр (бах: Күрч. ССР МДТА, ф. 13, с. 149, иш 15, вәр. 18).

рилмәсинә мане олду. Малијјә назири 1916-чы ил ијунун 18-дә тә'сисчиләрә жазырды ки, сизин «Касписаһили дәмйр јолу» сәһмдар чәмијјәти тә'сис етмәк һүгүгунуз бәрпа едилибдир [33]. Бу, әслиндә, јолун тикилмә мүддәтинин узадылмасы демәк иди. Нөвбәти күзәшт дә јолун чәкилишинә көмәк етмәди. Әләт—Астара хәтти јалһыз Совет дөврүндә чәкилди.

1913-чү илдә Муғандакы кәлмә рус кәндлиләринин, еләчә дә буржуазијанын мәнәфеји нәзәрә алынараг, Сығырры стансијасындан Петропавловка кәндинә гәдәр дәмйрјол чәкилмәси планы һазырланмышды. Бу тәшәббүс «Вогар вә К° консернинә мәхсүс олса да, әслиндә ону Гафгаз көчүрмә идарәси мүдафиә едирди. Һәммин илин августунда Загафгазија дәмйрјол идарәси Гафгазда көчүрмә идарәсинә билдирди ки, јол хәзинә һесабына чәкиләчәкдир. [34]. Лакин бу лајһә дә һәјата кечирилмәлиди.

Чәкилишинә биринчи дүнја мұһарибәси дөврүндә башланмыш Әләт—Чулфа дәмйр јолу лајһәси дә XIX әсрин сонунда һазырланмышды. 1898-чи илдә рус саһибкарларындан Ф. Ј. Јенакијев вә А. М. Горјаннов Иран һөкүмәтиндән Аразбоју филиз мөдәһләрини 70 илә консессијаја көтүрән заман Јенакијев бу јолу чәкмәк истәдијини сөйләмәшди. Сонра исә тәртиб едилмиш лајһәни тә'сисчиси С. Подгурски олан «Тәбриз дәмйр јолу» сәһмдар чәмијјәтинә тәгдим етмишдиләр [35].

1912-чи илдә һәгиги кизли мұшавир С. Подгурски Чулфа — Начыгабул хәтти мәсәләсини ирәли сүрдү. Онун лајһәсиндә бу јол тикилмәсинә һазырлыг көрүлән Чулфа—Тәбриз јолуна чаланмалыды [36]. Амма лајһә 1916-чы иләдәк мұзакирә олунмады. 1916-чы ил февралын 4-дә Гафгаз чанишини бөјүк ки. Николај Николајевич Назирләр Шурасынын сәдри Б. В. Штјумерә мұрачәтиндә жазырды ки, хәттин һәрби еһтијачлара чаваб вердијини етираф едирәм [37].

1916-чы ил февралын 15-дә Штјумер Малијјә назири Барка бу бәрәдә өз фикрини билдирмәсини жазырды [38]. Барк хәт һаггында мөвчуд олан бүтүн лајһәләр үзрә кениш тарихи арајыш һазырлајыб март ајында Назирләр Шурасына көндәрмишди. Арајышда көстөрилирди ки, Јени дәмйрјоллар үзрә комиссијанын мұзакирә етмәјә һазырлашдыгы лајһәнин мұәллифләри С. Подгурски, мұһәндис С. М. Чмутов вә М. М. Сарыхановдур [39].

Мәсәләнин бу мәрһәләсиндә Әләт—Чулфа дәмйр јолунун «Гафгаз ордусунун мұвәффејјәти үчүн бөјүк әһәмијјәти» нәзәрә алынараг ону һәрби фонд һесабына чәкмәк гәрәра алынды. 1916-чы ил мајын 14-дә бөјүк ки. Николај Николајевич Јоллар назири А. Ф. Треповун адына рескрипт верди [40].

Рескриптдә С. Подгурски јерли шәраити вә иши јахшы билдији үчүн подратчы кими јолун чәкилишинә чәлб едилмишди. Әләт — Чулфа јолунун фөвгәләдә дәрәчәдә вачиблијинә көрә онун чәкилишиндә иштирак едән бүтүн шәхсләрә һәрби мөһләт верилрди. Тикинтјә лазым олан бүтүн јүкләр һәрби јүкләр кими нөвбәдәнкәнар гәбул олунмалыды [41].

Ијунун 1-дә Трепов Назирләр Шурасына мә'луматында көстөрилди ки, мәнән асылы олан ишләрин һамысы лазыми сәвијјәдә јеринә јетирилр. Јолун тез тикилмәси наминә Кахетија дәмйр јолуну сөкүб онун материалына ораја вермәк гәрарына кәлмишик [42].

Дәмйр јолунун баш мұһәндислијинә А. И. Трескински тә'јин едилмишди. Сементин бөјүк бир һиссәсини «Товуз» портланд сементи иһтәсалы сәһмдар чәмијјәти сатмалыды [43]. Петроград дүнја тичарәт

банкы васитәсилә Америкадан 16 милјон манатлыг релс, бәркидичи вә паровоз сифариш верилмишди [44]. Әләт—Чулфа дәмйр јолу тикинтисинә Иран тәбәәси олан фәһләләри чәлб етмәкдән өтрү Араз бојундакы бүтүн көмрүкханалар ачылмышды [45].

Баш мұһәндис Гафгаз чанишининин һәрби ишләр үзрә көмәкчиси инфантерија кенералы Н. Н. Јанушкевичә 1916-чы ил ијулун 31-дә вурдуғу телеграмда хәбәр верирди ки, вәлиәһдин анадан олдуғу күндә, јә'ни ијулун 30-да дәмйрјолун торпаг ишләринә башланды [46].

1916-чы ил сентјабрын 9-на олан мә'лумата көрә Әләтлә Саатлы арасында јолун бир һиссәсинә 50 мин шпал дөшәнмишди [47]. 1917-чи илин сонунда јолун 150 версти чәкилмишди. Дәмйрјолун 46-чы верстиндә Күрүн үстүндән салынмыш көрпүнүн дәмйрлә өртүлмүш 27 метрлик орта һиссәси кәмиләрин кечмәси үчүн механики сурәтдә галдырылды [48]. 1918-чи илин әввәлиндә Бөһмәнлијә гәдәр, јә'ни 165 верстдә кедиш-көлиш мүмкүн иди. Һәммин илин апрелиндә бу јол Загафгазија дәмйр јолу идарәсинин сәрәнчамына верилмишди [49].

Мәгаләдә кәтирилниш мә'луматлардан, һәбелә һаггында бәһс етдијимиз дәмйрјол лајһәләри үзрә о заман топланылыб чап едилмиш статистик материалларын вә чох марағлы һесабламаларын өјрәнилмәсиндән белә бир гәнаәт һасил етмәк олар ки, ингилабдан әввәл Азәрбајҗанда капитализмин чошғун инкишафы өлкәни, нечә дејәрләр әришарғач кими кәсән дәмйрјол шәбәкәси јаратмаг зәрурәтини доғурмушду. Бу лајһәләрдән биринин һәрби-стратежи характердә олмасы бизим јухарыда дедијимиз фикрин доғрулуғуна әсла хәләл кәтирмир. Чүнки өлкә ичтиман-игтисади инкишаф чәһәтдән лазыми сәвијјәдә чатмамыш олсајды, онда тәртиб едилмиш бу гәдәр лајһәнин тәсвир олунмуш гызғынлыгла мұзакирәләринә, әксәр һалларда бөјүк чәтинликлә онларын тәсдиг едилмәләринә, ахтарыш-һазырлыг ишләринә милјонларла манат пул хәрчләмәјә еһтијач галмазды. Мәтидән көрүндүјү ки, тәкчә ајры-ајры ири сәнајечи, сәһмдар чәмијјәтләри дејил, өјрәнилән дөврдә Русијанын игтисади һәјатында һаким рол ојнајан нәһәнк банк инһисары бирликләри бу јолла Азәрбајҗанын игтисадијјатына нүфуз етмәјә вә ону мәннмсәмәјә чап атырдылар. Белә бир чәһәт исә өлкәнин ичтиман-игтисади инкишафы бахымындан өзлүјүндә мүсбәт бир амил кими гијмәтләндирилмәлидир.

Әдәбијјат

1. А. М. Аргутинский-Долгоруков. История сооружения и эксплуатации Закавказской железной дороги за 25 лет ее существования (1871—1896 гг.). Тифлис, 1896; А. Т. Сагратян. История железных дорог Закавказья. 1856—1921. Ереван, 1970.

2. А. Т. Сагратян. Көстөрилән әсәри, с. 146.

3. А. М. Соловьев. Железнодорожный транспорт России во второй половине в. М., 1975, с. 235—236.

4. В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты, 27-чи чилд, с. 336.

5. ССРИ МДТА, ф. 268, сјаһы 3, иш 839, вәр. 94.

6. Јенә орада, ф. 593, сјаһы 8, иш 2259, вәр. 50.

7. Јенә орада, ф. 1276, сјаһы 6, иш 334, вәр. 30.

8. Јенә орада, ф. 268, сјаһы 3, иш 839, вәр. 1.

9. Јенә орада, вәр. 6.

10. Јенә орада, ф. 1157, сјаһы 1, иш 42, вәр. 2.

11. Јенә орада.

12. Јенә орада, ф. 268, сјаһы 3, иш 740, вәр. 101.

13. Јенә орада, вәр. 102, 110, 115.

14. Јенә орада, вәр. 189.

15. Јенә орада, иш 841, вәр. 62—65, 144, 157.

16. Јенә орада, ф. 1157, сијаһы 1, иш 42, вәр. 63.
17. «Каспи» гәзети, 25 мај, 1913, № 115, с. 6; Вєсь Кавказ на 1914 г. Баку, 1914, с. 423; Күрч. ССР МДТА, ф. 13, сијаһы 12, иш 387, вәр. 2.
18. Јенә орада, вәр. 2—3.
19. Јенә орада, ф. 292, сијаһы 1, иш 254, вәр. 49.
20. ССРИ МДТА, ф. 634, сијаһы 1, иш 89, вәр. 13.
21. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы, ч. 1, М.—Л., 1957, с. 6, 44; ССРИ МДТА, ф. 634, сијаһы 1, иш 89, вәр. 6.
22. Јенә орада, вәр. 38, 107, 133.
23. Јенә орада, вәр. 13, 33.
24. Јенә орада, вәр. 66—68, 76, 107.
25. Јенә орада, вәр. 74, 82, 107 вә о бири үзү.
26. Јенә орада, вәр. 132.
27. Күрч. ССР МДТА, ф. 13, сијаһы 12, иш 15, вәр. 17.
28. ССРИ МДТА, ф. 1276, сијаһы 6, иш 328, вәр. 7.
29. А. Т. Сағратјан. Көстәрилән әсәри, с. 146; ССРИ МДТА, ф. 1157, сијаһы 2, иш 69, вәр. 2; ф. 1276, сијаһы 19, иш 827, вәр. 1.
30. Јенә орада, ф. 1157, сијаһы 2, иш 69, вәр. 7.
31. Јенә орада, вәр. 2; А. Т. Сағратјан, Көстәрилән әсәри, сәһ. 147.
32. Јенә орада, вәр. 104.
33. Јенә орада, ф. 630, сијаһы 2, иш 1029, вәр. 2.
34. Азәрб. ССР МДТА, ф. 14, сијаһы 1, иш 75, вәр. 37.
35. ССРИ МДТА, ф. 1276, сијаһы 12, иш 638, вәр. 4.
36. Јенә орада, вәр. 5.
37. Јенә орада, вәр. 1.
38. Јенә орада, вәр. 3.
39. Јенә орада, вәр. 4—6; Күрч. ССР МДТА, ф. 13, сијаһы 22, иш 197, вәр. 1—2.
40. ССРИ МДТА, ф. 1276, сијаһы 12, иш 753, вәр. 1.
41. Јенә орада, вәр. 3—4.
42. Күрч. ССР МДТА, ф. 1207, сијаһы 1, иш 15, вәр. 1.
43. Јенә орада, ф. 243, сијаһы 4, иш 669, вәр. 13, 18.
44. Јенә орада, ф. 1207, сијаһы 1, иш 46, вәр. 12, 16.
45. Күрч. ССР МДТА, ф. 1207, сијаһы 1, иш 1, вәр. 20—21, 24, 31, 41; иш 4, вәр. 6—7, 9.
46. Јенә орада, иш 1, вәр. 3.
47. Јенә орада, иш 46, вәр. 3; иш 48, вәр. 7.
48. Јенә орада, ф. 292, сијаһы 1, иш 417, вәр. 45.
49. Јенә орада; Закавказье. Статистико-экономический сборник. Тифлис, 1925, с. 550; А. Т. Сағратјан. Көстәрилән, с. 232.

Т. Т. Велиев

ИЗ ИСТОРИИ СТРОИТЕЛЬСТВА ЖЕЛЕЗНЫХ ДОРОГ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В КОНЦЕ XIX — НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Бурное развитие капитализма в экономической жизни Азербайджана требовало строительства железных дорог. Поэтому в изучаемый период в Азербайджане кроме Тифлис-Бакинской и Баку-Петровской линии проектировалось провести следующие линии: Евлах—Агdam—Шуша, Евлах—Нуха, Уджар—Геокчай—Нуха—Закаталы, Баку—Шемаха, Алят—Астара, Алят—Джyльфа и др. Исключая последнюю линию, остальные планировалось построить с помощью частного капитала. Накануне и в годы первой мировой войны половина Евлах-Агdam-Шушинской и Алят-Джyльфинской железных дорог была уже построена.

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ

Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1984, № 2

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Серия истории, философии и права, 1984, № 2

Л. И. ЮНУСОВА

ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭКСПАНСИЯ АНГЛИИ НА КАСПИИ В 30—40-х ГОДАХ XVIII ВЕКА

Развитие капиталистических отношений в Англии, а также рост внутренней и внешней торговли требовали новых рынков сбыта и источников сырья. В этом деле важную роль должны были сыграть монопольные организации, среди которых основное место (до возникновения Ост-Индской компании в 1600 г.) по своей организации, характеру и значению занимала создания в 1555 г. Русская компания («Russian company» или «Moscow company») английских купцов.

В исторической литературе «Русскую компанию» до сих пор рассматривали как чисто торговую факторию не видя за ее торговыми операциями проведения последовательной торгово-колониальной экспансии на Среднем Востоке [1]. Между тем деятельность этой компании в бассейне Каспийского моря во второй четверти XVIII в. преследовала цели политического и экономического усиления позиций Англии в данном регионе, что имело непосредственное отношение и к Азербайджану.

В настоящей статье сделана попытка осветить пути и методы торгово-колониальной экспансии Англии в бассейне Каспийского моря, где благодаря своему географическому расположению Азербайджану принадлежало ведущее место.

«Русская компания» еще во второй половине XVI в., добившись от Ивана IV права транзита через Россию на Восток, пользуясь Волжско-Каспийским торговым путем, развернула торговлю в прикаспийских провинциях Сефевидского государства, в частности в Ширване [2, 30; 3, 125]. Эта торговля приносила огромные прибыли. Но еще при жизни Ивана IV русское купечество, осознав всю выгоду посредничества в торговле между Западом и Востоком, потребовало запретить англичанам транзит через Россию на Восток. Только почти через 150 лет англичанам удалось вновь добиться права транзита через территорию России к Каспийскому морю по англо-русскому торговому договору 1734 г. Восьмая статья этого договора разрешала английским купцам транзит через территорию Русского государства с уплатой 3%-ной пошлины с оценочных сумм товаров [4, 109; 5, 78; 6, 126; 7, 220—229].

Уже в 1735 г. в Россию была послан агент «Русской компании» морской офицер — капитан Джон Эльтон, целью которого было найти наиболее удобный торговый путь через Россию на Восток. Руководствуясь этим, он в том же году принял участие в Оренбургской экспедиции, пытаясь найти путь через Среднюю Азию в Индию и Китай. Убедившись в неудобстве этого пути, в 1739 г. Дж. Эльтон вместе с другим агентом «Русской компании» Мунго Гремом совершил разведочное путешествие

по Волжско-Каспийскому пути в пределы Персии. Ознакомившись с местной торговлей, англичане пришли к выводу, что торговля в бассейне Каспийского моря сулит большие выгоды. Дж. Эльтон подробно изложил все выгоды от распространения англичанами торговли на бассейн Каспийского моря в своем письме к английскому послу в Санкт-Петербурге Э. Финчу, из которого следует, что именно Азербайджан с его оживленной торговлей в прибрежных городах привлекал английских купцов.

Добившись в Персии грамоты о торговых привилегиях для своей компании, Дж. Эльтон по приезде в Петербург обратился к русскому правительству с просьбой о привилегиях для торговли «Русской компании» через Россию в Персию. В Петербурге поддержали задуманное англичанами предприятие.

Интересно отметить, что одним из первых условий распространения английской торговли на Каспий. Дж. Эльтон считал необходимым для англичан иметь здесь собственные суда, о строительстве которых на государственных верфях в Казани он просил разрешения у русского правительства [8, 122—123; 4, 127]. Еще в XVI в. торговавший на Каспии купец «Русской компании» А. Эдвардс предлагал правлению компании для укрепления на Волжско-Каспийском пути увеличить количество судов на этом пути и создать здесь судостроительные мастерские с помощью английских мастеров [9, 34]. Видимо, англичанам недостаточно было простого развития торговли в этом районе, которую можно было вести и на русских судах. Английские купцы хотели быть независимыми от России и располагать своим собственным флотом для дальнейшего политического и экономического усиления своих позиций в данном регионе.

8 сентября 1740 г. последовал указ из Кабинета министров в Адмиралтейскую Коллегию, который разрешал англичанам построить за свой счет на казенной верфи в Казани один корабль по их чертежу [4, 129—130]. Впоследствии англичане построили в Казани еще один корабль [4, 129]. Однако известно, что пока они добивались разрешения на постройку второго корабля им пришлось столкнуться с большими трудностями [10, 105]. Появление английских кораблей на Каспии и активизация деятельности англичан в данном районе вызвали опасения в правящих кругах Петербурга. Последующие события показали, что эти опасения были не напрасны. Вся деятельность англичан на Каспии была направлена на подрыв русской восточной торговли, русско-персидских отношений и на вытеснение России из данного региона.

Первый английский корабль появился на Каспии в июле 1742 г., и уже первые торговые операции англичан были связаны с контрабандным провозом в Персию олова, предметов, необходимых для судостроительства в широком масштабе. 21 августа 1742 г. русский консул в Персии С. Арапов доносил, что «будучи в Зинзилах видел, что с того судна, на котором капитаном Эльтон, свезено на берег олова плитами пятнадцать, в каждой по двенадцати пудов да сорок бочек с оловом же прутовым, весом уповает пуд по двадцати в каждой бочке...» [11, 12]. Этот случай не был единичным. Англичане постоянно провозили в Персию наряду с сукном русский канифас на паруса, свинец, олово, оружие и т. д. Уже 24 января 1743 г. из Петербурга астраханскому губернатору В. Н. Татищеву был дан указ выяснить, «каким образом и через кого оной Эльтон с оловом из Астрахани в Персию пропущен» и предотвратить вывоз подобных товаров, на которые имеется запрет [12, 69, об. — 70].

Контрабандный провоз англичанами в Персию оружия и судовых снастей вынудил русскую администрацию принять ряд ограничений. Так, в апреле 1743 г. олово, привезенное англичанином Я. Вулфом, было задержано в Астраханской портовой таможне. а относительно оружия, находящегося на корабле и судовых снастей, было взято с «поверенного над грузом обязательство», чтобы он все имеющееся вооружение и снасти по списку объявил при выезде в Персию и также по возвращении оттуда с тем, чтобы ничего не было продано [13].

Англичане поддерживали агрессивные планы Надир-шаха, пытались столкнуть Россию с Персией. Бывший в Дербенте при дворе шаха переводчик В. Братищев доносил о поведении Дж. Эльтона в шахском лагере: «Эльтон по прибытии в Дербент на своем судне... великие предосуждения интересам нашим производит и не устрасился шаху путь в Россию показывать» [11, 3 об.; 12, 68 об.]. Дж. Эльтон открыто предложил шаху свои услуги при переброске персидских войск к русским берегам [11, 3 об.; 12, 69].

Не ограничиваясь одними обещаниями своей помощи в случае войны с Россией, Дж. Эльтон предложил Надир-шаху свои услуги в деле строительства персидского флота на Каспии. Еще в первый приезд в Персию с М. Гремом Дж. Эльтон во время встречи с мустоуфи в Реште представился не купцом, а морским офицером, умеющим строить корабли [14, 15]. Видимо, англичане были проинформированы о желании Надир-шаха иметь свой флот на Каспии и решили воспользоваться этим обстоятельством в своих интересах. Уже 12 сентября 1742 г. С. Арапов сообщил, что Дж. Эльтон собирается продать свое судно в Дербенте персам [11, 2; 12, 73].

Английские предприниматели, хорошо понимая значение азербайджанских провинций (богатейшие источники сырья, оживленная торговля в прибрежных городах, удобное расположение морских портов), сами стремились укрепиться в Прикаспии, не допуская сюда русских. Англичане прекрасно видели и стратегическое значение этих провинций как плацдарма для непосредственной угрозы южным границам России и собирались своевременно укрепиться в этом районе. С этой целью необходимо было противопоставить России Персию, создав на Каспии персидский флот. Сам Дж. Эльтон в письме к астраханскому губернатору В. Н. Татищеву 10 июля 1743 г., объясняя возможности персидского флота писал, что «персидский флот мог бы российскому оружию препятствие приключить в случае какого-либо будущего покушения против северных персидских провинций, по берегу Каспийского моря лежащих» [15; 11, 18 об.—19].

Несмотря на старания русской администрации не пропускать в Персию ни специалистов-судостроителей, ни судовых снастей, строительство персидского флота шло успешно. В январе 1745 г. первый персидский корабль, вооруженный двадцатью пушками, был спущен на воду и отправлен с кораблем Г. Блеера в Дербент. В это время в строительстве персидского флота было занято до семисот человек: кузнецов, столяров, плотников, лесорубов и т. д. [11, 69—69 об.]. В марте 1745 г. к спуску был готов и второй корабль, на котором уже предполагалось разместить 25 пушек. Судостроение было поставлено на широкую ногу. В Лагажане была построена целая канифасная «фабрика» для изготовления парусов; из дикой конопля вили канаты, а привозимое из Мазандерана железо в восьми кузницах превращалось в необходимые железные припасы для судов и т. д. [11, 77 об.—78 об.].

Усердствуя в строительстве персидского флота, Дж. Эльтон не упускал случая восстанавливать шаха против России. Так, он неоднократно жаловался ему, что астраханский губернатор не пропускает в Персию судовые снасти, привезенные англичанами в Астрахань [16]. Англичане также всячески пытались дискредитировать представителей России в Персии. Так, Дж. Эльтон предлагал шаху перенести русское консульство из Решта, где консул препятствовал ему с русских судов силой забирать судовые снасти и сманивать русских матросов на службу к шаху, в Баку или Дербент. А другой агент «Русской компании» Дж. Броун в письме к Надир-шаху писал: «...бываемая здесь российские консулы живут не для коммерции, но для шпионства и недопущения всего того, что его шаховым интересам полезно» [17]. В одном из донесений В. Братищев писал, что «Эльтон прилагал все усилия чтобы теснить русских купцов и вызвать к ним и консулу Арапову презрение у персиян» [11, 24].

Подобное поведение английских предпринимателей вынудило русское правительство обратиться через своего полномочного министра в Англии князя И. Щербатова к английскому двору с требованием отозвать из Персии Дж. Эльтона. Но в Лондоне не торопились отзывать своего агента. Купцы «Русской компании» написали князю И. Щербатову письмо, в котором оправдывали Дж. Эльтона, объясняя все выдвинутые против него обвинения предвзятым отношением русского консула.

Видя нежелание английских купцов отозвать Дж. Эльтона из Персии, русское правительство весной 1744 г. запретило пропуск в Персию товаров на имя Дж. Эльтона и официально заявило об этом.

С самого начала в Персии от «Русской компании» торговало две конторы. Первая, агентами которой были Дж. Эльтон, Блеклин и капитан Т. Вудруф, Дж. Броун и капитан Г. Блеер, представляла торговые дома Бардвик, Динглей и Кленк, Крамонд и Тимерман. К этой конторе принадлежал и Дж. Ханвей. Вторая контора, представителем которой в Персии был М. Грем, вела дела торгового дома Нетелтона и др. Торгуя в Персии, эти две конторы внешне не поддерживали никаких связей. Напротив, они делали вид, будто соперничали. Так, Дж. Эльтон в письме В. Н. Татищеву в январе 1743 г. писал, что «обвинения против него произошли конечно от интриг другой английской конторы, находившейся в Реште и побуждавшей Арапова и Братищева к неудовольствиям на него» [11, 5 об.—6; 12, 223—224; 18, 390]. В то же время М. Грем неоднократно жаловался русскому консулу на поведение Дж. Эльтона. Но представляется маловероятным соперничество двух английских контор, торгующих в Персии от одной компании. Сама обстановка XVIII в., условия торговли в далекой стране были сопряжены с всевозможными трудностями; все это диктовало содружество, взаимопомощь. Кроме того, нет никаких фактов, свидетельствующих о разладе между конторами, кроме заявлений русским от самих англичан. Напротив, летом 1743 г. В. Братищев, ознакомившись с письмом Дж. Эльтона В. Н. Татищеву, писал, что «никогда не происходило интриг другой английской конторы, о которых пишет Эльтон» [11, 22 об.]. Это наводит на мысль, что возможно англичанам было выгодно уверить русских во враждебности двух английских контор с тем, чтобы в случае насильственного закрытия конторы Дж. Эльтона и Дж. Бруна, вторая могла остаться и продолжать торговлю. Вряд ли «Русская компания», проводившая торгово-колониальную экспансию на Среднем Во-

стоке, пользовалась только одной конторой. Существовало две конторы с тем, чтобы в случае провала одной уцелела другая.

И действительно, контора Дж. Эльтона проводила ярко выраженную антирусскую деятельность и именно на нее обрушился удар русского двора, в то время как контора М. Грема осталась в тени. Возможно, так бы и произошло: англичане, пожертвовав в безвыходной ситуации конторой Дж. Эльтона, стали бы более тонко проводить свою политику через М. Грема, если бы не случайная гибель последнего, в результате чего вторая контора фактически осталась без главы. Теперь из старых, опытных агентов у англичан в Персии оставались только Дж. Эльтон и Дж. Броун.

Таким образом, оставшись без М. Грема и лишившись возможности посылать товары на имя Дж. Эльтона, английские купцы в Лондоне решили создать в Персии объединенную контору, в состав которой должны были войти Дж. Эльтон, Ван Мироп и вновь посланный агент. Товары предполагалось посылать (до реабилитации Дж. Эльтона, на что англичане надеялись) на имя Дж. Ханвея [19, 410—411]. Из Коммерц-коллегии последовало разрешение посылать товары в Персию на имя Дж. Ханвея. Но не успело это разрешение дойти до Астрахани, как из Коллегии иностранных дел был дан указ В. Н. Татищеву не пропускать товары на имя Дж. Ханвея «понеже оба они (Дж. Ханвей и Дж. Эльтон. — Л. Ю.) тамо одну комиссию имеют» [15, 552 об. — 553].

Теперь русское правительство требовало от англичан, чтобы не только Дж. Эльтон, но и другие агенты были отозваны из Ирана.

Осознав безвыходность своего положения, купцы «Русской компании», до сих пор заявлявшие, что «обвинения против него (Дж. Эльтона — Л. Ю.) базировались на ложных и предумышленных рапортах армянских и русских купцов» [20, 288], спешно решили отмежеваться от скомпрометировавшего себя на персидской службе Дж. Эльтона, заявив, что он действовал, не имея никаких инструкций, исключительно по собственной инициативе. Английские купцы отправили Дж. Эльтону письмо, в котором предлагали ему для спасения их торговли в Персии вернуться в Англию, обещая за это пенсию «в 400 фунтов стерлингов... и чин в Великобританском флоте» [21]. Они также обратились в Коллегию иностранных дел с просьбой дать Дж. Эльтону паспорт на свободный проезд из Персии через Россию в Англию. И хотя этот паспорт был отправлен Дж. Эльтону вместе с упомянутым письмом от его английских хозяев, он отказался вернуться на Родину. Причину этого отказа почти все английские исследователи объясняют тем, будто Надир-шах запретил ему покидать Персию [22, 27; 20, 289]. Однако новые архивные материалы свидетельствуют об обратном. Отрекающаяся на словах от Дж. Эльтона Русская компания на деле продолжала поддерживать его активность на персидской службе и отнюдь не была заинтересована в его возвращении в Англию. Обещав ему 400 фунтов стерлингов в случае его возвращения в Англию, они тайно предложили ему в несколько раз больше, если он останется при дворе шаха. О том, что Дж. Эльтон и впредь получал в Персии жалование от своих английских хозяев свидетельствует следующее сообщение И. Бакунина: «... оной Эльтон имеет от шаха определенного себе жалования две тысячи пятьсот рублей и более того от персидской стороны никаких ему приходов нет, а живет столь пространно, что больше тридцати лошадей на стойле в конюшне своей имеет, так же и все прочее по той пропорции... и всяк же то ведает, что Эльтон яко основатель персидской агличкой

коммерции, поныне от принципалов той компании сверх получает за комиссию прибытков, определенную немалою пенсией награждается и подкрепляется» [11, 85].

Такая щедрость со стороны английских купцов не случайна — услуги, оказываемые Дж. Эльтоном компании, трудно переоценить.

Расширяя свою торговлю под покровительством Надир-шаха, англичане одновременно стремились вытеснить русских из Персии и монополизировать каспийскую торговлю. Уже в первое время торговли англичан в прикаспийских провинциях русским купцам было трудно конкурировать с ними. Сукно, которое русские продавали по 6—7 р. за аршин, англичане продавали «малым свыше трех рублей» [23]. А в дальнейшем они собирались еще более понизить цены [23, 271 об.]. Это было реально, ибо за счет продажи местного шелка в Англии купцы получали огромные прибыли [23, 272].

С другой стороны, появление на Каспии персидских кораблей угрожало безопасности русских купеческих судов. В июне 1746 г. консул И. Бакунин сообщал Коммерц-коллегии, что русская торговля в Персии находится в большом упадке от интриг английских предпринимателей [4, 133].

Предотвратить дальнейшее усиление позиций англичан в бассейне Каспийского моря можно было, только отменив восьмую статью торгового трактата 1734 г. с Англией, что и было сделано правительством России. Указом от 23 ноября 1746 г. английским купцам был запрещен проезд в Персию и пересылка товаров через территорию России [4, 140].

Этот указ, а также смерть Надир-шаха в 1747 г. и последовавшие за ней междоусобицы и беспорядки положили конец торгово-колониальной экспансии Англии в бассейне Каспийского моря.

Подытоживая вышесказанное, следует особо отметить тот факт, что разгоревшееся во второй четверти XVIII в. англо-русское соперничество в бассейне Каспийского моря велось главным образом из-за богатых провинций Азербайджана и Гиляна. Большой фактический материал свидетельствует о том, что особенно Азербайджан с его богатейшими источниками шелка-сырца и емкими рынками для европейских товаров, был центром столкновения двух держав, вступивших на путь торгово-колониальной экспансии. И не случайно английские и вновь построенные персидские корабли в основном курсировали вдоль азербайджанских берегов и после смерти Надир-шаха находились в Бакинской гавани.

Примечания:

1. Торгово-колониальный характер деятельности Русской компании в бассейне Каспийского моря в 60—80-х гг. XVI в. освещается в статьях Б. Ахмедова: Третья экспедиция англичан в государство Сефевидов (1565—1567 гг.). — Уч. зап. АГУ им. С. М. Кирова, 1968, № 8; Характер торговых сношений Англии с Азербайджаном во второй половине XVI и начале XVII в. — Уч. зап. АГУ им. С. М. Кирова, 1971, № 5; а также в его диссертации «Из истории торговых сношений Англии с государством Сефевидов (II пол. XVI в.)». Автореф. канд. дис., Баку, 1967. Однако активизация «Русской компании» в бассейне Каспия во второй четверти XVIII в. не нашла своего полного отражения в исторической литературе.

2. Чулков М. Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего., СПб., 1781, т. 1, кн. 2.

3. Гусейнов А. Азербайджано-русские отношения XV—XVII вв. — Баку, 1963.

4. Остроухов П. А. Англо-русский торговый договор 1734 года. — СПб., 1914.

5. Мартенс Ф. Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. — СПб., 1892, т. IX (X).

6. Лебедев В. В. Русско-английские торговые отношения и договор 1734 г. — Уч. зап. МГУ, 1954, вып. 167.

7. Reading D. K. The Anglo-Russian Commercial Treaty of 1734.—Lond., 1938.

8. СИРИО, 1893, т. 85.

9. The principal navigations, voyages, traffiques and discoveries of the English nation.—Lond., 1913, vol. 2.

10. Алиев Ф. М. Торговля в Азербайджане в I половине XVIII века. — Баку, 1964 (на азерб. яз.).

11. АВПР, ф. СРА, оп. 35/1, д. 1742—1746 гг.

12. ГААО, ф. 394, оп. 1, д. 871, 1743 г.

13. ГААО, ф. 394, оп. 1, (доп.) д. 23, 1742—1744 гг., лл. 32—34 об.

14. Hanway J. An historical account of the British trade over the Caspian sea with the author's journal of travels from England through Russia into Persia.—Lond., 1754, vol. 1.

15. ГААО, ф. 394, оп. 1, д. 955, 1744 г.

16. АВПР, ф. СРП, оп. 77/1, д. 4, 1744 г.

17. АВПР, ф. СРП, оп. 77/1, д. 10, ч. 2, 1744 г.

18. Понов Н. В. Н. Татищев и его время. — М., 1861.

19. См.: СИРИО, 1898, т. 102.

20. Lockhart L. Nadir Shah.—Lond., 1938.

21. АВПР, ф. СРА, оп. 35/1, д. 688, 1744 г., л. 443.

22. Bullard R. Britain and the Middle East. From carlies to 1963.—Lond., 1964.

23. АВПР, ф. СРП, оп. 77/1, д. 11, 1746 г.

Л. И. Юнисова

XVIII ƏSRIN 30—40-cы ИЛЛƏRIN DƏ INKILTƏRƏNIN XƏZƏR DƏNIZI ƏTRAFYNDA İGTISADI-TIÇARƏT EKSPANSIYASI

Məqalə əlvərişli coğrafi məvgeji, zənki ham inəji səjəsinə Xəzər dənizi həvzəsinə çox mühüm yer tutan Azərbaycanın İnkilətin ticarət-müştəmləkəçilik ekspansiyasının yolları və metodlarını işıqlandırmağa nəsr olunmuşdur.

Bu rəjonda İnkilətin ticarət-müştəmləkəçilik ekspansiyasının həyata keçirilmiş kimi inkilis təqirələrinin Azərbaycan və İranın Xəzər sahili vilayətlərində ticarətə məşğul olan «Rus şirkəti» („Russian company“) çıxış edirdi. Lakin tarixi ədəbiyyatda indijə kimi «Rus şirkəti»nin fəaliyyətinə ancaq sırf ticarət fəaliyyəti kimi baxılmış, onun ticarət əməliyyatları arasında ticarət-müştəmləkəçilik ekspansiyasının ardıcıl həyata keçirildiyi nəzərdən qaçırılmışdır. Həlbuki çoxsaylı arxiv materialları—rus konsulaları və rezidentlərinin ərizələri, «Rus şirkəti» təqirələrinin özlərinin məktubları kəstərir ki, İnkilətə Xəzər dənizi həvzəsinə nəinki iqtisadi, həm də uzağa siyasət məqsədlər—bu rejonunda aqayla nail olmaq məqsədi qüdmüşdür.

Г. М. СЕИДОВА

АЗЕРБАЙДЖАН В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ КОНЦА XVI ВЕКА

(по материалам ЦГАДА, ф. 77)

Вопросы взаимоотношений народов нашей страны всегда были и остаются важнейшей актуальной проблемой советской исторической науки. В связи с этим изучение азербайджано-русских отношений играет первостепенную роль во вскрытии исторических корней дружбы азербайджанского и русского народов. К данному вопросу не раз обращались наши историки, которыми проделана в этой области немалая работа. Среди опубликованных работ преобладают исследования по взаимосвязям между Русским государством и Азербайджаном конца XVII—XVIII в. [1; 2; 3; 8; 9]. Что касается истории взаимоотношений этих государств в предыдущие века, в частности в XVI в., то в этом вопросе имеются пробелы. Правда, в общих работах И. П. Петрушевского [19; 20], А. Н. Гулиева [10], А. Н. Гусейнова [11], А. А. Рахмани [21] мы черпаем сведения о связях Азербайджана с Русским государством в XV—XVII вв. Однако несмотря на их научную ценность они не могут полностью удовлетворить современного читателя, поскольку указанные авторы почти не использовали русские архивные материалы. Исследователь же истории Ирана и Азербайджана Е. Зевакин, труды которого имеют большое значение [12; 13; 14; 15], освещая торгово-экономические связи между Азербайджаном и Русским государством XVI—XVII вв., в свое время использовал архивные материалы. Однако в фондах ЦГАДА все еще остаются неисследованными документы, базировавшиеся на которых можно сделать коррективы и тем самым восполнить существующий пробел в данной проблеме.

В Центральном государственном архиве древних актов, в ф. 77, «Сношение России с Персией» отложилось большое количество документов по истории Русского государства конца XVI в., его политическим и экономическим взаимосвязям с Сефевидским государством. Благодаря этим фактическим данным в настоящее время мы располагаем русскими источниками и по истории Азербайджана XVI в. Необходимо отметить, что в указанный период история Азербайджана тесно переплетается с историей Ирана, и поэтому многие исследователи историю Азербайджана данного периода рассматривают под углом зрения истории Ирана. В этом отношении характерным является капитальный труд П. П. Бушева [6], базируемый на архивных материалах ф. 77. При изучении всего комплекса вопросов у автора выпадают роль и значение Азербайджана в системе государства Сефевидов, тогда как в изу-

чаемый период Азербайджан являлся ядром этого государства. Историки-медиевисты [19; 20; 21; 24], ссылаясь на различные первоисточники, доказали, что на протяжении всего XVI в. Сефевидское государство носило ярко выраженный азербайджанский характер. Во главе его стояла азербайджанская династия. Центром этого государства была древняя столица Азербайджана г. Тебриз. Шахский двор и кызылбашская армия говорили на азербайджанском языке, традиции, господствующие в Кызылбашском государстве, были в основном азербайджанские. Как известно, только к исходу XVI в. во время правления шаха Аббаса это государство переживает своеобразный процесс переживания, вызванный рядом причин, подробно раскрывающихся в трудах таких востоковедов, как И. П. Петрушевский [20, 245], О. А. Эфендиев [24], и А. А. Рахмани [21, 26]. Поэтому мы считаем излишним останавливаться на этом вопросе. Отметим, лишь что перенесение столицы государства из Азербайджана в глубь Ирана — Исфахан, а также захват Турцией основной территории Азербайджана оказало не меньшее влияние на процесс иранизации Сефевидского государства. Азербайджан в системе Сефевидской державы постепенно теряет свое первенствующее значение, однако это не дает нам право отождествлять Азербайджан с Ираном и материалы, касающиеся непосредственно Азербайджана, относить к истории Ирана. Тем более, что сами правители Русского государства и в XVI, и в XVII вв. отличали собственно Азербайджан от Ирана. Московские государи в своих грамотах, соблюдая строгое титулование лица, обращались к шахам Сефевидской державы как к государям: «...персидские и ширванские земли...» [31, 119, 268]. В дипломатических документах, относящихся к «персидским делам» часто встречаются названия азербайджанских городов — Шемаха (Шемаха), Кенжю (Гянджа), Баке (Баку). Однако сам Азербайджан в этих документах теряется под термином Персия. Об этом впервые в научном мире писал Е. Зевакин, который, будучи хорошо осведомленным в специфике архивных документов, отмечал, что под термином Персия, часто подразумевался Азербайджан, а под персами — азербайджанцы [12, 2]. Именно поэтому из огромного материала, находящегося в вышеназванном архивном фонде, необходимо выявить те документы, которые касаются непосредственно Азербайджана. А это в свою очередь представляет одну из основных трудностей исследователя, работающего не только в данном фонде, но и в других русских архивах, содержащих материалы о Сефевидском государстве. Следует указать и на трудность технического характера. Документы не дошли до нас в первоизданном виде, столетия наложили отпечаток на их сохранность. Многие из них повреждены, деформированы, почему и усложняется их чтение. Большая часть этих материалов, охватывающих отрезок времени с 1588 по 1620 год еще в конце XIX в. были опубликованы Н. И. Веселовским в «Памятниках дипломатических и торговых сношениях Московской Руси с Персией» [7]. Как видно, и в самом названии нет ни слова об Азербайджане, хотя к нему относятся добрая половина этих памятников.

Документы ф. 77, являясь архивом Посольского приказа, представлены в основном дипломатической документацией XVI—XVII вв. Это статейные списки послов и посланников, грамоты, указы, отписки и пр. Эти документы служат не только источником по изучению дипломатических, но и торговых взаимоотношений Азербайджана с Русским государством. Долгое время работавший в Московском архиве С. Бе-

документов, подчеркивая значение этих документов, как важных первоисточников писал, что «кроме историко-политического значения документов эти весьма важны и в историческом, и в археографическом отношении для той области, с которой вело свои отношения Московское государство» [5, СХХ]. Фонд «Сношение России с Персией» начинается с документов 1588 г., когда в Сефевидское государство было отправлено посольство Григория Васильчикова. К сожалению, архив не располагает материалами до этого периода, хотя нет ни тени сомнения в их существовании. Очевидно, большая часть архивных материалов сгорела при пожаре в 1702 г. в Московском Кремле, от которого пострадал Посольский приказ [6, 23; 11, 17].

О том, что связи Московского государства со странами Востока, в том числе и с Азербайджаном, существовали и ранее, свидетельствуют описания русских и европейских купцов-путешественников. Так, например, ценными являются сообщения венецианца А. Кантарини о встрече с русским послом Марко Россо в Тавризе в 1475 г. при дворе повелителя государства Ак-Коюнлу Узун-Хасана. Впоследствии Марко Россо возглавлял русское посольство в Шемахе [22, 8; 16, 207]. Не менее важные сведения мы находим у тверского купца Афанасия Никитина [18], который с посольством во главе с Василием Паниным приехал в Шемаху от царя Ивана III. Описания русских и западно-европейских путешественников, будучи важнейшими источниками в изучении истории Азербайджана XV—XVI вв., свидетельствуют о дипломатических и торговых сношениях Москвы с Азербайджаном, не получивших своего отражения или не дошедших до нашего времени русских первоисточниках.

О существовании более ранних связей можно предположить исходя из отрывочных сведений некоторых архивных документов XV—XVI вв. Так, например, московские государи в своих грамотах часто обращались к правителям Сефевидской державы: «... и государь наш не хочети прежних ссылок порвать как были ссылки и дружба великого государя нашего и прадеду и отцу нашего государя и с дедом и с отцом Абас Шаховым» [25, 41]. По имеющимся архивным данным, с 1588 по 1600 год в Сефевидское государство было отправлено три посольства [26, 3; 4; 6; 27; 25, 299]: в 1588 г. посольство Т. Васильчикова, в 1595 г. — князя Звенигородского и в 1595 г. — В. Тюфякина. Столь интенсивные связи стали возможными со времени присоединения Астрахани (1556 г.). Добившись свободного выхода в Каспийское море, Москва устремила свои караваны в Астрахань и отсюда дальше на Восток. Справедливо отмечал акад. В. В. Бартольд, что именно «торговые отношения сблизили русских с народами Востока» [4, 71].

Одним из центров восточной торговли Русского государства уже в XV в. было Ширванское государство со столицей Шемахой. Этот город был в числе основных поставщиков для России шелка-сырца, риса, нефти. Славившийся своей тонкостью и хорошим качеством ширванский шелк вывозился также в Индию, Турцию, Италию [23, 32]. Из посольских документов мы узнаем, что в России высоко ценился «атлас и тафта шамохейская» [26, 18]. Нельзя не отметить и южноазербайджанский город Тебриз, являвшийся в XVI в. крупнейшим торгово-ремесленным центром на Среднем Востоке [9]. Именно торговая слава этих городов послужила основной причиной превращения их в объекты завоевательной политики турецких и иранских феодалов. В статейном списке князя А. Звенигородского написано: «... над Тевризом и над

Ширванской землею много крови лилося...» [29, 156 об.]. Торговля с Сефевидами приобретает особое значение в середине XVI в., когда европейские государства также устремились к восточным рынкам, а самый удобный и безопасный путь из Европы на Восток лежал через Московское государство [15, 1]. Основной торговый путь в Сефевидское государство шел из Астрахани, откуда по Каспийскому морю на бусах плыли в Баку. Оттуда уже сухопутным путем доезжали до Шемахи, а затем во внутренние области Персии, где скупали товары и свозили в Шемаху [17, 43]. Судя по документам Посольского приказа этот торговый путь изменился в 80-х годах XV в. в связи с захватом турками города Баку. Среди архивных документов имеется роспись «... дорога куда ходят государевы посланники из Астрахани в кызылбаши...» [25, 8]. Подробное описание этого пути с разбором географических названий дано в указанном исследовании М. Фехнер [23]. Из Астрахани купцы и посланники плыли не в Баку, а до Гиляна. Но и этот путь был небезопасным. В документах конца XVI в. неоднократно встречаются рассказы купцов и посланников о том, что «...выехали из Баке турские люди многие на каторге и во многих сандалех с вогненным боем и учаши по бусе стрелять ис пушек и ис пищалей...» [31, 277; 7]. Посол Григорий Васильчиков просил шаха Аббаса «кормщиков дать добрых, которые знали б на Туркменское пристанище и к Баке, и к Дербени не заехали» [25, 106]. В статейном списке посланника Васильчикова проводится перечень городов, завоеванных турецкими феодалами у Персии. «...А помал турской у шаха больше места опричь волостей и пригородов, опричь Тервиза и Шемахи, Ширвана и Баки, и Дербени...» [26, 72]. В основном это была территория Азербайджана с торговым городом Шемахой и морским портом Баку, о чем красноречиво свидетельствует архивный документ, где говорится, «... что лучшие города в Кызылбашех ни были ж все ныне за турским...» [25, 72]. Турецкая оккупация не могла не отразиться и на регулярности связей Русского государства с Сефевидским. Пока турки господствовали в Азербайджане о сухопутном пути не могло быть и речи. Поэтому шах Аббас, обращаясь к посланнику Русского государства князю Звенигородскому говорил «... как вотчину свою Ширванскую землю возьму и тогда меж нас послы и посланники учнут ходити сухим путем без урыву...» [30, 144].

Документы ф. 77 свидетельствуют о том, что господство турецких феодалов отразилось и на торговле азербайджанских купцов. Об этом мы узнаем у русских полоняников, вышедших из Дербента и Шемахи: «...бусурманя во всех в тех городах говорят и жадают все, что б им быти за царем и великим князем Феодором Ивановичем...» [31, 35] и тогда им «во все земли торг отворился б невозбранно...» [31, 36]. Население прикаспийских областей терпело от «турских утеснение и обиду великую» [30, 157 об.]. Правда, московские государи не сомневались, что завоевание турками прикаспийского побережья — победа временная. Несмотря на то, что почти вся территория Азербайджана находилась под гнетом Османской империи, во всех грамотах XVI в. они обращались к шаху Аббасу, называя его «... Ширванские земли великого государя...» [31, 119, 268].

По документам данного фонда в конце XVI в. дипломатические отношения обоих государств строились на традиционных обещаниях «...быти з братом своим со государем вашим в братской любви и в дружбе и в соединении и на турского султана стояти за один крепко и неподвижно навеки [25, 100], за что шах обещал в пользу Русского го-

65

ӘБҮЛФӘЗ РӘҺИМОВ

ӘБДИ БӘЈИН «ТӘКМИЛӘТҮЛ-ӘХБАР» ӘСӘРИНИН ТАМАМЛАНМА ТАРИХИ ВӘ ЈАЗЫЛДЫҒЫ ЈЕР ҺАГҒЫНДА

XVI әсрдә Низами әдәби мәктәбинин ән көркәмли давамчыларындан бири олан Әбди бәј (1515—1580) лирик ше'р вә поемалар јазмағла бәрабәр, өз гәләмини тарих саһәсиндә дә сынамышдыр [1]. Сарај дөф-тәрханасында малијјә ишләри илә мәшғул олан шаир Шаһ Тәһмасибин көстәриши илә 973-чү илин чүмадиәл-әввәл ајынын әввәлиндә (24 ноябр 1565) Гәзвиндән чыхыр вә 5 күндән сонра Әрдәбилә чатыр [2]. О. Шејх Сәфи мәғбәрәсинин вәғф әмлакынын гәбаләләрини топлајыб нн-зама салмағла мәшғул олур [3]. Дәрдилик зәһмәтдән сонра 977 (1570)-чи илдә «Сәриһүл-мүлк» адлы гнјмәтли сәнәдләр мәчмүәсини 2 нүсхәдә јазыб гуртарыр [4]. Бу сәнәдләр мәчмүәси XIII—XVI әсрләр Азәр-бајчан тарихинин бир сыра гаранлыг сәһифәләрини ишығландырмағ, вәғф јерләрини өјрәнмәк, топонимик јер адларыны дәгигләшдирмәк бахымындан олдуғча гнјмәтлидир. «Сәриһүл-мүлк»үн һәр ики автограф әлјазма нүсхәси зәманәмизә гәдәр кәлиб чатмышдыр [5].

Әбди бәјин 10 мин бәјти эһатә едән үч диван әлјазмасындан әли-миздә һеч бир мә'лумат јохдур. Мүхтәлиф тарихи әсәрләрдә, тәзкирә-ләрдә [6], о чүмләдән шаирин өзүнүн әдәби вә тарихи әсәрләриндә ве-рилмиш маддеји-тарихләрдән мә'лум олур ки, о, јарадычылығынын илк дөврләриндән башлајарағ тарихлә марағланмыш, маддеји-тарихләр јазмыш вә беләликлә өз заманында баш верән бир чох мүһүм һадисә-ләрин дәгиг тарихини көстәрмишдир. Шаирин поемаларындағы тарихи мәнзүмәләрдән ајдын олур ки, о өзүндән әввәлки дөврләрин тарихи-нин өјрәнилмәсинә дә хүсуси марағ көстәрмиш, орта әсрләр тарихини лазымынча өјрәнмишдир. Тәбриз, Гәзвин сарај китабханаларындан вә Әрдәбилдә Шејх Сәфи мәғбәрәси нәздиндәки китабханадан истифадә едән шаир тарихи әсәр јазмағ үчүн лазыми әдәбијјата, билијә, тәчрүбә-јә малик олдуғу бир дөврдә «Тәкмиләтүл-әхбар» адлы тарихи әсәрини јазмаға башлајыр. Әсәр XVI әсрин 60-чы илләринин сонлары, хүсусилә 70-чи илләрдә Сәфәви дөвләтинин идарә едилмәсиндә мүһүм рол ојна-мыш Шаһ Тәһмасибин ғызы Пәрихан ханыма [7] (1548—1578) итһаф олунмушдур [8].

Биз вахтилә «Тәкмиләтүл-әхбарын» ССРИ-дә олан, әввәлиндән ор-тасындан вә сонундан вәрәгләри дүшмүш јеканә нүсхәсиндәки бә'зи гејдләрә, мә'лумата әсасланарағ, әсәрин 978 (1570)-чи илдә тамамлан-масы нәтичәсинә кәлмишдик [9]. Бу күн артыг елм әләминә «Тәкмилә-түл-әхбар»ын даһа ики әлјазма нүсхәси мә'лумдур. Бунлардан бири Теһранда Мәчлис-Шураји-Милли китабханасында (№ 15023), диқәри, даһа нәфиси исә јенә Теһранда Кетабханеји-Сәлтәнәтидә (№ 24) сах-ланылыр. Сәлтәнәт китабханасындағы нүсхәнин үзүнү 1099 (1687—88)-чу

илдә Мәһәммәдјәһјанын оғлу Мәһәммәдһашим көчүрмүшдүр [10]. Елм әләми үчүн даһа гнјмәтли олан Мәчлис китабханасы нүсхәси 1042 (1632—33)-чү илдә автограф-мүәллиф нүсхәсиндән көчүрүлмүшдүр [11]. Нүсхәнин әввәлиндән фикримизчә, 2 вәрәг дүшмүшдүр. Әлјазманын әв-вәли сон илләрдә башға бир нүсхә әсасында бәрпа едилсә дә [12], әсә-рин әввәлиндә онун јазылмасы бәрәдә Азәрбајчан дилиндә олан фәрман јохдур [13; 14]. Мәчлис китабханасы нүсхәсинин әввәлиндәки бир нечә вәрәг истисна олмағла әлјазма әсасән јахшы галмышдыр вә сону там-дыр. Әсәрин гуртарма тарихинин дәгигләшдирилмәсиндә бөјүк әһәмиј-јәти олан сон чүмләләри Сәлтәнәт китабханасы нүсхәсинин каталогда-кы тәсвири вә фотосурәти илә мүғажисә етдикдә мә'лум олду ки, һәр ики нүсхә ејнидир. Һәр ики нүсхәдә һадисәләр ејни бир илә гәдәр тәсвир олунмушдур.

Сәлтәнәт китабханасы нүсхәсинин сонунда көстәрилир ки, Мәһәм-мәдһашим әсәрин үзүнү 1099 (1697—88)-чу илдә 995-чи ил чүмадиәл-әввәл ајынын ахырында (7 мај 1587) автографдан көчүрүлмүш нүсхә-дән көчүрмүшдүр [15].

Мәчлис китабханасы нүсхәсиндә исә көстәрилир ки, әсәрин үзү 1042-чи ил сәфәр ајынын 11-дә (28 август 1632) автографдан көчүрүл-мүшдүр [16]. Демәли, Мәчлис китабханасы нүсхәси билаваситә авто-графдан, Сәлтәнәт китабханасы нүсхәси исә 1587-чи илдә автографдан көчүрүлмүш нүсхәдән көчүрүлмүшдүр. Белә бир фикир һакимдир ки, ади һалда автографдан көчүрүлмүш нүсхәләр башға нүсхәләрә нисбә-тән даһа е'тибарлыдыр.

Һәләлик анчағ илкин тәдгигат вә үмуми гајда әсасында гејд едирик ки, Мәчлис китабханасы нүсхәсинин хәтти, бәдии тәртибаты рәссамлыг, хәттатлыг бахымындан Сәлтәнәт китабханасы нүсхәсинә нисбәтән зәиф олса да, тарихилик вә мәтншүнаслыг бахымындан даһа гнјмәтлидир [17].

Јухарыда көстәрилдији кими, «Тәкмиләтүл-әхбар»ын ССРИ-дәки јеканә әлјазма нүсхәси там дејилдир. Әлјазмада 276 вәрәг вар вә бу вә-рәгләрдә 968-чи илин сонуна (сентјабр 1561) гәдәрки һадисәләр тәсвир олунмушдур. Кетабханеји-Миллији-Мәлик нүсхәсинин исә биздә јалныз 276 вәрәгинин фотосурәти вардыр вә сон вәрәгдә Гарагојунлу сүлалә-синдән бәһс олунур. Тарихи мә'лумат 813 (1410—11)-чү ил һадисәләри-нин тәсвириндә кәсилир. Она көрә дә бу ики нүсхәјә әсасән әсәрин гур-тарма тарихини дәгиг вермәк чәтиндир. Сәлтәнәт китабханасы нүсхә-синин сон сәһифәсинин каталогдакы фотосурәтиндә вә Мәчлис китаб-ханасы нүсхәсинин сон сәһифәсиндә көстәрилир ки, әсәр «әсәрин кәра-мәти» (кәрајим-асарә) тарихиндә тамамланмышдыр.

Мәчлис китабханасы нүсхәсиндә «кәрајим-асарә» сөзләринин јанын-да чох еһтимал ки, мәрһум алим Сәид Нәфиси сонралар әлјазма-нын әввәлини бәрпа едиб әсәр вә онун мүәллифи һагғында мә'лумат ве-рәркән «979» рәғәмини јазмышдыр [18]. Әслиндә исә һәммин ики сөз әб-чәд һесабы илә 978-ә бәрабәрдир ($K=20$, $P=200$, $A=1$, $I=10$, $M=40$; $A=1$, $C=500$, $A=1$, $P=200$, $H=5$). Бу маддеји-тарихдән белә нәтичә чыхыр ки, Әбди бәј «Тәкмиләтүл-әхбар»ы 978 (1570—71)-чи илдә јә-зыб гуртармышдыр.

«Тәкмиләтүл-әхбар»ын тамамланма тарихини даһа да дәгигләш-дирмәк, сабитләшдирмәк үчүн демәк лазымдыр ки, Әбди бәј сон тарих оларағ «Гүј-јил» (гојун или)—һичри-гәмәри 978—979-чу ил һадисәлә-рини тәсвир етмишдир. Әсәрин сон—4-чү фәслиндә Сәфәвиләр дөврүнүн тарихи јазылмышдыр. Һадисәләрин тәсвири бир гајда оларағ монгол

Ај-Күнөш тэгвими эсасында верилмишдир. Даһа догрусу, эввэлча монгол Ај-Күнөш иллэринин адлары (сычан... донгуз ил) верилир, сонра һәмнин илэ тэсадүф едөн һичри-гәмәри тэгвимин иллэри көстэрилир. Бу ики тэгвимин биринчисиндэ тэгвим Ај-Күнөш системи, икинчисиндэ исә анчаг Ај системинә эсасландығы үчүн һәр бир монгол или һичри-гәмәри тэгвимин һәр илинин бир нечә ајына тэсадүф едир. Мәсәлән, донгуз или һичри-гәмәри тэгвимдә 958—59-чу иллэрин һәр биринин бир нечә ајына бәрабәрдир. Һичри-гәмәри тэгвимин һәр бир или эсасән милад и тэгвимин ики илиндән һәр илинин бир нечә ајына тэсадүф едир. Мәсәлән, һичри-гәмәри 813-чу ил милад тэгвимин 1410—1411-чи иллэринин һәр илинин бир нечә ајына бәрабәрдир [19].

«Тәкмиләтүл-әхбар»да сон ил олараг «гуј-јил»ин (гојун илинин) һадисәләри тәсвир олунмушдур. Бу ил исә һичри-гәмәри тэгвимин 978—979-чу иллэринин һәр биринин бир нечә ајына тэсадүф едир. Буна көрә дә Әбди бәј «гуј-јил»ин (гојун илинин) јанында гәбул етдији үмуми гәјда эсасында јазмышдыр:

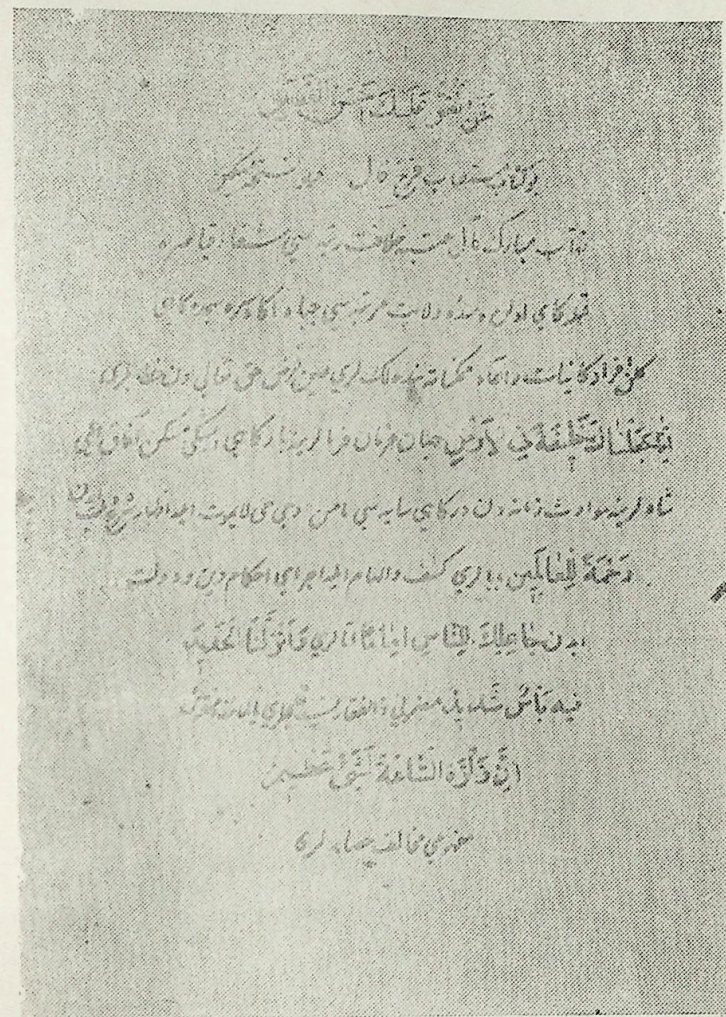
«дәр гуј-јил, бә'зиһа сәнә сәманә вә сәб'ејн вә тис'әмиәтә вә бәз'иһа сәнә тис'ә».

(Гојун илиндә, бә'зиләри доггуз јүз јетмиш сәккизинчи ил вә бә'зиләри доггузунчу ил).

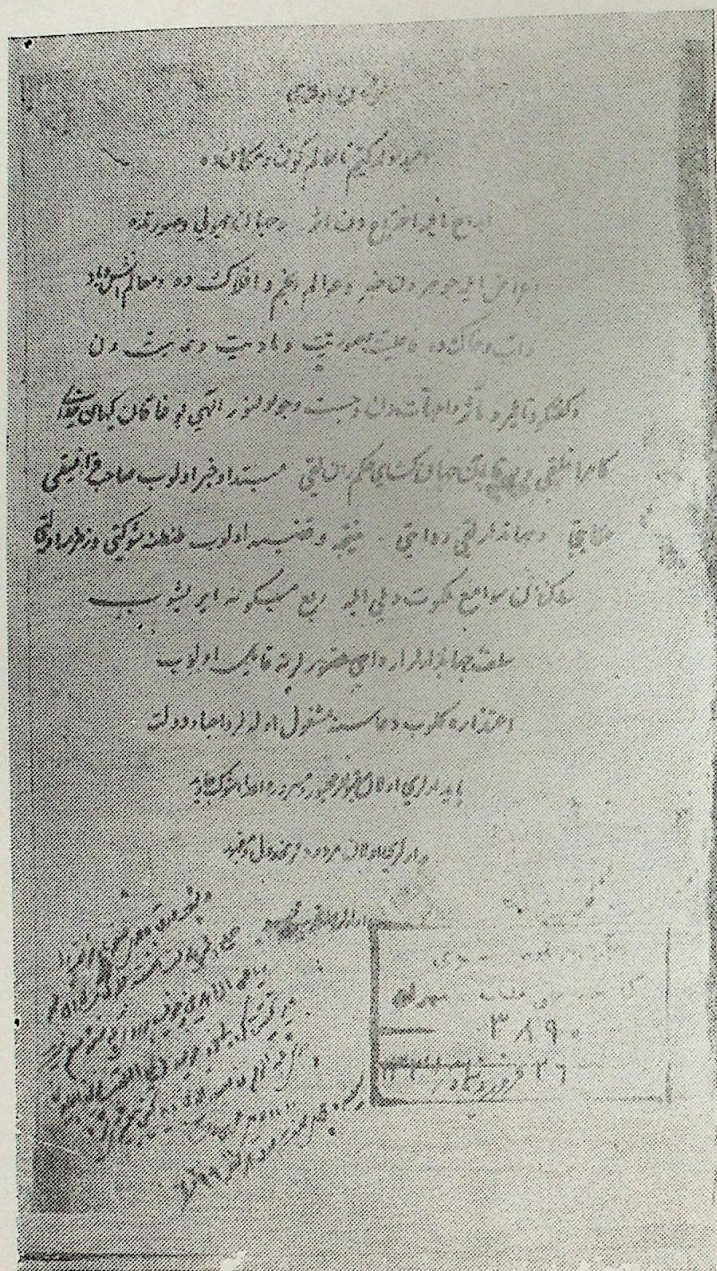
Бу гејддән сонра мүәллиф аллаһа шүкүр едир ки, Шаһ Тәһмасиб, шаһзадәләр сағ вә саламатдыр, мәмләкәтдә әмин-аманлыгдыр. Чәм'и 3 сәтир олан бу үмуми сөзләрдән сонра мүәллиф јазыр ки, китаб БУ ИЛИН (јә'ни гојун илинин) ЭВВӘЛЛӘРИНДӘ ТАМАМ ОЛДУ. Бундан артыг јазмајачағам. Әкәр һәјатым бағи галса, бундан сонра ајрыча бир чилд (јә'ни китаб) јазачаг вә вачиб һадисәләри орада гејд едәчәјәм. Бу мә'луматдан сонра әлјазмада әсәрин «зејл» (әлавә) һиссәси башланыр.

Бүтүн бу гејдләрдән белә нәтичә чыхыр ки, «Тәкмиләтүл-әхбар» гојун илинин әввәлләриндә (ахырларында олсајды, һичри-гәмәри тэгвимин 979-чу илинә тэсадүф едәрди) тамамланмышдыр. Бу нәтичәнин догрулуғуну һәм мүәллифин 978-чи илин һадисәләриндән эсаслы бир шеј јазмамасы, һәм 269-чу вәрәгдән 289-чу вәрәгә гәдәр олан «зејл» вә «хатимә»дә (сон сөздә) анчаг 979-чу илә гәдәр олан һадисәләрдән данышылмасы, һәм дә мүәллифин «зејл»ин әввәлиндә «инди ки, 978-чи илдир» демәси тәсдиг едә биләр [20]. Демәли, әсәр 978-чи илин әввәлләриндә тамамланмышдыр. Һәмнин илин илк ајы (мәһәррәм) 5 ијун 1570-чи илә тэсадүф етдијинә көрә «Тәкмиләтүл-әхбар»ын милад и 1570-чи илин орталарында јазылыб гуртардығыны демәк олар.

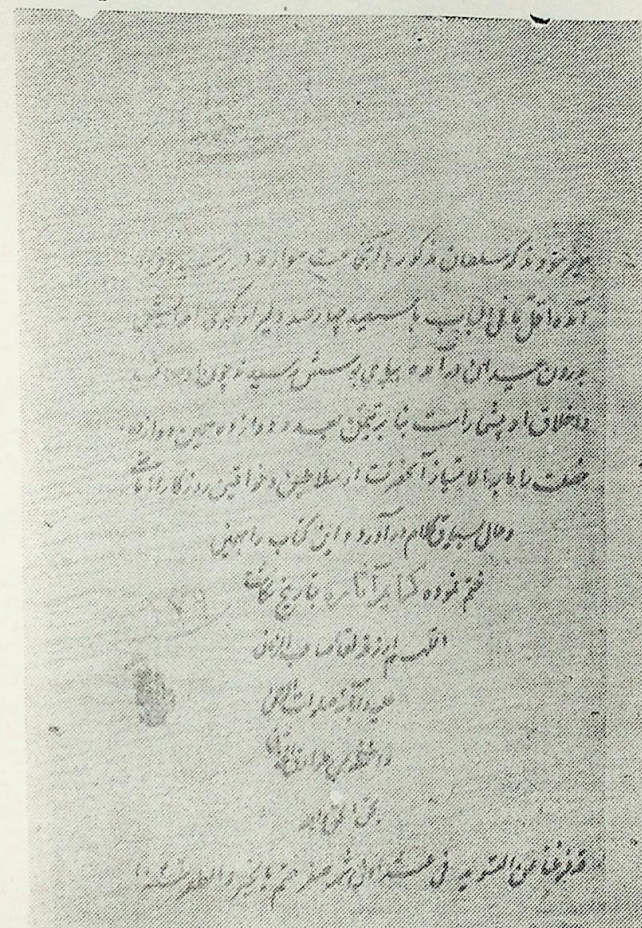
Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, «Тәкмиләтүл-әхбар»ын Сәлтәнәт китабханасы нүсхәсини тәсвир едән Бәдри ханым әсәрин гуртарма тарихинә лазыми диггәт јетирмәмиш, 1099-чу или әлјазмасынын көчүрүлмә тарихи, 995-чи или исә әсәрин јазылыб гуртарма тарихи кими гејд етмишдир [21]. Јухарыда көстәрилдији кими, 995-чи ил әсәрин мүәллиф тәрәфиндән јазылыб гуртарма тарихи дејил, намә'лум бир хәтәтин—әсәрин үзүнү автограф нүсхәдән көчүрмәси тарихидир. Мәһәм-мәдһашим дә 1099-чу илдә әсәри бу, 995-чи илдә автографдан көчүрүлмүш нүсхәдән көчүрмүшдүр. Хәтәт Мәһәм-мәдһашим өз көчүрдүјү нүсхәдә 995 тарихини вә әсәрин мүәллиф нүсхәсиндән көчүрүлмәси барәдә олан мә'луматы әбәс јерә гејд етмәмишдир. Бунунла о демәк истәмишдир ки, о, бу нүсхәни ади бир нүсхәдән јох, мүәллифин өз әли илә јазылмыш нүсхәдән 995-чи илдә көчүрүлмүш нүсхәдән көчүрмүшдүр. Бу-

1-чи шәкил. Тәкмиләтүл-әхбар»ын јазылмасы - барәдә слан фәрман. Тейрандакы Мәлик Милли китабхағасы нүсхәси, № 3890, вәр. 16

2-чи шәкил. "Тәкмиләтүл-әхбар" ын язылмасы барәдә олан фәрман. Јенә һәмнин нүсхә, вәр. 2 А.

3-чү шәкил. "Тәкмиләтүл-әхбар" ын Тейрандакы Мәчлиси-Шураји-Милли китабханасы нүсхәсинин сон-289а вәрәги

нунла исә хәттат өз нүсхәсинин һағлы оларағ даһа е'тибарлы бир нүсхә олдуғуна ишарә етмишдир.

«Тәкмиләтүл-әхбар»ын һарада җазылыб тамамланмасы мәсәләсинә кәлдикдә исә демәк лазымдыр ки, шаирин өзүнүн җаздығына көрә о, 53 җашында Гәзвиндән Әрдәбилә кәлмиш, 7 ил орада җашадыгдан сонра 60 җашында икән Гәзвинә җайтмышдыр [22]. Мүәллифин 921 (1515)-чи илдә анадан олдуғуну вә 973 (1565)-чи илдә Гәзвиндән Әрдәбилә кәлдиҗини нәзәрә алсағ, онун Гәзвинә мүвәггәти оларағ җайтма тарихи 980 (1572—73)-чи илә тәсадүф едәр. Демәли, Әбди бәј «Тәкмиләтүл-әхбар»ы Әрдәбилдә оларкән җазыб гуртармышдыр. Беләликлә, демәк олар ки, Әбди бәј Әрдәбилдә җашадығы 7 ил мүддәтиндә «Сәриһүл-мүлк» вә «Тәкмиләтүл-әхбар» адлы ики җиҗмәтли нәср әсәри җазмышдыр. Чох еһтимал ки, шаирин 980 (1572—73)-чи илдә мүвәггәти оларағ Әрдәбилдән Гәзвинә—пәјтахта кәлмәси «Сәриһүл-мүлк» [23] вә «Тәкмиләтүл-әхбар»ы [24] Шаһ Тәһмасибә тәгдим етмәклә әлағәдардыр.

Әбди бәјин поемаларында вә «Тәкмиләтүл-әхбар»да өз дөврүнә аид вердиҗи тарихи мә'луматлар дәгигдир вә онлардан бә'зиләринә башга мәнбәләрдә раст кәлмирик. Тәсадүфи деҗилдир ки, сон илләрдә шаирин поемаларынын нәшри илә әлағәдар оларағ Иран алимләри онун әсәрләринә даһа чох мүраҗиәт етмәјә башламыш вә бир чох мәсәләләри, һадисәләри, тарихләри мәһз Әбди бәјин мә'луматы әсасында гејд, һәтта тәһһиһ етмәјә башламышлар. Нүмунә оларағ Сам мирзәнин вәфаты тарихинин дәгигләшдирилмәсини [25], Гәзвин Чәһелсүтуну [26] вә орта әср рәссамлығ терминләринә [27] аид гејд вә мәғаләләри көстәрә биләрик [28]. Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, Әбди бәјин әсәрләриндә тәсвир едилән XVI әсрин 30—70-чи илләринә аид һадисәләри мүәллиф ја шәхсән көзү илә көрмүш, ја һәммин һадисәләрин шаһиди олан шәхсләрдән ешитмиш, ја да сарај дәфтәрханасындакы рәсми сәнәдләрдән истифадә едәрәк җазмышдыр.

Әбди бәјин көстәрдиҗи тарихләрин дәгиг олмасынын бир сәбәбини дә онун әксәр әсәрләринин орижинал, мүәллиф нүсхәләринин бизә гејдәр кәлиб чатмасы илә әлағәләндирсәк даһа инандырычы олар. Һәмчинин гејд етмәк лазымдыр ки, шаирин әсәрләринин әлҗазма нүсхәләринин әксәриҗәти ја онун өз сағлығында, җахуд да онун вәфатындан аз мүддәт сонра әсасән автограф нүсхәләрдән көчүрүлмүшдүр [29]. Шүбһә жохдур ки, бу кими нүсхәләрдә тәһрифләр, сәһвләр, нөгсанлар даһа аз ола биләр.

Әдәбиҗат вә шәрһләр

1. Әбди бәј һағгында кениш мә'лумат үчүн бах: Ә. Һ. Рәһимов. Әбди бәј Ширази (Һәјат вә җарадычылығы), Бақы, 1970.
2. Әбди бәјин аиләси исә һәммин ил рәчәб аҗынын әввәлиндә (22 җанвар 1566) кәлиб чатыр.
3. Әбди бәј. «Тәкмиләтүл-әхбар», Тһрандакы Мәчлис-Шураҗи-Милли китабханасындакы 15023 №-ли әлҗазманын шәхси китабханамыздакы фотосурәти, вар. 2666—267а.
4. Әбди бәј. «Сәриһүл-мүлк», Тһрандакы Музеји-Ирани-бастан китабханасындакы 3719 №-ли әлҗазманын шәхси китабханамыздакы сурәти, с. 368.
5. М. Т. Данеш-Пәжүһ вә И. Әфшар. Нүсхәһаҗи-хәтти, II чилд, Тһран, 1341 шәмси, с. 209. «Сәриһүл-мүлк»үн һәр ики әлҗазмасынын сурәти шәхси китабханамызда вардыр. Шаир бу әсәриндә өзүнүн, ата вә бабаларынын адыны ашағыдакы кими гејд етмишдир: Зејналабидин Әли бин Әбдүлмә'мин бин Сәдрәддин Мәһәммәд бин Насирәддин Әһмәд әл-Гәввами Ширази (с. 372).
6. Әбди бәјин шәрһләриндән, маддеји-тарихләриндән мүасирләри олан Камин Гәзвини

ин «Нәфасүл-мәасир» адлы тәзкирәсиндә. Газы Әһмәд Гуми «Хүләсәтүл-тәварих» адлы тарихи әсәриндә даһа чох истифадә етмишдир. Газы Әһмәд Гуми шаирин ондан артығ шәрһиндән мүәјҗән һиссәләри, маддеји-тарихләри өз әсәрләриндә вермишдир.

7. Шаһ Исмајыл Хәтәнини ғызы олан Пәрихан ханым Ширваншаһ II Хәлилуллаһын (1524—1535) арвады олмушдур. Әри өлдүкдән сонра Шәки һакими Дәрвиш Мәһмәд хана әрә верилмишдир. «Сәриһүл-мүлк»дәки бир гејддән мә'лум одур ки, Пәрихан ханым 950 (1543—44)-чи илдә, җахуд бу тарихдән аз әввәл вәфат етмишдир (бах: «Сәриһүл-мүлк», с. 309).

8. Ә. Һ. Рәһимов. «Тәкмиләтүл-әхбар» кимә иһтаф олунмушдур. Азәрбајҗан ССР ЕА Мә'рузәләри, 1965, № 5, с. 93—97.

9. Ә. Һ. Рәһимов. Әбди бәј Ширазинин «Тәкмиләтүл-әхбар» әсәринин әлҗазма нүсхәләри вә җазылма тарихи, Азәрбајҗан ССР ЕА Мә'рузәләри, 1963, № 7, с. 95—96.

10. Бәдри Атабәј. Фәһрести-тарих, сәфәрнамә-сәјаһәтнамә-рузнамә вә чоғрафијаҗи-хәтти кетабханеји-сәлтәнәти, Тһран, 2536 шаһәншаһи, с. 51—53.

11. «Тәкмиләтүл-әхбар», Мәчлис китабханасы нүсхәси, вәр. 288а.

12. Шүбһәсиз ки, нүсхәни бәрпа едән, әлҗазманын әввәлиндә «Тәкмиләтүл-әхбар» вә онун мүәллифи һағгында мә'лумат верән, һәмчинин «кәрајим-асарә» маддеји-тарихинин 979-чу илә бәрәбәр олдуғуну җазан мәрһум Сәид Нәфисидир. Чүнки Әбди бәј вә «Тәкмиләтүл-әхбар» һағгында верилән мә'луматын сонундакы имза Сәид Нәфисинин имзасынын ејнидир.

13. Бах: I вә 2-чи шәкилләр.

14. «Тәкмиләтүл-әхбар», Тһрандакы Кетабханеји-Милли-Мәлик нүсхәсинин (№ 3890) шәхси китабханамыздакы фотосурәти, вәр. 16—2а. Бәдри ханымның тәсвириндән мә'лум олур ки, бу фәрман Сәлтәнәт китабханасы нүсхәсинин әввәлиндә дә вардыр. Шүбһәсиз ки, бу фәрман Мәчлис китабханасы нүсхәсинин әввәлиндә дә олмушдур. С. Нәфиси бу фәрманы бәрпа етмишдир.

15. Б. Атабәј. Көстәрилән фәһрест, с. 52 вә фәһрестдә верилмиш әсәрин сон сәһифәсинин фотосурәти.

16. «Тәкмиләтүл-әхбар», Мәчлис китабханасы нүсхәси, вәр. 289а.

17. «Тәкмиләтүл-әхбар»ын Мәчлис китабханасы нүсхәси һағгында ајрыча бир мәғаләдә кениш мә'лумат верәчәјик.

18. Бах: шәкил № 3.

19. Монгол Ај-Күнәш тәғвими һағгында кениш мә'лумат үчүн бах: В. В. Цыбульский, Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока, М., 1964, с. 207—209.

20. Бах: шәкил № 4.

21. Б. Атабәј. Көстәрилән фәһрест, с. 51.

22. Әбди бәј. «Хәмсәтеји», Азәрбајҗан ССР ЕА Республика Әлҗазмалар Фондуныдакы автограф әлҗазмасы, инв. № 3849, 65а—65б.

23. Күман едирик ки, Әбди бәј «Сәриһүл-мүлк»ү бир сәнәдләр мәчмуәси, инвентар китабы кими сарај малиҗә ишләри дәфтәрханасында сахланылмасы үчүн Гәзвинә көтириб ону Шаһ Тәһмасибә тәгдим етмишдир. Сонралар әсәрин һәр ики әлҗазма нүсхәсини Шаһ Аббас Шейх Сәфи мәғбәрәси нәздиндәки китабханаја вәғф етмишдир.

24. Мә'лумдур ки, Әбди бәј «Тәкмиләтүл-әхбар»ы Шаһ Тәһмасибин ғызы Пәрихан ханымның адына җазмышдыр. Орта әср адәт-әнәнәләрини нәзәрә аларағ еһтимал едирик ки, шаир әсәри «Сәриһүл-мүлк»лә бирликдә Шаһ Тәһмасибә, җахуд һәр һансы бир сарај мә'муруна верә биләрди ки, ону Пәрихан ханым тәгдим етсин. Әбди бәјин поемаларында онун мүәјҗән бир әсәрини Шаһ Тәһмасибә тәгдим етмәси барәдә мә'лумат олса да, онларын мүтабилиндә шаһдан, җахуд башга бир шәхсдән мүкафат алмасы барәдә гејд жохдур.

25. Мә'лумат үчүн бах: А. Сатторов. Түһфан Соми вә хүсусијатһон он. Дүшәнбә, 1972, с. 42—45.

26. Еһсан Ишрағи. Нәғғашиһаҗи-кахи-Чәһелсүтунни-Гәзвин вә кахһаҗи-дикәри Сәфәви әз хәлали мәнзумеји-Әбди бәј Ширази, «Һүнәр вә мәрдом» журналы, 2536 шаһәншаһи, № 182, с. 2—9.

27. Мәһәммәдтағи Данеш-Пәжүһ. Рәнксази дәр кағез вә рәнк эдаҗи ән ан, «Һүнәр вә мәрдом» журналы, 2536 шаһәншаһи, № 181, с. 20—28.

28. Рәһмәтуллаһ Мәһраз. Бәзоғгани-Шираз, Тһран, 1348 шәмси, с. 321—323.

29. Она көрә нүсхәләрдән дејирик ки, шаирин өзүнүн гејд етдиҗинә көрә әсәрләринин үзүнү башгаларына вериб көчүртдүрмәјә имканы олмадығындан өзү көчүрмүшдүр. Буна көрә шаирин бир нечә әсәри бизә ики автограф нүсхәдә кәлиб чатмышдыр.

ДАТА ЗАВЕРШЕНИЯ И МЕСТО НАПИСАНИЯ СОЧИНЕНИЯ АБДИ-БЕКА
«ТАКМИЛАТ АЛ-АХБАР»

Один из видных представителей поэтической школы Низами Зейн ал-Абидин Абди-бек (1515—1580), наряду с многочисленными лирическими стихотворениями поэмами, написал также историческое сочинение типа всеобщей истории. В хронике в четырех главах рассказывается о событиях от «Сотворения мира».

Ввиду дефектности имеющейся в СССР единственной рукописи «Такмилат ал-ахбар» установить дату написания сочинения было чрезвычайно трудно. Недавно на были получены микрофильмы списка «Такмилат ал-ахбар», хранящегося в Иранской библиотеке «Маджлис-и Шура-и Милли» под № 15023. Хотя в списке не хватает двух начальных листов и имеются другие дефекты, последняя же часть его в хорошем состоянии. В этом полном списке исторические события изложены по монгольскому лунно-солнечному календарю до «года овцы»; а по лунной хиджре до 978 г. включительно. В конце рукописи имеется указание автора о дате завершения им сочинения, содержащееся в сочетании слов «кераним асаре».

Из сочинения Абди-бека «Такмилат ал-ахбар» и замечаний в его поэтических произведениях выясняется, что он в 973 (1565 г.) переселился из Казвина в Ардебиль, где жил в течение 7 лет и в возрасте 60 лет возвратился в Казвин. Следовательно, он написал «Такмилат ал-ахбар» в период проживания в Ардебиле.

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛЭР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХЭБЭРЛЭРИ
Тарих, фэлсəфə вə һүгүг серијасы, 1984, № 2

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1984, № 2

Г. Ч. ЧƏБИЈЕВ

АЗЕРБАЙДЖАНЫН XIV—XVII ƏСРЛƏРƏ АИД ШИРЛИ САХСЫ
МƏМУЛАТЫНЫН БƏЗИ СƏЧИЈЛƏВИ ХУСУСИЈЛƏТЛƏРИ
(Гəбəлə газынтыларынын материаллары əсасында).

Гəбəлəнин XIV—XVII əсрлəрə аид мəдəни тəбəгəсиндən тапылан ширли сахсы мəмулаты бу вахтадəк ајрыча тəдгигат мəвзусу олмамышдыр. Ыалбуки узун мұддətли газынтылар нəтичəсиндə топланмыш материал һəм кəмијјət, һəм дə кəјфијјət чəһəтдən зəнкинлији етибары илə диггəти чəлб едир. Һəмин материаллар XIV—XVII əсрлəрдə нəинки Гəбəлəнин тəсəррүфат вə мəдəни һəјатыны, орада дулусчулуг сənəтинин инкишаф сəвијјəсини өјрəнмək, һəм дə бүтөвлүкдə Азəрбајджанын сон орта əср сахсы мəмулатынын тəдгиги нөгтеји-нəзəриндən актуаллыг кəсб едир.

Гəбəлə газынтылары заманы Азəрбајджанын башга шəһəрлəриндə—Шамахи, Нахчыван, Шабран, Астабад, Шəрифан кими мүнүм керамика истəһсалы мəркəзлəриндə сон орта əсрлəрдə һазырланан ширли габлары, дəмək олар ки, бүтүн охшар нүмунэлəринə тəсəдүф олунмушдур. Бунлар əсасən пијалə, каса, бошгаб, ваза, хејрə, дузгабы, чыраг вə допу типли габ нүмунэлəриндən ибарəтдир.

Материалларын дənə-дənə нəзəрдən кечирилмəси сон орта əср ширли сахсы мəмулатыны ашагыдакы кими группашдырмаға имкан вермишдир:

- I. Биррəнк ширли габлар;
- II. Марганес нахышлы габлар;
- III. Кобалт шири илə нахышланмыш габлар;
- IV. Чохрəнк ширлə нахышланмыш габлар.

I. Бу група дахил олан габларын дахили вə ја харичи сəтһи (формасындан асылы олараг) биррəнк ширлə өртүлмүшдүр. Бунларын өзлəрини дə гравировкалы вə ја гравировкасыз олмасына кəрə ики јарым-группа бөлмək олар.

1926-чы илдə тапылмыш 439 №-ли, 1964-чү илдə тапылмыш 45 №-ли, 1971-чи илдə тапылмыш 11 №-ли, 1981-чи илдə тапылмыш 54, 106 вə 107 №-ли нүмунэлəр гравировкасыз габлар үчүн даһа чох характерликдир. Буна кəрə һəмин нүсхэлəр һагда јығчам мəлумат вермək мəгсəдəујгундур.

Ири каса типли габын ырығы (439 №-ли габ). Дивары отурачагдан башлајараг јанлара доғру тəдричən кенишлənир, сонра јухарыја ди-галхыр вə ыраглары чөл тəрəфə гатланараг ачыг вəзијјət алыр. Диварынын галынлығы 0,8 см-ə чатыр; сахсы аз мəсəмəлидир. Биширилдикдən сонра ачыг-гырмызы рəнк алмышдыр. Габын ичəri тəрəфи нə ангобдан астар чəкилдикдən сонра јашыл ширлə өртүлмүшдүр [1].

Силиндрик формалы допу типли габын јарыдан ашағы һиссәси (№-ли габ). Нисбәтән һүндүр, дабанлы отурачағы вар. Габын саламат галмыш һиссәдә һүндүрлүјү 18, отурачағынын диаметри 12, көвдәсинин диаметри 18,5 диварынын галынлығы исә 0,8 см-дир. Сахсысы мөһәмәдидир. Бишдикдән сонра ғырмызымтыл рәнк алыб. Харичи сәт галын ангоб тәбәгәси илә өртүлдүкдән сонра јашыл шир вурүлмүшдүр. Шир өртүјү јахшы мұһафизә олунмамышдыр (1 табло, 1-чи шәкил).

Ири каса типли габын ғырығы (54 №-ли габ). Диаметри 12 см ол һүндүр даирәви отурачаға маликдир. Габын дабанынын һүндүрлүјү диварынын галынлығы 1—1,2 саламат галмыш һиссәдә көвдәсинин диаметри 15 см-дир. Сахсысы, демәк олар, мәсамәсиздир, бишәрәк туттүр ғырмызы рәнк алыб. Ичәрисин ангобландыгдан сонра јашыл ширлә үләнб (1 табло, 2-чи шәкил).

Касавары формалы дузгабы (106 №-ли габ). Кичик дабанлы отурачаға маликдир. Дивары јухарыја доғру кетдикчә кенишләнир. Сахсысы мәсамәсиздир. Бишдикдән сонра ғырмызымтыл рәнк алыб. Өлчүләр отурачағын диаметри 4, ағыз һиссәсинин диаметри 7,5, һүндүрлүјү 3 см-дир. Дахили сәтһи јашыл ширлә ширләниб. Формача 105 №-ли габ чох охшајыр (1 табло, 5-чи шәкил).

107 №-ли габ Јасты отурачағы вә кәнарлары азачыг чөлә ачыла вертикал дивары олан дуз габы (1 табло, 7-чи шәкил). Сахсысы ачы ғырмызы рәнкдә олмага гисмән мәсамәлидир. Отурачағынын диаметри 6, ағзынын диаметри 7, һүндүрлүјү 2,5 см-дир. Һәр ики үзү ангоб ланараг јашыл ширлә өртүлмүшдүр. Габын һазырланмасында вә ширләнемәсиндә сәлигәсизлијә јол верилмишдир.

Гејд едәк ки, јалныз дахили сәтһи марганес вә кобальт шири илә ширләнмиш дуз габларына да тез-тез тәсадүф олунур. Онларын бишдикдән сонра гисми ангобланмамышдыр. 1981-чи илдә тапылмыш 50, 69 вә 104 №-ли габлар буна мисал ола биләр.

Гравировкалы габлар үчүн сәчијјәви олан нүмунәләрә үст тәбәгәни материаллары ичәрисиндә аз тәсадүф олунур. XII—XIII әсрләрдә ширләли сахсы маъмулатынын нахышланмасында кениш јайылмыш олан гравировка үсулу, көрүнүр, сон орта әсрләрдә өз әһәмијјәтини мөјјән гәдәр итирмишдир [2]. 1971-чи илдә тапылмыш 51 нөмрәли, 1973-чү ил гәзәнтәләри заманы тапылмыш 100 вә 101 нөмрәли габлар гравировкалы габларын сәчијјәви нүмунәләриндәндир.

2 см һүндүрлүкдә даирәви отурачағы олан каса типли габын ғырағы (51 №-ли габ). Отурачағынын диаметри 10 см, көвдәсинин саламат галмыш һиссәдә диаметри 16 см, диварларынын галынлығы 0,8—1,8 см-дир. Отурачағын орта һиссәси назикдир. Габын диби јастыдыр, дивары јана доғру јарымачыг вәзијјәдәдир. Сахсысы мәсамәлидир. Бишдикдән сонра түнд ғырмызы рәнк алмышдыр. Ичәрисин назик ангоб астар үстүндән марганес оксидиндән алынмыш шабалыды рәнкдә ширлә өртүлмүшдүр. Диб һиссәсиндә гравировка үсули илә ишләнмиш үч гат консентрик даирә вә чоҳјарпағлы гөңчә тәсвири чәкилмишдир (1 табло, 3-чү шәкил).

Хејрә типли габын ғыраг һиссәси (101 №-ли габ). Ғырығларында көрүндүјү кими габын диби јасты вә енли олуб. Дивары јанлара бишдикдән гәдәр галмыш диңгәләрәк ити тил әмәлә кәтирмиш вә чөлә гатланмышдыр. Сахсысынын галынлығы 0,6—0,8, ғырағларынын саламат галмыш һиссәсиндә гөвсүнүн узунлуғу 30 см-дир. Бишәрәк туттүр ғырмызы рәнк алыб, мәсамәсиздир. Габын дахили сәтһи ангобландыгдан сонра ити үчлү әшја илә нахышланмышдыр. Бунлар да әсасән галын вә ја бишдикдән

гәдәр назик паралел консентрик даирәләр ичәрисиндә мәһарәтлә галмыш сегмент чархына бәнзәр нахышлардан ибарәтдир. Гравировка вә ја дајазлығындан асылы олараг јашыл ширин мұхтәлиф чаларлары алынмышдыр (1 табло, 8-чи шәкил).

Үстү јашыл ширлә өртүлмүш хејрә типли габын ғырағы (100 №-ли габ). Формача 101 №-ли габа чох охшајыр. Онун дивары бир гәдәр галын, сахсысы исә нисбәтән мәсамәлидир. Ангоб өртүјүн галынлығы үзүндән шири јахшы мұһафизә олунмамышдыр. Габын диб һиссәсинә гравировка үсулу илә кичик консентрик даирәләр, үчбучаг формалы нахышлар вурүлмүш, онларын арасы вә бә'зән дә ичәрисин хырда нөгтәләри ири вә сых даирәләрлә өртүлмүшдүр. Габдакы даирәләрин, үмумијјәтлә, нахышларынын чох да мәһарәтлә ишләнилмәдији, бә'зән хәтләрдәки паралеллик вә ја симметрикликјин позулдуғу ајдын һиссә олунур (1 табло, 6-чы шәкил). Тәсвир етдијимиз бу габ Шамаһынын XIV—XV әсрләрә аид мәдәни тәбәгәсиндән тапылмыш 281 №-ли габа чох охшајыр [3].

Көрүндүјү кими, бу група бир-бириндән фәргләнән мұхтәлиф чәкилли габлар дахилдир. Онларын бә'зиләринин истәр һазырланмасында, истәрсә дә ангобланмасында, ширләнемәсиндә вә нахышланмасында дөғиглик, инчәлик, жүксәк сәнәткарлыг мәһарәти көрүндүјү һалда, бә'зиләриндә диғәтсизлик, тәләсиклик, бир нөв примитивлик әләмәтләри өзүнү кәстәрир.

II. 1926-чы илдә тапылмыш 437, 1971-чи илдә тапылмыш 10, 26, 42/1, 1977-чи илдә тапылмыш 17, һабелә 1981-чи илдә тапылмыш 115 №-ли габлар бу груп үчүн хусусилә характерик нүмунәләр олдуғу үчүн онларын ғыса тәсвири веририк.

Һүндүр отурачаға малик каса ғырығы (437 №-ли габ). Отурачағынын диаметри 7, һүндүрлүјү 1—1,3, диварынын галынлығы 0,4—0,7 см-дир. Сахсысы аз мәсамәлидир. Дахили сәтһи галын ангоб гаты илә өртүлүдүр. Касанын дибиндә мави фонда марганес шири илә ишләнмиш оникијарпаг гөңчә тәсвири вар.

Допу типли габын боғаз һиссәсинин ғырығы (26 №-ли габ). Габарыг көвдәси, енли боғазы, кәнарлары чөлә доғру ачылан кениш ағыз олдуғу куман едилир. Сахсысы мәсамәсиздир, ғырмызы рәнкә чалыр. Диварынын галынлығы 0,5 см-дән артыг дејил. Габын һәр ики үзү ангобланараг ширләнмишдир. Боғаз һиссәсиндә ангоб үзәриндә марганес шири илә ишләнмиш нәбати тәсвирләр вар. (II табло, 1-чи шәкил).

Диаметри 8,5 см олан һүндүр һалгавары отурачаға малик каса ғырығы (42 №-ли габ). Сахсысы аз мәсамәлидир вә бишдикдән сонра ачыг ғырмызы рәнк алмышдыр. Ангобландыгдан сонра габын дибиндә марганес шири илә шабалыды рәнкдә гөңчә тәсвири ишләнмишдир. Шири пис мұһафизә олундуғундан тәсвирләр јахшы сечилмир (II табло, 2-чи шәкил).

Диаметри 9,5 см тәшкил едән һүндүр даирәви отурачағы олан каса ғырығы (17 №-ли габ). Отурачағынын һүндүрлүјү 2,5 см-ә чатыр. Көвдәсинин саламат галмыш һиссәсинин диаметри 14,5 см-дир. Онун кили мәсамәсиздир. Ичәрисин галын ангоб гаты илә өртүлүдүр. Касанын дибиндә түнд марганес шири илә мави фонда сәккиз ләчәк күл тәсвири чәкилмишдир. Күлүн ләчәкләри чинар јарпағына бәнзәјир. Габын шири дамарланмышдыр (II табло, 3-чү шәкил).

Чох да һүндүр олмајан даирәви отурачаға малик каса ғырығы (115 №-ли габ). Диварынын галынлығы 0,6—0,8 см-дир. Диб һиссәдә галынлығы 0,5 см тәшкил едир. Сахсысы мәсамәсиздир. Биширилдикдән сонра ғырмызы рәнк алмышдыр. Касанын һәр ики үзү (алты мүстәсна олмага) ангобланараг јашыл ширлә ширләнишир. Ичәри тәрәфиндә дибә јахын һиссәдә марганес шири илә ангоб үзәриндә консентрик даирәләр чәкилмишир. Даирәләрин ичәрисин галын вә ја назик хәтләрлә гејри-чәкилмишир. Даирәләр бөлүнмүшдүр. Касанын ичәрисиндә үчајаг изләри бәрабәр квадратлара бөлүнмүшдүр. Касанын ичәрисиндә үчајаг изләри галыб. Шир өртүјү дамарланмышса да, јахшы муһафизә олунмушдүр.

Тәсвирләрдән ајдын олур ки, бу група дахил олан нүмунәләр чешид етибары илә хејли мөһдуддүр. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, онлар гурулушу, даһа доғрусу, ајры-ајры деталларынын гурулушу, бәдин-техники сәвијјәсилә бир-бириндән сечилрләр (II табло 4-чү шәкил).

III. 1971-чи илдә тапылмыш 1 №-ли, 1977-чи илдә тапылмыш 25 вә 27 №-ли фрагментләр, һабелә 1981-чи илдә тапылмыш 144 №-ли габ бу группун әләмәтләрини өзүндә даһа ајдын әкс етдирир.

Диаметри 8 см тәшкил едән вә чох да һүндүр олмајан һалгавары отурачаға малик каса ғырығы (1 №-ли габ). Диварынын галынлығы 0,5—0,8 см, саламат галмыш һиссәдә көвдәсинин диаметри 12 см-дир. Сахсысы гисмән мәсамәсиздир. Бишидикдән сонра бозумтул рәнк алыб. Габын алтында мөһүр изи вар (II табло, 7-чи шәкил). Касанын ичәрисин ангоб тәбәгәси үзәриндә кобалт шири илә ишләнмиш нәбати тәсвирлә бәзәдилмишир (II табло, 5-чи шәкил).

Нисбәтән һүндүр даирәви отурачағы олан каса ғырығы (25 №-ли фрагмент). Дивары гисмән галындыр. Отурачағынын диаметри 8,5-дир. Сахсысы аз мәсамәлидир. Бишидикдән сонра бозумтул рәнк алыб. Габын һәр ики үзү ширлидир. Касанын дибиндә ангоб үзәриндә кобалт шири илә ишләнмиш нәбати тәсвир вар. Форма етибары илә Шәргдән кәтирилән фајанс габларын нахышына чох охшајыр. Габын үстү шәффаф ширлә өртүлүб (II табло, 6-чы шәкил).

Мәсамәсиз вә бозумтул сахсысы олан каса ғырығы (27 №-ли фрагмент). Һәр ики тәрәфинә ангобдан астар чәкилиб (II табло, 8-чи шәкил). Габын ичәри тәрәфиндән ангоб үзәринә кобалт шири илә садә нәбати тәсвир чәкилиб вә шәффаф ширлә өртүлүб.

Даирәви отурачаға малик күлдан типли габ (144 №-ли габ). Һүндүрлүјү 17,5, отурачағынын диаметри 7, ағзынын диаметри 6,5 см-дир. Көвдә һиссәси биконик формалыдыр. Ағзынын кәнарлары јана гатланмыш вәзијјәтдәдир. Сахсысы аз мәсамәлидир, билдикдән сонра ғырмызымтыл рәнк алмышдыр. Габын һәр ики үзүнә ангоб астар чәкилдикдән сонра шәффаф ширлә ширләнмишир. Харичи тәрәфиндә ангоб үстүндә кобалт шири илә ишләнмиш нәбати вә һәндәси тәсвирләр габын чәлб-едичилијини даһа да артырмышдыр (III табло, 1-чи шәкил).

Беләликлә, килинин әсасән бозумтул, бәзән исә ғырмызымтыл, һәм дә гисмән мәсамәсиз олмасы, диггәтлә һазырланмасы, сәлигә илә ширләнмәси, зөвглә нахышланмасы үчүнчү група дахил едилән габларын фәргләндиричи хусусијјәтләриндәндир. Бу группдан олан габларын әксәријјәтини каса, бошгаб вә күлдан типли габлар тәшкил едир. Бир сыра тәдиггәтчылар сон орта әсрләрдә сахсы мәмулатынын бәзәдилмәсиндә кобалт шири вә онун мүхтәлиф чаларларындан кениш истифадә олунмасыны Шәргдән кәтирилән габларын тәсиринин артмасы илә әләгәләндирилрләр [5].

IV. 1971-чи илдә тапылмыш 1, 15, 21, 1973-чү илдә тапылмыш 103, 104, 105, 142, 151, 156, 1975-чи илдә тапылмыш 3, 1981-чи илдә тапыл-

мыш 24, 48, 49, 52, 135, 136, 137, 138 №-ли габлар бу групп үчүн даһа сәчијјәви нүмунәләрди. Бу нүмунәләр ичәрисиндә пијалә, каса вә бошгаб типли габлар үстүнлүк тәшкил едир. Онларын бир гисми (3, 15, 52, 135, 136, 138 вә 142 №-ли габлар) мис вә кобалт шири илә, диқәр гисми мүәјјән һиссәси исә мис вә марганес оксидиндән алынмыш ики рәнк габлар нахышланаркән үч рәнк ширдән истифадә олунмушдүр. Көрү-нахышлардакы элементләри бир-бириндән ајырдәтмәјә хидмәт етмишдир.

Марағлы бурасыдыр ки, дулусчу-рәссамлар нәбати тәсвирләр ишләјәркән әсасән кобалт ширине, һәндәси тәсвирләр чәкәркән исә мис вә ја марганес ширине үстүнлүк вермишләр. Белә бир хусусијјәти 3, 15, 48 вә 156 №-ли габларын, һабелә чохсајлы диқәр нүмунәләрин тимсалында ајдын көрүрүк. Бу чәһәти нәзәрә алараг һәмин габларын ајрыча јарымгруппа дахил етмәји мәгсәдәүјүн билирик. Даһа ајдын тәсәввүр зисинин јығчам тәсвирини веририк.

Диаметри 11 см тәшкил едән һүндүр даирәви отурачаға малик каса ғырығы (15 №-ли габ). Диварларынын галынлығы 0,8-дән артыг дејил. Диб һиссәси даһа назикдир—0,5 см. Сахсысы аз мәсамәли олмага ачыг ғырмызы рәнкдәдир. Дахили сәтһинә антоб астар, диб һиссәсиндә исә чәкилмишир. Даирәнин кәнарлары илә онун мәркәзини бирләшдирән галын радиуслар да јашыл ширлә ишләнмишир. Радиусларын арасы вә даирәләрин харичи тәрәфи—јәни касанын дивары кобалт шири илә ишләнмиш нәбати тәсвирлә бәзәдилмишир. Габын шир дамарланмышдыр (II табло, 2-чи шәкил).

Диаметри 8 см олан һүндүр даирәви отурачаға малик олан бошгаб типли габын ғырығы (3 №-ли габ). Габын һүндүрлүјү 14, ағзынын диаметри 22, диварынын галынлығы 0,4—1 см-дир. Сахсысы бозумтул рәнкдә олмага гисмән мәсамәлидир. Диб һиссәси нисбәтән јастыдыр. Дивары кәнара хејли галмыш дикләшир вә даһа сонра тил әмәлә кәтирәрәк харичә ачылып. Габын диб һиссәси вә кәнарлары тутгун јашыл ширлә чәкилмиш 6 әдәд консентрик даирә илә һашијәләниб. Кобалт шири илә ангоб өртүјү үзәриндә ишләнмиш зәнкин нәбати тәсвирләр габын дибини вә диварынын дикләшән һиссәсини бәзәјир.

Үзәриндә чох стилизә олунмуш һејван вә гуш тәсвирләринә дә тәсадүф едилир. Бунлар чохрәнкли нахышы олан габлар группна дахил олсалар да, һәр һалда тәсвирләрин сүжети вә композисијјасы бахымындан мүәјјән гәдәр фәргләнирләр. Одур ки, дахили сәтһиндә белә тәсвирләр олан чохрәнк габлары ајрыча јарымгрупп һалында шәрһ етмәк даһа мәгсәдәүјүндүр. 21, 103, 104, 105, 135 вә 156 нөмрәли габлар бу јарымгрупп үчүн сәчијјәви нүмунәләрди. Онлардан бир нечәсинин тәсвирләрини веририк.

Диаметри 4 см олан нисбәтән һүндүр отурачаға малик пијалә ғырығы (21 №-ли габ). Саламат галмыш һиссәдә көвдәсинин диаметри 9,5, диварынын галынлығы 0,3—0,4 см-дир. Сахсысы мәсамәсиз олмага бозумтул рәнкдәдир. Отурачагдан узаглашдыгча дивары тәдричән дикләшир. Алты мүстәсна олмага һәр ики тәрәфи ангобланараг ширләнмишир. Пијаләнин диб һиссәсиндә кобалт шири илә чәкилмиш галын консентрик даирә, һабелә бүтүн дахили сәтһи бојунча сәпәләнән вә

марганес шири илэ ишләнән тәсвирләр диггәти чөлб едир (III табло, 4-чү шәкил).

Көнарлары ити тил эмәлә кәтирәрәк чөлә гатланмыш бошгаб ырыгы (105 №-ли габ). Диварларынын галынлыгы 0,4—0,7 см-дир. Чөл тәрәфи ширсиздир. Дахили сәтһи ангобланараг марганес шири илэ нәтәрәфи ширсиздир. Дахили сәтһи ангобланараг марганес шири илэ нәтәрәфи ширсиздир. Габын дибини эһатәләжән икигәт концентрик даирә ичәрисиндәки нәбәти тәсвир, һабелә көнарларынын чөлә гатланмыш һиссәсиндәки тәсвир (дәвә) диггәти чөлб едир. Тәсвирләрдәки бә'зи деталлары габарыглашдырмаг үчүн јашыл ширдән дә истифада олунмушдур. Ширин чадарландыгы ајдын билинир (III табло, 6-чы шәкил).

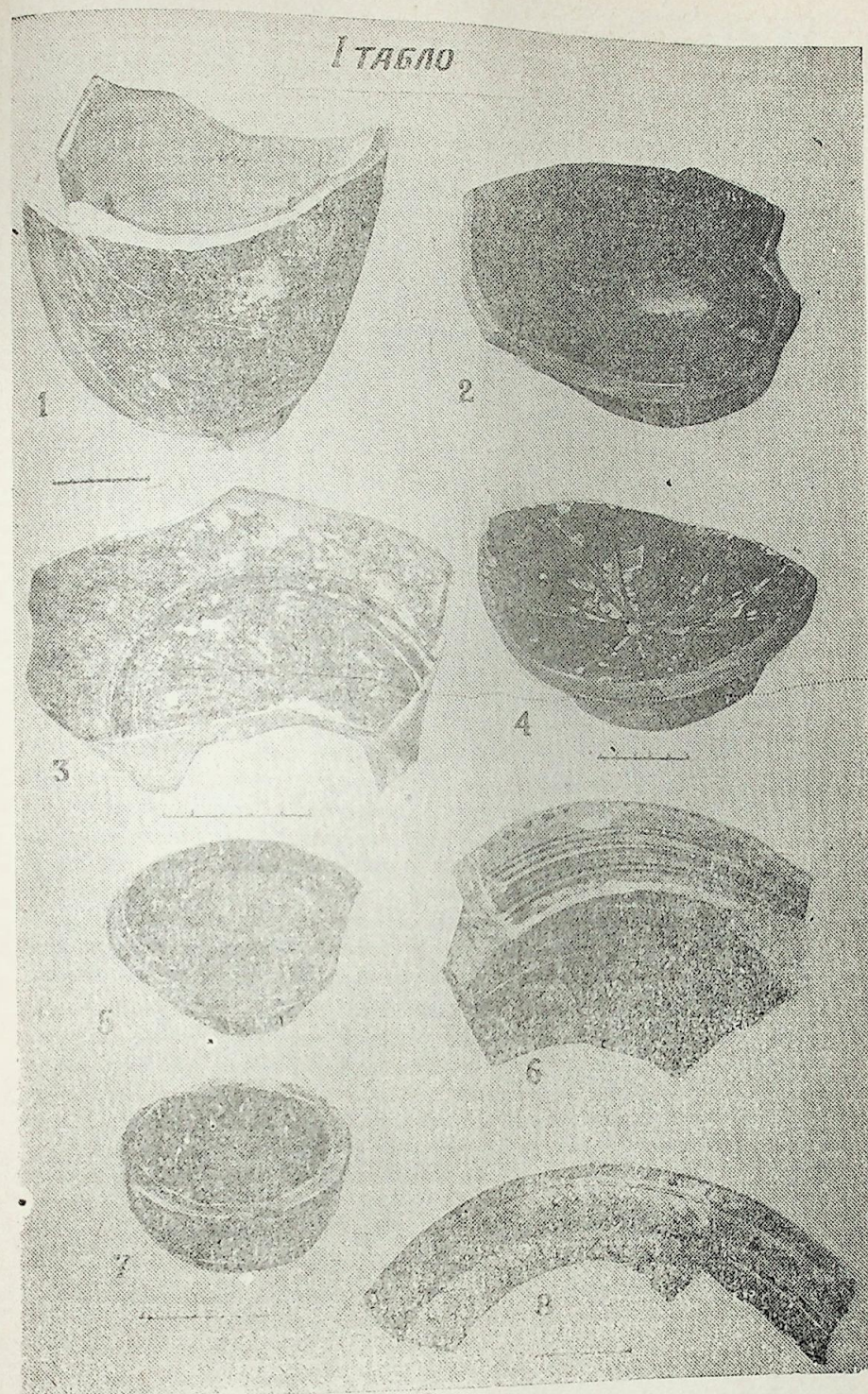
Диаметри 5,5 см олан һисбәтән һүндүр даирәви отурачага малик пијалә формалы кәса ырыгы (135 №-ли габ). Диварынын галынлыгы 0,5—0,7 см-дир. Сахсысы бозумтул олмага мәсәмәлидир. Кәсанын ди-онндә кобәлт вә марганес шири илэ мәркәздәнгачан шүалар арасында нәбәти тәсвирләр ишләнмишдир. Јарпаг тәсвирләри елә мәһәрәтлә чә-килмишдир ки, онлар ејни заманда будаг үстүндә отурмуш гуша бән-зәјир. Санки бунунла Шәрг әләминдә кениш јайылмыш күл-бүлбүл сәһнәси јарадылмышдыр. Габын шириндә чохла чат јерләри вардыр.

Үмүмијәтлә, XII—XIII әсрләрдә олдуғу кими, XIV—XVII әсрләрдә дә Азәрбајчанда сахсы мә'мулатынын чоһрәнкли ширлә бәзәдилмә-си, јә'ни ејни габын үзәринә нахыш вураркән бир нечә рәнkdән исти-фада олунмасы һалы кениш мүшаһидә олунур. Көрүндүјү кими, һүндүр дабанлы отурачага малик олмасы вә бәзәдиләркән кобәлт ширинин мүхтәлиф чаларларындан истифада олунмасы бу группдан олан габла-рын әксәријјәти үчүн характерик һалдыр. һәмчинин бу нүмунәләр јүк-сәк бәди-техники сәвијјәси вә нахышларынын мәзмун е'тибары илэ мүхтәлиф олмаларына көрә фәргләнир.

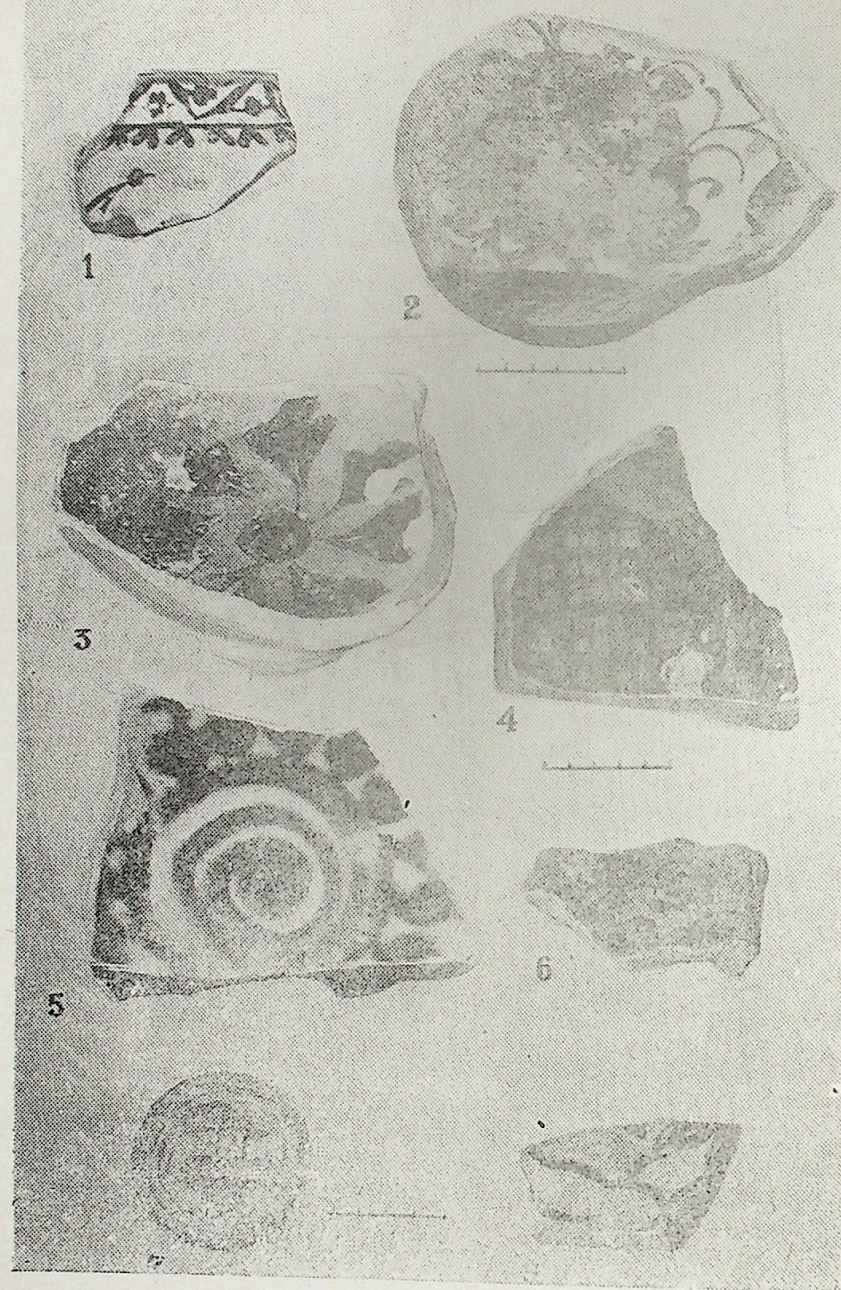
Әлбәтә, сон орта әсрләрә аид ширли сахсы мә'мулаты јухарыда барәсиндә сәһбәт кедән груп вә јарымгрупплара даир нүмунәләрлә бит-мир. Биз әсасән даһа чоһ јайылан, газынтылар заманы тез-тез тәсадүф олунан нүмунәләр үзәриндә дајандыг ки, онлар да сон орта әср ширли сахсы мә'мулаты барәдә мүәјјән мулаһизәләр сөјләмәјә имкан верир. Бу мулаһизәләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Ширли сахсы мә'мулаты да ширсиз сахсы мә'мулаты кими XIV—XVII әсрләрдә Азәрбајчан әһалисинин мәишәтиндә мүһүм јер тутмагда давам етмишдир. Бу, ону көстәрир ки, Шәргдән кениш мигјасда идхал едилән фајанс вә фарфор габлар һәлә дә әһалинин тәләбатыны бүтүн-лүклә өдәјә билмирди. Дикәр тәрәфдән исә һәддиндән артыг баһа ол-дуғундан әһалинин һеч дә бүтүн тәбәгәләри фајанс вә фарфор габлары әлдә етмәк имканына малик дејилди. Демәли, ширли габларын күтләви сурәтдә истеһсалы билаваситә әһалинин мүхтәлиф тәбәгәләринин еһти-јачы илэ бағлы олмушдур.

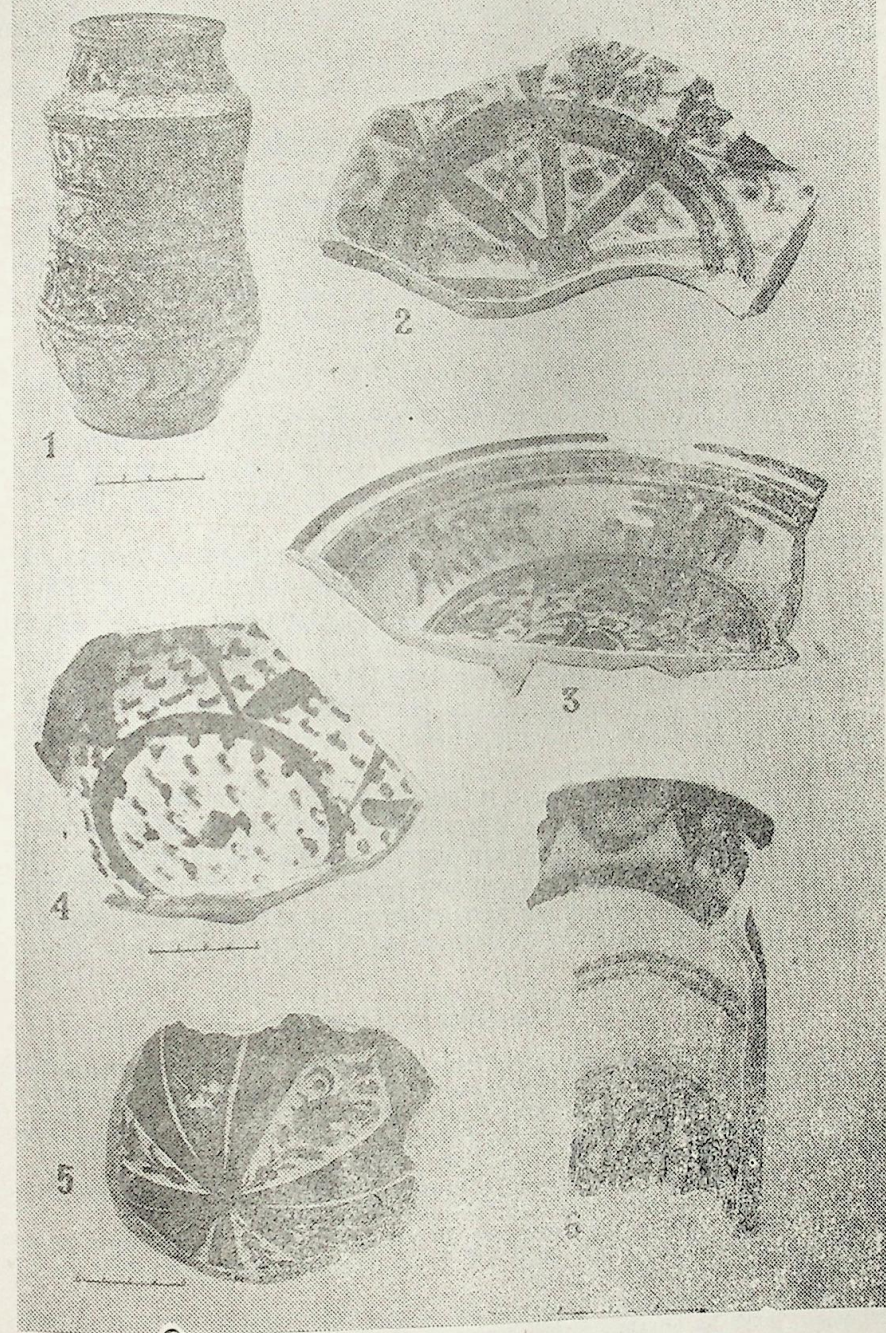
2. Ширсиз габлар истеһсалы саһәсиндә олдуғу кими, ширли габлар истеһсалы саһәсиндә дә әсасән әввәлки әсрләрә мәхсус сәнәт ән'әнәлә-ринин јашадылмасы, заманын сынагларындан чыхмыш вә тәчрүби чә-һәтдән өзүнү доғрултмуш формаларын давам етдирилмәси илэ јанашы, бир сыра јени әләмәтләрин ортаја чыхмасы, ајры-ајры деталлардакы дәјишикликләр вә дикәр хүсусијјәтләр бәһс олунан дөврүн Гәбәләдә, үмүмијәтлә, Азәрбајчанда керамика истеһсалы саһәсиндә хүсуси мәр-һәлә олдуғуну демәјә әсас верир. Сон орта әср керамикасы үчүн сәчиј-јәви олан «әләмәт» вә «деталлар» дедикдә биз һәр шәјдән әввәл бун-лары нәзәрдә тутуруг:

II ТАБЛО

III ТАБЛО

а) бу дөврүн ширли габлары XII—XIII эсрләрин габларындан фәргли олага нисбәтән даһа һүндүр даирәви отурачаға маликдирләр [6]. Каса, ваза вә бошгаб типли габларда бу әләмәт өзүнү хусусилә ајдын бүрүзә верир. һәмнин габларын отурачағынын һүндүрлүјү бәзән 1,5—2 см-ә, тәк-тәк һалларда исә, һәтта 2,5 см-ә чатыр. Отурачагларынын диаметри 5,5—12,5 см арасында дәјишир.

б) даирәви отурачағы олан габларын, демәк олар ки, һамысынын диб һиссәси диварларынын орта галынлығы илә мугајисәдә хејли назикдир. Әввәлки эсрләрин керамикасында бу әләмәт о гәдәр дә нәзәрә чарпмыр.

в) бошгаб вә хејрә типли габларын кәнарларынын ити тил әмәлә кәтирәрәк чөлә гатланмасы күтләви һал алыр.

г) габларын бәзәдилмәсиндә гравировка үсүлунун тәдричән сыхшыдырылмасы, нахыш вурмаг мәгсәдилә кобәлт шириндән даһа кениш истифадә олунмасы, бир сыра һалларда тәсвирләрин, хусусән дә нәбәти тәсвирләрин Шәргдән идхал едилән габларын тәсвирләринә бәзәдилмәси дә бәһс олунан дөврүн керамикасы үчүн сәчијјәви хусусијјәтләр һесаб едилә биләр.

3. Мугајисәләр кәстәрир ки, Гәбәләнин ширли габларынын кили тәркиб етибары илә ширсиз габларын кили илә ејнијјәт тәшкил едир. Белә ки, ширсиз габлар кими ширли габлар һазырланмасы үчүн дә, әсәсән, биширилдикдән сонра гырмызымтыл вә ја бозумтул рәнк алан нарын килдән истифадә олунмушдур. Габларын сахсысынын рәнки, һәм дә мәсәмилилик дәрәчәси олдуғча јахындыр.

4. Демәк олар ки, бүтүн групплардан олан ширли габларын әсәсән дахили сәтһинә, бир сыра һалларда исә һәм дә харичи сәтһинә нисбәтән галын ангоб тәбәгәсиндән ибарәт астар вурулмушдур. Дикәр керамика истеһсалы мәркәзләриндән фәргли олага Гәбәлә дулусчулары бу дөвр дә анчаг ағ ангобдан истифадә етмишләр [7].

5. Габларын сәтһинә вурулмуш шир өртүјүнүн күчлү сурәтдә чатламасы — дамарланмасы тәдгиг олунан дөврүн керамикасы үчүн сон дәрәчә сәчијјәви әләмәтдир.

6. Гәбәләнин ширли сахсы мәмулатынын өз формасына вә бәднитехники хусусијјәтләринә көрә Бақынын, Шамаһынын, Шабранын, Нахчыванын, Шәрифанын, Астабадын ширли сахсы мәлуматы илә јахынлығы вә охшарлығы сон орта эсрләр дөврүндә Азәрбајҗан шәһәрләри вә орада чалышан дулусчулар арасында сых әләгәләр олдуғуна ишарәдир [8; 9; 10; 11; 12; 13].

Әдәбијјат вә шәрһләр

1. Тәдгигатчыларын фикринчә ангоб гаты габын килинин рәнkini вә онун сәтһиндәки мәсәмәләри өртүр, нахыш, јахуд да фон мәгсәдилә вурулан ширин ајдынлығыны тәмин едир. Бах: В. Н. Левиатов. Керамика Старой Гянджи. Баку, 1940, с. 13; Н. Н. Наджафова. Художественная керамика Азербайджана. Баку, 1964, с. 21; Расим Әфәнди. Азәрбајҗан декоратив-тәтбиги сәнәтләри. Баку, 1976, с. 20.

2. А. Л. Якобсон. Художественная керамика Байлакана (Орен-Кала). Материалы и исследования по археологии СССР, М.—Л., 1959, № 67, с. 273—282.

3. Н. Чидди. 1972-чи илдә орта эср Шамаһы шәһәриндә апарылмыш археоложи газынтыларын һесабаты. Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, фонд 1, иш № 7498, с. 6, II табло, 1-чи шәкил.

4. Ф. А. Бурнашеванын фикринчә бу әләмәт әсәсән габларын биширилмәси, сојудулмасы, јахуд да онларын истифадәси илә, Н. И. Рзајевин фикринчә исә килин, ангобун вә ширин кенишләнмә әмсалынын мұхтәлифлији илә әләгәдардыр. Бах: Ф. А. Бурнашева. Методика изучения древних глазурей. Археология и естественные науки.

М., 1965, с. 181; Ә. Р. Саламзаде, Н. И. Рзајев, Қ. Ч. Қаримов, Р. С. Әфәндијев, Н. Ә. һәбибов. Азәрбајҗан инчәсәнәти. Баку, 1977, с. 47—48.

5. И. А. Бабајев, Г. М. Әһмәдов. Гәбәлә. Баку, 1981, с. 51; Дж. Мирзаахмедов. Глазурованная керамика Бухары второй половины XVII — первой половины XVIII в. История материальной культуры Узбекистана, выпуск 16, Ташкент, 1981, с. 110.

6. А. Л. Якобсон Таврика илә јанашы, Јахын Шәрг, Кичик Асија, Иран, Месопотомия вә һабәлә Загафразијада XIV—XV эсрләрдән башлајараг ширли габларын бир гисминин отурачағынын һүндүрләшмәсини хронолож иләмәт һесаб едир. Бах: А. Л. Якобсон. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Л., 1979, с. 118—119.

7. Әсәсән Баку нәзәрдә тутулур. Орада сахсы мәмулатына астар чәкәркән ағ ангобла јанашы, һәм дә сары ангобдан истифадә олунмушдур. Бах: Н. Н. Нәчәфова. Кәстәрилән эсәри, с. 21.

8. Р. Дж. Ахмәдов. Керамика средневекового Баку IX—XVII вв. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ереван, 1981, с. 15—24.

9. Г. Г. Джидди. Средневековый город Шемаха IX—XVII века. Баку, 1981, с. 89—90. XX, XXI, XXII, XXIV таблолар.

10. Р. Геюшев. Работы Ширван-Шабранской экспедиции. АО 1980 года. М., 1980, с. 416—417.

В. Н. Левиатов. Кәстәрилән эсәри, с. 40—41. Р. Б. Көјүшов, Р. А. Мәммәдов. Нахчыван шәһәриндә археоложи газынтылар. АММ, IX чилд, Баку, 1980, с. 117—130.

12. Г. М. Әһмәдов вә баггалары. Отчет худафединской археологической комплексной экспедиции за 1979 год. Азәрб. ССР ЕА Тарих елми архиви.

13. О. һәбибуллајев, Ф. Гәдиrow. Араз археоложи экспедијјасынын 1969-чу илдә көрдүјү ишләрин һесабаты. Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, фонд 1, сијаһы 17, иш № 7498, һ—1; Р. М. Ваһидов, Н. М. Гулијев. Араз археоложи экспедијјасынын 1970-чи ил һесабаты. Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, фонд 1, иш № 7498, һ—43.

Г. Дж. Джабиев

О НЕКОТОРЫХ ОТЛИЧИТЕЛЬНЫХ ЧЕРТАХ ГЛАЗУРОВАННОЙ КЕРАМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА XIV—XVII ВЕКОВ

На основе материалов из раскопок Кабалы освещаются характерные черты гончарных изделий Азербайджана XIV—XVII вв. Исследованные сосуды группируются следующим образом: 1) монохромные; 2) с марганцевой росписью; 3) с росписью кобальтом; 4) с полихромной росписью.

В свою очередь эти группы подразделяются на подгруппы, каждая из которых подробно описывается.

Тщательное изучение керамики из Кабалы позволили автору сделать следующие выводы: 1) в XIV—XVII вв. в быту населения Азербайджана широко использовалась глазурованная керамика; 2) своеобразие глазурованной керамики этого периода (появление высокого кольцевого поддона у изделий открытого типа, утончение сосуда у основания; резко отогнутые наружу венчики тарелок, более широкое использование кобальта, марганца и окиси меди в декоре изделий, утолщение ангобного слоя, раскрекивание глазуриного покрытия (цек и др.) дает основание считать XIV—XVII века особым этапом в производстве керамики Азербайджана.

И. М. КУЛИЕВА

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО БЫТА РАБОЧИХ ГОРОДА БАКУ

(По материалам машиностроительного завода
им. лейт. Шмидта)

Как известно, вопросы быта в практике коммунистического строительства занимают важное место. В Директивах XXVI съезда КПСС по пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1981—1985 годы подчеркивается:

«В качестве главной задачи одиннадцатой пятилетки партия выдвигает обеспечение дальнейшего роста благосостояния советских людей на основе устойчивого, поступательного развития народного хозяйства, ускорения научно-технического прогресса и перевода экономики на интенсивный путь развития, более рационального использования производственного потенциала страны, всемерной экономики всех видов ресурсов и улучшения качества работы» [1, 102].

Успешное выполнение этих предначертаний, неотделимых от научного исследования быта и культуры, ставит перед этнографами задачу изучения указанных вопросов в рабочих коллективах предприятий промышленного района, города, рабочего поселка.

Вместе со всеми тружениками республики машиностроители Азербайджана вносят весомый вклад в дело досрочного выполнения заданий одиннадцатой пятилетки.

В системе Всесоюзного промышленного объединения «Союзнефтемаш» особое место принадлежит машиностроительному заводу им. лейт. Шмидта, которому в 1984 г. исполнилось 90 лет.

Большое внимание на заводе уделяется подготовке рабочих кадров и их профессиональному образованию. Основная работа, проводимая в системе технического образования — это подготовка новых кадров, повышение квалификации рабочих и ИТР, особенно с пуском новых объектов, механизацией и автоматизацией производственных процессов.

«Наибольшими темпами росло число рабочих новых профессий, связанных с применением современной техники, например, машинистов, мотористов, а также ведущих профессий быстроразвивающихся отраслей... [2, 6].

Подготовка новых рабочих осуществляется путем индивидуального и бригадного обучения, а также обучения на специализированных курсах. Для ясности обратимся к фактам. Подготовка и повышение квалификации кадров в 1982 г. на заводе проходила в соответствии с планом-сметой и с учетом производственной необходимости. В результате

обучения в указанном году получены следующие показатели (табл. 1) [3].

Подготовка новых рабочих кадров проходила в основном без отрыва от производства путем индивидуального обучения и частично групповым методом, а для теоретических занятий комплектовались группы по однородным профессиям.

За 1981 год были подготовлены следующие рабочие профессии [4, 2]: токари — 143 чел., слесари — 23, фрезеровщики — 27, сверловщики — 12, строгальщики — 6, шлифовщики — 4 чел. Всего можно перечислить 18—19 профессий.

Это явление характерно не только для завода им. лейт. Шмидта, но и для других машиностроительных заводов. На заводе имеется самостоятельный учебно-производственный участок, оснащенный 15 токарными станками и слесарным отделением на 5 рабочих мест. Учебный процесс состоит из практической работы на станках или на рабочем месте слесаря и ежедневных двухчасовых теоретических занятий.

Таблица 1

Виды обучения	План на 1982 г., чел.	Фактическое выполнение, чел.
Подготовка рабочих кадров	350	352
Повышение квалификации рабочих (всего)	450	478
В том числе:		
производственно-технические курсы	260	264
курсы целевого назначения	90	109
школы передовых методов труда	60	63
обучение вторым профессиям	40	42
Курсы повышения квалификации ИТР	50	68
В том числе:		
с отрывом от производства	20	38
без отрыва от производства	30	30
Итого:	850	898

Срок обучения — 6 мес., из коих один месяц — стажировка в том цехе, где ученику предстоит постоянная работа после окончания учебы. Положительные результаты дает обучение рабочих вторым и смежным профессиям. Это обучение проводится с целью сокращения простоев, улучшения организации труда и укрепления производственной дисциплины. Многие слесари ремонтных групп были обучены вторым профессиям крановщика электромостового крана, в результате чего сократились простои ремонтников и сверхурочные работы крановщиков. В котельно-сварочном цехе во всех бригадах ряд слесарей-котельщиков освоил вторую профессию электросварщика, а электросварщики — профессию слесаря-котельщика в связи с чем повысилась производительность труда этих бригад в среднем на 10% и более [4].

Повышение квалификации ИТР проводится через Бакинский филиал Института повышения квалификации Министерства химического машиностроения. В 1981 г. были направлены на обучение с отрывом от производства в институт в г. Москву и его филиал в г. Баку 38 инженерно-технических работников завода. На заводе была организована одна группа повышения квалификации по правовым вопросам в составе начальников цехов и участков.

На XVI съезде профсоюзов республики было сказано, что за 1970—1980 гг. численность рабочего класса республики увеличилась на 42,5%. Благодаря внедрению новейшей техники в производство углубилось интеллектуальное содержание труда, особенно у рабочих высокой квалификации. В соответствии с потребностями современного производства ускоренными темпами велась подготовка и повышение квалификации рабочих. 70% рабочих республики повысили профессиональную квалификацию. Изменения в профессиональном составе рабочих произошли в машиностроительной промышленности [5].

Такие передовые предприятия республики, как заводы им. лейт. Шмидта, им. П. Монтинна и Кишлинский машиностроительный завод, оснащены современной техникой.

Повышение уровня механизации и автоматизации на том или ином предприятии сопровождается сокращением рабочих специальностей. Так, на заводах им. Монтинна, им. лейт. Шмидта, им. Кирова, число рабочих, работающих с помощью машин и механизмов, увеличилось на 10—15%, число работающих вручную сократилось на 8—15% [6].

Исследования показывают, что в течение 1,5—2 лет трудовой деятельности молодые рабочие активно ищут себе место в определенной профессии и овладение ею. Он обычно продолжается 5—7 лет. Таким образом, процесс адаптации молодежи в работе по профессии охватывает 6—7 лет.

Вопросом повышения уровня общеобразовательных знаний работников завода занимаются совместно с администрацией и общественные организации. Для этой цели в цехах создаются специальные комиссии, которые выявляют уровень общеобразовательной подготовки рабочих и рекомендуют их на учебу в соответствующие учебные заведения.

На заводе им. лейт. Шмидта в 1981/82 уч. году обучались без отрыва от производства в вузах — 256 чел., в техникумах — 143, в школах — 151, кроме того, в аспирантуре — 5, в вузах на дневном отделении по направлению завода — 12, на подготовительных отделениях вузов — 7 чел. [7].

По этнографическим материалам установлено, что тяга к учебе сильна среди рабочих молодого поколения. На заводе часто проводятся методические совещания пропагандистов партийной и экономической учебы по текущим темам занятий, функционирует экономическая школа, школа коммунистического труда и передового опыта. Проводится большая работа по экономическому обучению кадров. Ежегодно на расширенном заседании рабочих и ИТР и утверждаются соответствующие мероприятия.

На основании принятого решения издается приказ по заводу, где указываются виды обучения, руководители школ и другие вопросы, касающиеся учебного процесса.

В 1981/82 уч. году велись занятия в следующих школах экономического обучения:

I. Школы экономического образования для рабочих:

а) 3 года обучения	— 8 групп — 134 чел.
б) 2 года	— 2 " — 36 "
в) 1 год	— 3 " — 33 "

Итого: 13 групп — 203 чел.

II. Школы экономического образования для ИТР:

а) 3 года обучения	— 4 группы — 58 чел.
б) 2 года	— 1 " — 27 "
в) 1 год	— 1 " — 25 "

Итого: 6 групп — 110 чел.

III. Школа коммунистического труда — 10 групп — 121 чел.

Итого: 29 групп — 524 чел.

Методический совет по экономическому образованию ежемесячно проводит семинар для руководителей школ экономического образования, где они подробно знакомятся с темами очередных занятий, получают соответствующие методические рекомендации и указания, учебные планы и методические пособия. Члены методического совета прикреплены к цехам и участкам и контролируют ход экономической учебы: о своих замечаниях и рекомендациях они докладывают на заседаниях методического совета.

Для большей эффективности проводимых занятий парткабинет завода подбирает диафильмы и рекомендует демонстрировать их по отдельным темам. Так, в январе пропагандист школы коммунистического труда при котельно-сварочном цехе Н. Шевченко на занятиях по теме «Качество продукции и культура производства» использовала диафильмы на эту тему, во время демонстрации которого она приводила примечательные примеры по борьбе за высокое качество продукции и культуры производства в этом цехе.

Большую роль в техническом обучении кадров играет учебно-методический совет завода, который в каждом квартале регулярно проводит свои заседания, где обсуждаются новые учебные планы, работа учебного участка, заслушиваются цеховые организаторы по техническому обучению кадров о проделанной работе, намечаются мероприятия по улучшению качества обучения и другие вопросы.

Теоретические занятия по подготовке и повышению квалификации рабочих проводятся по типовым программам, разработанным Государственным комитетом по профтехобразованию и учебно-методическим кабинетом Министерства химического машиностроения.

По некоторым профессиям, а также для курсов целевого назначения учебные планы и программы составляются специалистами завода. Члены методического совета периодически присутствуют на теоретических занятиях и оказывают необходимую помощь преподавателям.

Виды технического обучения на заводе очень разнообразны. Все отрасли заводской жизни охвачены учебой. Обратимся в связи с этим вопросом к другим фактам, которые свидетельствуют о ежегодном увеличении числа лиц, желающих повысить свою квалификацию.

Как видно из табл. 2, число рабочих, получающих техническую квалификацию или образование, с каждым годом увеличивается, что является одним из показателей успешного решения задач, поставленных перед рабочим классом, партией и правительством.

«Рабочий класс, — подчеркивал ЦК КПСС, — создает наибольшую долю общественного продукта, находится на передовых рубежах технического прогресса, занят в решающих сферах общественного производства. В облике советского рабочего сливаются воедино черты сознательного труженика индустрии, приобщенного к интеллектуальной

деятельности, и активного борца за новую жизнь, утверждающего высокие нормы человеческих отношений» [8, 75].

Важную роль с 80-х годов в ускорении технического прогресса играет большой отряд заводских рационализаторов производства. Только за один 1980 год выделено 761 рацпредложение, давшее 278 449 р. экономии [9].

На заводе устанавливается (в эти же годы) День рационализатора. Для оказания помощи рационализаторам организуется общественное конструкторское бюро. Во всех мероприятиях, проводимых с целью улучшения рационализаторской работы, активное участие принимают общества ВОИР и НТО, членами которых состояли свыше 1000 шмидтовцев (1980).

Таблица 2

Сведения
о подготовке и повышении квалификации рабочих кадров на заводе
им. лейт. Шмидта за 1975—1980 гг.

	Годы											
	1975		1976		1977		1978		1979		1980	
	План	Фактическое выполнение	План	Фактическое выполнение	План	Фактическое выполнение	План	Фактическое выполнение	План	Фактическое выполнение	План	Фактическое выполнение
Подготовка новых рабочих кадров	320	328	340	342	330	339	330	333	340	346	350	352
Повышение квалификации рабочих	410	429	430	459	430	456	430	495	440	517	450	473
Повышение квалификации ИТР	50	57	50	53	50	62	60	64	60	76	50	68

Например, с начала одиннадцатой пятилетки рационализаторы сталей цеха внедрили много рацпредложений, экономический эффект от которых составил 370 тыс. р. Из этой суммы 125 тыс. приходится на долю 45 новинок, разработанных кавалером орденов Трудового Красного Знамени и «Знак Почета» Джаббаром Мамедовым.

Успешному выполнению принимаемых напряженных заданий и обязательств способствует активное участие мастеров в рационализаторстве и изобретательности.

В феврале 1975 г. ЦК КПСС заострил наше внимание в принятом постановлении «О работе Министерства химического и нефтяного машиностроения по повышению роли мастеров на производстве» [10] — к основным функциям мастеров на производстве. В этом постановлении отмечалось, что низовым руководителям принадлежит важная роль в осуществлении выдвинутых партией задач, связанных с развитием экономики, повышением эффективности производства, улучшением качества продукции.

На заводе им. лейт. Шмидта на 1982 год работали 84 мастера и старших мастера. Из них 37 практиков, 35 со средним специальным образованием и с 12 с высшим [11]. О мастерах С. Султанове, А. Мкртычеве, П. Плетине, Ж. Федоровой, Р. Ширалиева, В. Ахмедове знает весь завод. Они отдали производству 20—30 лет своей жизни.

На заводе практикуется и такая форма социалистического соревнования, как на звание «Мастер-воспитатель», в котором участвуют десятки людей. Следует сказать, что результат трудового соперничества мастеров положительно сказывается на работе цеха и участка. Звание «Мастер-воспитатель» присваивается тем мастерам, кто на протяжении квартала добывается наилучших технико-экономических показателей по участку, перевыполняет плановые задания и социалистические обязательства, кто лучше организует у себя наглядную агитацию и распространения передового опыта, хорошо воспитывает молодые кадры, занимается повышением деловой квалификации рабочих, организует их культурный досуг, борется за высокую трудовую дисциплину, соблюдение общественного порядка, сокращения текучести кадров.

Итоги соревнования подводятся каждый квартал. Для поощрения победителей, завоевавших звание «Мастер-воспитатель» устанавливается премия.

Большое внимание уделяется также гласности результатов соревнования мастеров. На красочных стендах в цехах ежемесячно проставляются показатели соревнующихся между собой мастеров (по балльной системе), а по истечении квартала выявляется лучший мастер цеха.

Созданные на заводе советы мастеров стали руководящими центрами по повышению роли мастеров на производстве. Планы совета мастеров включают вопросы совершенствования производства, улучшения организации труда мастеров, обмена передовым опытом, овладения экономическими знаниями.

Заводская газета «За передовую технику» публикует условия социалистического соревнования среди мастеров за звание «Лучший мастер Министерства химического и нефтяного машиностроения». С ними ознакомились не только мастера, но и тысячи рабочих.

Заслуживает внимания работа, проводимая в этом направлении администрацией и общественными организациями завода. Заводской комитет профсоюза всячески заботится о применении эффективных норм морального и материального поощрения мастеров. Они получают право на персональные надбавки к должностному окладу и на разовую премию. На 25% увеличивается вознаграждение по итогам работы на год. Кроме того, членам коллектива, которым руководит заслуженный мастер, размер тринадцатой зарплаты повышается в среднем на 20% [12].

Мастера, вооруженные экономическими знаниями и передовым опытом, проявляют инициативу и хозяйственную смекалку в использовании материальных и трудовых ресурсов.

Как свидетельствуют этнографические материалы, социалистическое соревнование, в частности его высшая форма — движение за коммунистическое отношение к труду, имеет большое значение и широкую сферу влияния на заводе. Оно развивает товарищеское сотрудничество и взаимопомощь рабочих, помогает повышению культурно-технического и общеобразовательного и культурно-технического уровня. Рост общеобразовательного и культурно-технического уровня рабочих способствует развитию их творческой инициативы, повышению их роли в борьбе за научно-технический прогресс. Все это ярко проявляется в массовом участии рабочих в изобретательности и рационализации, в тесном содружестве их с инженерно-техническим персоналом, в совершенствовании техники, технологии и организации производства.

Примечания:

1. Материалы XXVI съезда КПСС. — М., 1981.
2. Эльдаров А. М., Гурбанов Б. С. Рабочий класс — ведущая сила социалистического общества. — Изв. АН АзССР. Серия истории, философии и права, 1973, № 2.
3. Пояснительная записка к отчету по подготовке и повышению квалификации кадров (ф. № 6-Т) по заводу им. лейт. Шмидта за 1982 г.
4. Текущий архив завода. См. также Пояснительную записку, с. 2.
5. Вышка, 1980, 30 окт.
6. Агитатор, 1981, № 3.
7. Отчет отдела технического обучения кадров за 1982 г.
8. К 100-летию со дня рождения Владимира Ильича Ленина/Сб. документов и материалов. — М., 1970.
9. Текущий архив завода им. лейт. Шмидта. Данные отд. кадров за 1980 г.
10. Правда, 1975, 12 февр.
11. Мастер на производстве. — За передовую технику, 1982, 22 мая.
12. Оргалиев А. Мастер — всему голова. — За передовую технику, 1980, 29 июня.

И. М. Гулијева

**БАКЫ ШӘҺӘРИ ИСТЕҢСАЛАТ МӘИШӘТИНИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ
(Л. ШМИДТ АДЫНА МАШЫНГАЛЫРМА ЗАВОДУНУН МАТЕРИАЛЛАРЫ
ӘСАСЫНДА)**

Коммунизм гуручулугу тәчрүбәсиндә мәишәт мәсәләләри вачиб јерләрдән бирини тутур.

Мәгаләдә кәстәрилер ки, л. Шмидт адына заводда фәһлә кадрларын һазырланмасына, онларын пешә тәһсилинә кениш диггәт јетирилир.

Конкрет этнографик материаллар әсасында заводда фәһләләрин иғтисади вә техник тәһсилинин јүксәдилмәси јоллары вә формалары кәстәрилир. 80-чи илләрдә техник тәрәғгинин сүр'әтләнмәсиндә заводда тәшкил едилмиш «Ихтирачилар күнүнүн» вә үмумијјәтлә завод сәмәрәләшдиричиләринин ишиндән вә бүтүн бунларын әмәк мәнсулдарлығынын јүксәдилмәсиндә, фәһлә мәишәтинин јахшылашдырылмасында әһәмијјәтиндән бәһс едилир.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1984, № 2

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1984, № 2

Һ. И. ҺӘСӘНОВ

**МИЛЛИ МӘСӘЛӘ ҺАГГЫНДА МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ
ТӘ'ЛИМИНИН БОЛШЕВИК ҺҮММӘТЧИЛӘР ТӘРӘФИДӘН
МУДАФИӘСИ ВӘ ТӘБЛИҒИ
(1917—1920-чи илләр)**

1917-чи ил Феврал буржуа-демократик ингилабы бүтүн Русијада олдуғу кими, Азәрбајчанда да милли мәсәләни һәлл етмәди. Бу ингилабдан сонра јаранмыш олан мүвәғгәти һөкүмәт чаризмин милли мүс-тәмләкә снјасәтини давам етдирди. Азәрбајчан буржуазијасы вә мүл-кәдарлары баш вермиш ингилабдан өз мәгсәдләри үчүн истифадә ет-мәјә чалышырдылар. Азәрбајчан буржуа идеологлары «үмуми милли мәнәфә», «милли һүгүг бәрәбәрлији» вә с. кими шүарларла чыхыш едир, Русија федералист буржуа республикасы чәрчивәсиндә Азәрбајчан үчүн буржуа мухтаријјәти идејасыны ирәли сүрүрдүләр.

Азәрбајчан сәнајә буржуазијасынын органы «Каспи» гәзетиндә дәрч едилән «Идарәетмә һаггында» адлы мәгаләдә дејилирди: «Русија-нын дөвләт идарәетмә формасы милли әрази мухтаријјәт принсипләри-нә әсасланан федератив демократик республика олмалыдыр... Мүәјјән әразијә малик олмајан милләтләр исә милли-мәдәни мухтаријјәтдән истифадә етмәлидирләр» [1].

Һаким синфин идеологлары буржуа гурулушу чәрчивәсиндә «де-мократик республика» шүарыны ирәли сүрдүләр. Бу исә һакимијјәтин синфи тәбиәтини дәјишдирмир, ону јенә дә бир груп истисмарчыларын әлиндә сахлајырды.

Бу заман мүсаватчылар да Русијада дөвләтин федерализм прин-сипи әсасында гурулмасы идејасыны мудафиә едирдиләр. М. Ә. Рәсул-задә «Мүсават» партијасынын 1917-чи илин октябрында кечирилмиш биринчи гурултајы мүнәсибәтилә «Ачыг сөз» гәзетиндә дәрч етдирдији «Биринчи фиргә гурултајы» адлы мәгаләсиндә јазырды: «Федерализм фикрини Русија мүсәлманлары арасында јајан фиргә Әдәм-мәркәзијјәт бүтүн Русија мүсәлманларынын шанлы бајрағыны тәшкил етмишдир» [2]. Онун јенә һәмин гәзетдә дәрч едилмиш «Милли һал вә һиссијјәт» адлы башга бир мәгаләсиндә Русијада федератив буржуа гурулушу шә-рантиндә мухтаријјәт тәләби ирәли сүрүлүрдү.

«...Мухтаријјәт өз-өзүнү идарә етмәк, милли һөкүмәт гурмаг» демәк-дир. Милләтин руһ вә һиссијјәти бу јолдадыр. Мухтаријјәт артыг бир зәрурәтдир» [3]. Беләликлә, мүсаватчы идеологлар Русијанын федератив буржуа республикасына чеврилмәси вә Азәрбајчана буржуа мухтариј-јәти верилмәси зәрурәтини ирәли сүрүрдүләр.

Белә бир шәраитдә болшевикләр партијасы милли мәсәләјә даир марксист мүдәаларыны мүдафиә едир, һәм һаким милләтчилијә, һәм дә јерли милләтчилик мејлләринә гаршы гәти вә ардычыл мүбаризә апарырдылар.

Болшевикләр партијасы өзүнүн биринчи Програмында милли мәсәлә барәсиндә ирәли сүрүлән тәләби—милләтләрин ајрылыб мүстәгил дәвләт гурмасы да дахил олмагла онларын өз мүгәддәрәтыны тәјин етмәси тәләбини мүдафиә едир вә буну һәјата кечирмәји зәрури сајырды.

1917-чи ил апрелин 24—29-да Петроградда болшевикләрин VII (Апрел) Үмүмрусия конфрансы кечирилди. Конфрансын милли мәсәләјә даир гәбул етдији Ленин гәтнамәсинин милләтләрин кәләчәји үчүн, онларын өз мүгәддәрәтыны тәјин етмәси үчүн чох бөјүк әһәмијјәти вар иди. Гәтнамәдә дејилирди: «Русиянын тәркибинә дахил олан милләтләрин һамысынын азад сурәтдә ајрылмаг вә өзүнә дәвләт гурмаг һүгугу гәбул едилмәлидир... Милләтләрин ајрылмаг һүгугунун јалныз пролетариат тәрәфиндән гәбул едилмәси мүхтәлиф милләтләрин һәгигәтән демократик јолла јахынлашмасына јардым кәстәрир...

Милләтләрин азад сурәтдә ајрылмаг һүгугу мәсәләсини бу вә ја башга бир дөврдә бу вә ја башга бир милләтин ајрылмасынын мәгсәдә ујгун олуб-олмәмәси мәсәләси илә гарышдырмага јол верилә билмәз. Бу сонунчу мәсәләни пролетариатын партијасы һәр бир ајрыча һалда тамамилә мүстәгил сурәтдә, бүтүн ичтимаи инкишафын мәнәфеји вә социализм уғрунда пролетариатын синфи мүбаризәси нөгтеји-нәзәриндән һәлл етмәлидир» [4].

Беләликлә, конфранс Русијанын тәркибинә дахил олан милләтләрин һамысынын азад сурәтдә ајрылмаг вә өзүнә дәвләт гурмаг һүгугуну бир даһа партија програмында әсәсләндирди.

В. И. Ленинин милли мәсәләјә даир кәстәришләриндән руһланан Азәрбајҗан болшевикләри, о чүмләдән болшевик һүммәтчиләр милләтләрин өз мүгәддәрәтыны тәјин етмәси һүгугуну тәблиғ вә мүдафиә едир, бу мәсәлә әтрафында буржуа идеологларына гаршы гәти мүбаризә апарыр, онларын мухтаријјәт, федерасия вә с. бу кими тәләбләринин синфи мәзмунуну ачыб кәстәрирдиләр. «Һүммәт» тәшкилаты милләтләрин өз мүгәддәрәтыны тәјин етмәси һүгугуну гызғын мүдафиә едирди. Бу һеч дә тәсадүфи дејилди. Әввәлләр олдуғу кими, бу дөврдә дә Русија марксистләринин програмында милләтләрин өз мүгәддәрәтыны тәјин етмәси һүгугундан бәһс едән доғгузунчу параграф марксизм дүшмәнләринин, оппортунистләрин, милләтчи идеологларын һүчумуна мәруз галмышды. Белә бир шәраитдә «Һүммәт» вә «Бирлик» болшевик тәшкилатлары милли мәсәләдә буржуа-мүлкәдар мәрәмларына гаршы чыхыр вә Русија марксистләринин програмында милләтләрин өз мүгәддәрәтыны тәјин етмәк һүгугундан бәһс едилән доғгузунчу параграфын һәјата кечирилмәсини тәләб едирдиләр. Бу мүнәсибәтлә һәмин тәшкилатларын биркә јығынчағынын гәбул етдији гәтнамәдә дејилирди: «Мүсәлман халгынын һүгуглары програмымызын 9-чу маддәсиндә тәләб олунан милли тәшхиси үзрә һасил олачағдыр. Бундан өтрү биз кәрәк вар гүввәмизи Русија ингилабынын вүс'әт тапмасына вә халгын тәләбләринин бүтүн-бүтүнә вүчудә кәтирилмәсинә верәк» [5].

Бурадан көрүндүјү кими «Һүммәт» вә «Бирлик» болшевик тәшкилатлары милли мәсәләдә Ленин мөвгејиндә дурур вә милләтләрин өз мүгәддәрәтыны тәјин етмәси һүгугунун һәјата кечирилмәсини тәләб едирдиләр.

«Һүммәт» гәзетиндә дәрч едилмиш «Үч ил тамам олду» адлы бир

мәғаләдә милләтләрин өз мүгәддәрәтыны тәјин етмәси һүгугу мүдафиә едиләрәк дејилирди ки, «...Һәр милләт өз һәјатыны истәдији кими тәјин етмәк ихтијарына малик олмалыдыр» [6].

Мәғаләдә кәстәрилирди ки, милләтләрин өз мүгәддәрәтыны тәјин етмәси һүгугу анчаг мөвчуд ичтимаи-сијаси гурулушун ингилаби јолла дејрилмәси јолу илә әлдә едилә биләр.

Болшевик һүммәтчиләр өзләринин ајры-ајры чыхышларында вә мәғаләләриндә милләтләрин өз мүгәддәрәтыны тәјин етмәси һүгугуну мүдафиә едир вә кәстәрирдиләр ки, синифли чәмијјәтин сахландығы шәраитдә тәләб олунан буржуа мухтаријјәти истисмарчы синифләрин мәнәфејини күдүр.

Көркәмли болшевик М. Исрафилбәјов (Гәдирли) 1917-чи ил ијулун 28-дә Бақыда Тәзә Пир мәсчидинин һәјәтиндә кечирилән митингдә чыхышында демишди: «Бизим фиргә чүмлә милләтләрә өз ишләрини истәдикләри кими тәјин етмәк ихтијары верир. Бир милләт әксәријјәти илә өзүнү тәјин етмәк ихтијарыны әлдә етмәк истәрсә, биз она разы оларыг» [7]. О ејни заманда кәстәрирди ки, «Фәгәт милләтләри буна биз мәчбур етмирик, лакин буну нәзәрә алмалыдыр ки, бу күн мухтаријјәт истәјәнләр милләтин чүмлә синифләри дејил, ағалар, бәјләр, ханлар вә мүлкәдарлардыр ки, онлар о васитә илә өз кечмиш дәрәбәјликләрини вүчудә кәтирмәк истәјирләр» [8].

М. Гәдирли милләтчи идеологларын мухтаријјәт шүарыны тәнгид етмәклә јанашы, онларын федерасия тәләбләринин дә әксингилаби маһијјәтини ифша едирди. О, «Бакински рабочи» гәзетиндә дәрч етдирдији «Редаксияја мәктуб» адлы мәғаләсиндә кәстәрирди ки, мүсаватчы идеологлар «Һүммәт» тәшкилатына бөһтан атараг дејирләр ки, куја «Һүммәт» федерасия тәрәфдарыдыр. Мүәллиф кәстәрирди ки, социал-демократ тәшкилаты олмаг етибары илә «Һүммәт» федерасия тәрәфдары ола билмәз.

«Бизим партијамыз милләтләрин өз мүгәддәрәтыны тәјин етмәси һүгугуну гәбул едир. Федерасияны мүсәлман пролетариаты вә кәндлиләри дејил, бәјләр, капиталистләр вә мүсәлман буржуа зијалчылары мүдафиә едирләр... Онлар федерасия васитәсилә ханлыг зүлмүнү бәрпа етмәк истәјирләр» [9]. Бурадан көрүндүјү кими, мүәллиф милләтчи идеологларын ирәли сүрдүкләри «мухтаријјәт» вә «федерасия» мәрәмларыны чидди тәнгид едирди.

Дадаш Бунјадзадәнин «Һүммәт» гәзетиндә дәрч едилмиш «Синфи мүбаризә» адлы мәғаләсиндә дә буржуа идеологларынын мухтаријјәт тәләби ифша едилди. «Мүсават бу 13 вә 14 ај әрзиндә дә өз гәзетиндә јер мәсәләсиндән ачыг-ашкар сөјләмәди. Фәһлә һүгугундан јазмады вә јазса иди, башда отурмуш ағалар икиүзлү лидерләриндән инчијәрдиләр. Анчаг о бөјүк гәзетин сәһифәләри «Мухтаријјәт», «Јашасын мухтаријјәт»лә долу... Милләт мухтаријјәти нејләјир ки, онларын алдығы мухтаријјәт үстүндә Николај Романовлардан да бөјүк залимләр отура биләр» [10].

Мүәллиф һәмин мәғаләсиндә кәстәрирди ки, зәһмәткеш әһали күтләләрини сијаси вә ичтимаи зүлмдән анчаг биркә синфи мүбаризә хиләс едә биләр, милли мәсәләнин јекәнә дүзкүн һәлли милләтләрә онлас едә биләр, милләт мәсәли һүгугунун верилмәсидир: «...зәһларын өз мүгәддәрәтыны тәјин етмәси һүгугунун верилмәсидир: «...зәһмәткеш синфи мөһкәм әгидә илә өз зәһмәткеш гардашларына әл узадыб өз мүгәддәрәтларыны... өз әлләринә алмалыдырлар. Чүнки белә олмаса истәдикләринә наил олмазлар» [11].

Јухарыда кәстәриленләрдән ајдын олур ки, болшевик һүммәтчи-

ләр милли мәсələдә Ленин мөвгәјини—милләтләрнин өз мүгәддәратыны тәјин етмәси һугугуну мүдафиә едир вә буржуа идеологларынын «мухтаријјәт», «федерасија» кими мүртәчә шүарларынын синфи мәзмунуну ашкара чыхарырдылар.

Болшевик һүммәтчиләрнин фәалијјәтиндә милләтләрнин өз мүгәддәратыны тәјин етмәси һугугу һаггында партијанын програм шүарынын мәна вә маһијјәтинин әһали күтләләри арасында тәблиғи вә мүдафиә чихиш чох мүнһүм јер тутурду. 1917-чи ил нојабрын 3-дә (16-да) Совет һәкүмәти «Русија халгларынын һугуг бәјаннамәси»ни елан етди. Һәммин бәјаннамәдә Русијада јашајан бүтүн милләтләрнин өз мүгәддәратыны тәјин етмәси һугугу тәсдиғ едилди.

В. И. Ленин вә болшевик партијасы јени, сәсиалист типли федерасијаны Русија халгларынын дәвләт бирлији үчүн ән јахшы форма һесаб едирдиләр.

Үчүнчү Советләр гурултајы (1918-чи илин јанвары) Совет дәвләтинин милли сijasәтини бәјәнәрәк РСФСР јарадылдығыны елан етди. В. И. Ленин тәрәфиндән јазылып, гурултајда гәбул едилән «Зәһмәткеш вә истисмар олуна халгын һугуг бәјаннамәси»ндә дејилди: «Совет Русијасы республикасы азад милләтләрнин азад иттифагы әсасында Совет милли республикалары федерасијасы олараг тәсис едилди» [12].

Барабәрлик вә көнүллүлүк принципляринә әсасланан Совет сәсиалист федерасијасы буржуа федерасијасындан көклү сурәтдә фәргләнир. Совет сәсиалист федерасијасы Русијанын бүтүн милләтләрнинин зәһмәткеш синифләри арасында һәгигәтән азад, көнүллү, сых вә мөһкәм бир иттифаг јарадыр.

1918-чи илин ахырларында В. И. Ленин Азәрбајчан болшевикләринин нәзәрини кәләчәкдә мүстәгил Азәрбајчан Совет Республикасынын јарадылмасы зәрурәтинә чәлб етмишди. Бу мүнәсибәтлә Д. Бунјадзадә 1918-чи илин нојабрында Ленинлә көрүшү барәсиндә хатирәсиндә јазырды: «Мән Иличә хәбәр вердим ки, Азәрбајчанда ики чәрәјан вар: бунлардан бири ондан ибарәтдир ки, Бақы вә Азәрбајчан азад едилдикдә, мүстәгил сәсиалист республикасы јаратмаг лазымдыр, икинчи чәрәјан исә ондан ибарәтдир ки, һеч бир республика лазым дејилдир. Азәрбајчаны губернијалара бөлмәк вә РСФСР илә бирләшдирмәк лазымдыр. Илич бурада ачыг деди ки, мүстәгил республика јарадылмасы һаггында биринчи рәј дүзкүндүр, икинчи рәј исә мүстәмләкәчилик вә һәтта ахмаглыгдыр» [13].

Милли мәсәлә барәсиндә Ленинин мүлаһизәләрини әсас тутан Азәрбајчан болшевикләри, о чүмләдән болшевик һүммәтчиләр «Мүстәгил Совет Азәрбајчаны» шүарыны ирәли сүрдүләр.

Болшевик һүммәтчиләр милли мәсәләјә даир Ленин көстәришләринә әсасланараг тәкчә Азәрбајчанда вә Дағыстанда дејил, Ермәнистанда вә Күрчүстанда да Совет республикалары јарадылмасыны зәрури һесаб едирдиләр.

Н. Нәриманов милләтләрә өз мүгәддәратыны тәјин етмәк һугугу верилмәсини Русија халгларынын кәләчәји үчүн чох әһәмијјәтли һесаб едирди. О, 1919-чу илин мајында «Урда шәһәриндә, Букеј вә Гырғыз степи шураларынын үчүнчү вилајәт гурултајында нитг»индә демишди: «Милли мәсәлә һәмишә ән мүнһүм вә вачиб мәсәләләрдән бири олмушдур. Һеч бир дәвләтдә бу мәсәлә инди Шура һакимијјәтинин һәлл етдији кими һәлл олунмамышды. Коммунистләр халгларә өз мүгәддәратыны тәјин етмәк һугугуну елан етмәклә, бүтүн милләтләрнин пролетариятына залымлардан хилас олмаг үчүн силаһ верди» [14].

1919-чу ил нојабрын 22-дән декабрын 3-дәк Москвада Шәрг халгларынын коммунист тәшкилатларынын II Үмумрусија гурултајы кечирилди. Һәммин гурултајда Азәрбајчан коммунистләрини Н. Нәриманов, С. Әфәндијев, М. Исрафилбәјов вә б. тәмсил едирдиләр. Н. Нәриманов, С. Әфәндијев гурултајда чыхыш едәрәк милли мәсәләдә Ленин мөвгәјиндә дурмуш вә Русија халгларына өз милли Совет республикаларына јаратмаг һугугунун верилмәсинә тәрәфдар чыхмышдылар.

Бу заман мүсаватчы идеологлар буржуа гурулушу чәрчивәсиндә мухтаријјәт тәләби илә јанашы панисламизм вә пантүркизм идејаларыны да тәблиғ едирдиләр. М. Ә. Рәсулзадә Гафгаз мүсәлманларынын 1917-чи илин апрелиндә Бақыда кечирилән гурултајындакы чыхышында дејирди ки, «...бүтүн мүсәлманлар пантүркизм вә панисламизм идејалары әтрафында бирләшмәлидирләр» [15].

Болшевик һүммәтчиләр буржуа идеологларынын мухтаријјәт мәрамыны ифша етмәклә јанашы һәм дә онларын панисламизм вә пантүркизм мејлләринә гаршы да мүбаризә апарырдылар. Н. Нәриманов «Жизн националист» гәзетинин 1920-чи ил 21 март тарихли 9-чу нөмрәсиндә дәрч етдирдији «Түркистанда сijasәтимиз» адлы мәгаләсиндә көстәрирди ки, панисламизм «...инсан шәхсијјәтини тәһгир етмәк үчүн кениш мејдан ачмаг демәкдир» [16].

Мүәллиф һәммин мәгаләсиндә панисламизми Шәргдә һаким даирәләрин мәнәфејинә хидмәт едән бир мөфкурә һесаб едирди. Н. Нәриманов 1919-чу илдә Һәштәрханда икән јаздығы «Биз Гафгаза һансы шүарла кедирик?» адлы мәгаләсиндә мүсават партијасынын клерикал милләтчи маһијјәтини ифша едир вә көстәрирди ки, мүсаватчы идеологлар панисламизм вә пантүркизм идејаларыны тәблиғ етмәклә капитал һакимијјәтинә гаршы мүхтәлиф милләтләрдән олан зәһмәткешләрин биркә мүбаризәсини позмаг мәгсәди күдүр вә онларын азадлығы ишинә хәјанәт едирләр. Мәгаләдә дејилди ки, панисламизм вә пантүркизм идејаларыны тәблиғ едән «мүсават партијасы ганундан кәнар елан едилмәлидир» [17].

Н. Нәриманов, С. Әфәндијев өзләринин бу дөврдә јаздығы мәгаләриндә панисламизм вә пантүркизм идејаларынын синфи мәзмунуну ачыр, бу идејаларын истисмарчы синифләрин мәнәфејинә хидмәт етдијини зәһмәткешләрә изаһ едирдиләр.

Азәрбајчан болшевикләри, о чүмләдән болшевик һүммәтчиләр өзләринин ајры-ајры јерләрдәки мәрузәләриндә вә чыхышларында панисламизм вә пантүркизм идејаларынын Азәрбајчан халгынын мәнәфејинә јабанчы олдуғуну әсасландырырдылар. 1918-чи ил мартын 16-да Бақы фәһлә вә матрос депутатлары Советинин ичласында чыхыш едән М. Исрафилбәјов Азәрбајчан халгынын куја Түркијә илә бирләшмәк истәмәси барәсиндәки милләтчи идеологларын бөһтан вә ифтираларыны гәтијјәтлә рәдд едәрәк демишди. Мүсәлман пролетариаты вә кәндлиләри Түркијәјә мејл көстәрирләр. Белә бир мејл буржуазија ичәрисиндә вардыр. Биз, зәһмәткеш мүсәлман демократијасы һеч бир һалда Түркијә әсарәтини гәбул етмәрик» [18]. О, даһа сонра јени типли федерасија принциплярини — Совет Республикалары федерасијасы һаггында Ленин принциплярини мүдафиә етмишдир. О дејирди: «Биз федерасија принциплярини әсасында Совет һакимијјәтинә тәрәфдарыг» [19].

Јухарыда көстәриләнләрдән ајдын олур ки, тәдгиг едилән дөврдә болшевик һүммәтчиләр милли мәсәләјә даир Ленин мүддәаларыны тәблиғ вә мүдафиә етмиш, буржуа милләтчиләринин милли мәрамларына гаршы гәти вә ардычыл мүбаризә апармышлар.

1. «Каспи» гәзети, 30 сентјабр 1917-чи ил, № 284.
2. «Ачыг сөз» гәзети, 25 сентјабр 1917-чи ил, № 590.
3. «Ачыг сөз» гәзети, 25 сентјабр 1917-чи ил, № 597.
4. В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијаты, 31-чи чилд, с. 472—473.
5. «Һүммәт» гәзети, 12 сентјабр 1917-чи ил, № 11.
6. «Һүммәт» гәзети, 18 ијул 1917-чи ил, № 5.
7. «Һүммәт» гәзети, 1 август 1917-чи ил, № 6.
8. Јенә орада.
9. «Бакински рабочий» гәзети, 1 сентјабр 1917-чи ил, № 74.
10. «Һүммәт» гәзети, 30 апрел 1918-чи ил, № 50.
11. Јенә орада.
12. В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијаты, 35-чи чилд, с. 295.
13. Азәрбајҹан коммунистләринин Ленин һағында хатирәси. Бақы, 1958, с. 40.
14. Н. Н. Нариманов. Мәғаләләр вә итгәләр, Бақы, 1970, с. 274.
15. «Бақы» гәзети, 28 апрел 1917-чи ил, № 67.
16. Н. Н. Нариманов. Мәғаләләр вә итгәләр, Бақы, 1978, с. 274.
17. Н. Н. Нариманов. Биз Гафгаза кетмәлијикми, Гәштәрхан, 1919-чу ил, с. 47.
18. «Известија Бакинского Совета» гәзети, 22 март 1918-чи ил, № 53.
19. Јенә орада.

Г. И. Гасанов

ПРОПАГАНДА И ЗАЩИТА БОЛЬШЕВИКАМИ-ГУММЕТИСТАМИ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОГО УЧЕНИЯ ПО НАЦИОНАЛЬНОМУ ВОПРОСУ (1917—1920 годы)

В статье показано, что в исследуемый период большевики Азербайджана, в том числе и большевики-гумметисты (М. Исрафилбеков, Д. Буниатзаде, Н. Нариманов, С. Эфендиев и др.), разоблачали националистические концепции буржуазных идеологов и защищали ленинское положение о праве наций на самоопределение.

Важное место занимает раскрытие большевиками-гумметистами классового содержания реакционных лозунгов буржуазных идеологов о «федерации», «автономии» и др., выражающих интересы эксплуататорских классов. Автором подчеркивается, что борьба большевиков-гумметистов за осуществление ленинской национальной политики сохраняет свою научно-теоретическую ценность и в наши дни.

АЗӘРБАЈҶАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1984, № 2

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Серия истории, философии и права, 1984, № 2

А. Т. МЕЛИКОВ

ПРОБЛЕМЫ СИНТЕЗА ИСКУССТВ В ОПЕРНОЙ ЭСТЕТИКЕ

Проблема синтеза искусств превращается ныне в одну из актуальных проблем эстетической науки и вполне справедливо вызывает живой интерес у наших видных эстетиков и теоретиков искусства.

Дискуссия, проведенная в свое время журналом «Вопросы литературы» [1, 3—195], и прошедший в 1976 г. в Москве симпозиум «Проблемы взаимосвязи и синтеза искусств» [2] показали, что проблема эта привлекает внимание не только специалистов в области эстетики и искусствоведения [3], но и самих деятелей искусства — писателей, архитекторов, скульпторов, художников, композиторов и актеров. В дискуссиях отмечалась сложность и многоаспектность проблемы взаимосвязи и взаимовлияний различных искусств, указывалось на невозможность ее решения без анализа общих закономерностей творческого взаимодействия различных сфер художественной деятельности. Вместе с тем в дискуссиях ощущались и тенденции, противопоставляющие одни виды искусства другим или возвеличивающие социальную роль и значение одного из них. Все это лишний раз свидетельствует о необходимости глубокого осмысления данной проблемы с учетом современного уровня эстетической науки, которая все больше дает о себе знать как методологическая основа для частных теорий искусства. Исключительное значение при этом приобретает и историко-эстетическое осмысление данной проблемы, ее различное толкование в современной эстетике. Достаточно отметить, что с возникновением новых смежных искусств (кино, телевидение, латерна-магика и т. д.) значение ее еще больше возрастает. Нельзя забывать и традиционные жанры искусства, которые, в свою очередь, все больше ощущают влияние друг друга, особенно возрастающее благодаря росту социальной активности средств информации и коммуникации, НТР.

Не случайно, например, в художественной реализации пространственно-временных жанров искусства (даже исторически отдаленных эпох) деятели культуры все больше обращаются к техническим средствам: свету, цвету, художественно-музыкальному оформлению, достижениям киноискусства и т. д. Все это вместе с тем заставляет их вновь и вновь столкнуться с проблемами синтеза искусств, своеобразно решаемых их предшественниками и требующих нового осмысления с учетом современных художественно-эстетических требований.

Даже беглый взгляд в эстетическую мысль прошлых эпох убеждает, что проблема взаимосвязи, взаимодействия различных искусств решалась философами и теоретиками искусства в какой-то степени од-

носторонне, в зависимости от времени, мировоззрения, даже от того, какая область искусства была ближе самому автору.

Несмотря на определенную односторонность и противоречивость эстетических концепций, мыслители прошлого дали много ценного, способствующего теоретическому осмыслению художественных возможностей, границ, специфики отдельных видов искусства, создающего предпосылки для правильного решения сложных проблем синтеза искусств.

В свете сказанного особый интерес представляют для практики современного музыкального искусства теоретическое наследие и художественно-эстетические принципы видных композиторов, в частности Р. Вагнера, который как известно, внес весомый вклад в разработку данной проблемы и выступал с позиций оперной эстетики. В значительной степени эстетические принципы и положения композитора были обусловлены философскими взглядами романтизма, где вопросы взаимодействия искусств чаще всего рассматривались через эстетические принципы музыкальной культуры. Романтики считали, что только синтетические виды искусства способны всесторонне отражать явления действительности и оказывать влияние на человека, поэтому чаще всего с ними и связывали они будущее искусства.

Не случайно, возникновение программной музыки отдельные наши исследователи вполне справедливо связывают с эпохой романтизма [4].

Необходимость анализа социальной обусловленности оперы как синтетического жанра, впервые осуществленного Вагнером, явилась одним из стимулов к пересмотру заново всех синтетических жанров художественного наследия: оперы, драмы и балета.

Значение теоретических работ Вагнера заключается в веской критике оперы прошлого и его современности, критике, впервые увязанной с местом искусства в буржуазном обществе, его социальной активностью и воспитательной ролью.

Центральными, не потерявшими своей актуальности и на сегодня являются теоретические положения Вагнера об обусловленности недостатков оперы, как «псевдосинтетического»* жанра, эстетическим вкусом и потребностями буржуазной аудитории.

Энергично обрушиваясь на эстетическую незаинтересованность буржуа в создании цельного художественного произведения, на его живой интерес «только к зрелищу», Вагнер впервые на практике оперного искусства доказал ошибочность подобной тенденции, когда использование здесь ряда искусств преследует цель не достижение глубины, яркости, идейной эмоциональности художественного замысла, а разнообразие, яркость, эффективность зрелища. Этим, по Вагнеру, и обусловлено то, что отдельные искусства, механически связанные в опере, вступают друг с другом (по его выражению) в своеобразный «договор по эгоизму»: пение, музыка, балет, показ пышных деталей постановки, — как бы дефелируют перед зрителем-слушателем, сменяя друг друга, не мешая друг другу, проносясь вереницей ярких эффектов перед глазами и слухом. Естественно, что такой показ внешности заслоняет собою целое — содержание оперы: если и достигается иногда органическая связь различных искусств, дополняющих друг друга, подчеркивающих роль того или другого момента, ситуации, то такой «синтез» раскрывается только мимоходом, — ценится опять-таки не в плане целого, но как занимательный трюк, момент вне его связи с общей идеей. Вагнер метко указал, что современная ему буржуазная публика, ищущая в опере только развлечения, «нуждается в художественных дета-

лях, а не в художественном целом» [5, 259]. Рассматривая в опере соотношение отдельных, механически смешиваемых искусств, Вагнер с целью создания искусства будущего смог констатировать их внутреннюю противоречивость, враждебность в ущерб всему целому, а также эстетической природе каждого рода искусств, входящих в оперное представление. «Музыка показала, — писал он, — высшую степень бессодержательного высокомерия по отношению к поэзии», требуя от последней простой «поставки» известного количества стихов, строк»; в свою очередь «поэзия и танец своим способом подчинили себе оперу: там, где музыка оставляла область чувства, она сошла до роли аккомпанемента тем ситуациям, которые раскрывает поэзия». Наконец, танец тоже отомстил музыке, «спроваживая ее в оркестр» во время балетных номеров так, что публика, по его выражению, «не различает леса из-за деревьев, оперы из-за массы ног» [6].

Ряд подобных художественно-эстетических концепций и высказываний высоко поднимают Вагнера над бездумным, беспечным сочинительством огромного большинства оперных композиторов, возвышают его до позиций сознательного борца против вкусов и потребностей сытой буржуазии, борца за высоко идейное эмоциональное искусство, способствуют творческому решению проблем, синтеза искусств в музыкальной драме.

В то же время нельзя не отметить и того безысходного противоречия, в которое повергла Вагнера противоречивость его общих социально-эстетических позиций, изменчивость его стремлений к революционным идеалам времени. Всячески отрывая впоследствии борьбу за синтетически целостное художественное произведение от борьбы за повышение социальной, общественно-политической роли искусства, Вагнер фактически остановился на полуслове и в теории, и в практике, ибо, связывая борьбу за новый творческий метод в опере с борьбой за новую тематику «музыкальных драм» (чаще всего мифологического содержания. — А. М.), не только не сделал ни шагу в сторону приближения этой тематики к реальной действительности, но наоборот с максимальной силой отгородил искусство от участия в жизни общества. Не только современность, но и никакая конкретная историческая эпоха, по теории Вагнера, не может быть воплощена в музыкальной драме, которая должна быть свободна от «всякой условности времени и места» (т. е. всякой жизненной конкретики).

«Из искусств, — писал Вагнер, — ни одно так не нуждалось по своей внутренней сущности в союзе с другими, как музыка, ибо своеобразие последней составляет именно нечто тягучее, расплывчатое, неопределенное» [6].

Следует отметить, что в имеющихся работах о Вагнере не всегда уделялось достаточного внимания этой «наивной» концепции композитора, отрицающего фактически самостоятельное существование традиционных видов искусства. Таким образом, Вагнер проблемы синтеза искусств, где, как известно, у него все же доминировала музыка, решал в ущерб самостоятельному развитию конкретных видов искусства. Даже музыку, т. е. инструментальную, «абсолютную», как это становится известным из его высказывания, он считает неполноценным и не имеющим право на самостоятельное существование и будущее.

В глубоком исследовании Дм. Гачева «Вагнер и Фейербах» с исключительной проницательностью раскрывается эволюция философско-эстетических взглядов великого немецкого композитора-реформатора,

который долгое время находился под сильным влиянием идеалистической стороны философии Фейербаха, в особенности его «философии всеобщей любви», которая, в сущности, стояла в стороне от решения острых социально-политических событий времени, все назревающих классовых противоречий общества. Вполне справедливо Дм. Гачев приводит слова Энгельса, высказанные в адрес Фейербаха на этот счет и вполне применимые, по его мнению, к Вагнеру: «Но любовь! = Да, любовь, — говорит Энгельс, — везде и всегда является у Фейербаха (а также и у Вагнера. — Д. Г.) чудотворцем, который должен выручать из всех трудностей практической жизни, — и это в обществе, разделенном на классы с диаметрально противоположными интересами! Таким образом из его философии улетучиваются последние остатки ее революционного характера и остается лишь старая песенка: Любите друг друга, бросайтесь друг другу в объятия все, без различия пола и звания, — всеобщее примирительное опьянение!» [7, 298].

Таким образом, теория «неполноценности» музыкального искусства, будучи выдвинутой в качестве единственного оправдания синтетической связи слова и музыки в «музыкальной драме», скорее всего, как это вполне справедливо отмечают отдельные эстетики [8, 25], было обусловлено его стремлением художественно выразить реакционные принципы романтической эстетики.

Сказать в эмоциональных образах жизненное слово, достойное своей революционной эпохи, Вагнер был не в состоянии, и не случайно его стремления решить противоречия общества при помощи абстрактной философской концепции «всеобщей любви», заставили его обратиться к далеким от реальных событий и явлений времени мистическим и мифологическим темам и сюжетам. Порой идея о «неполноценности» музыки была необходима Вагнеру для оправдания чрезмерной грандиозности, лейтмотивности, статичности, монотонности и т. д. его оперных сочинений**, которые порой выходили за пределы эстетической природы данного жанра.

Вышеотмеченный лишний раз свидетельствует о том, что творческое освещение вагнеровских достижений, преодоление его ошибок и упущений невозможны без конкретного критического осмысления отдельных эстетических принципов творческого метода композитора-реформатора. В этом плане вполне справедливо, серьезному и углубленному анализу подвергались «музыкальные драмы» Вагнера со стороны «неантивагнеровски» настроенного Римского-Корсакова [9]. Искусственность всей системы лейтмотивности, рационалистичность музыкального языка Вагнера, монотонность и изысканность гармоний, неудовлетворительная выразительность голосовых партий, их ощутимая несвязанность с оркестровой тканью, на что обратил внимание Римский-Корсаков, вполне справедливо связывались с исходными противоречиями художественно-эстетических позиций Вагнера. Многие теоретические положения и концепции, вытекающие из критического анализа его оперного творчества, сыграли положительную роль в дальнейшем развитии оперного искусства в реалистическом направлении. Не утрачивают они своего практического значения и сегодня. Хотелось на этот счет привести слова того же Дм. Гачева, который отмечает, что «величайшая заслуга Вагнера заключается в том, что он, обнажив с исключительной яркостью все основные противоречия современной ему оперы, произвел революцию в области драматической музыки, подняв ее на высокую ступень — музыкальную драму. В своей реформе опер-

но-драматического искусства Вагнер поднял поэзию на такую же высоту, как и музыку. Уже одна постановка такой гигантской задачи, как органическое слияние в музыкальной драме симфонизма Бетховена и драматической мощи Шекспира, является огромной его заслугой» [10, 118].

Историко-эстетическое осмысление практики оперного искусства со дня его формирования как самостоятельного жанра музыкальной культуры по сегодняшний день дает возможность яснее проследить его специфические особенности и внутренние закономерности. Так например, вполне справедливо специалисты отмечают ведущую роль здесь музыки как средства выражения, хотя в музыкальной практике и теории наблюдались и ошибочные тенденции, игнорирующие приоритет музыки над другими видами искусства, или слишком возвеличивающие драматургические возможности литературного первоисточника, которой, как уже отметили выше, придерживался Вагнер.

Как бы ни решались исторически эстетические проблемы оперы, в центре внимания всегда стояли и стоят вопросы синтеза искусств, что прежде всего обусловлено синтетичностью самой оперы. Именно эта ее особенность создает необходимые условия для всестороннего выражения художественной идеи.

Критика оперы прошлого и настоящего, органически связанная с дальнейшей судьбой этого жанра, должна вестись с учетом ее синтетичности, преодоления и устранения всякого несоответствия, неkoordinированности употребляемых здесь средств выражения, устранения момента зрелищно-формалистического их «показа», любования внешним эффектами.

На Втором всесоюзном съезде советских композиторов наряду с многочисленными проблемами музыкального искусства Т. Хренников специально остановился и на важнейших задачах, решаемых оперным искусством в нашей стране.

«Сложные задачи советской оперы, — подчеркнул он, — могли быть осуществлены только на основе творческого освоения и развития классических оперных традиций в соответствии с духом времени, на основе чуткого претворения нового в песенно-интонационном строе, рожденном советской эпохой» [11, 30].

Многочисленные дискуссии, научные труды, партийные постановления, непосредственно посвященные проблеме оперы, неоспоримое доказательство того, что проблема оперной эстетики, как одна из важнейших проблем музыкального творчества, всегда находилась и находится в центре внимания советской общественности. Синтетичность оперы, своеобразное использование в ней достижений ряда искусств, безусловно, создают немало трудностей в деле изучения важнейших проблем оперной эстетики. Необходимо подчеркнуть, что недостаточная исследованность богатейшего творческого опыта композиторов, в том числе классического наследия музыкальной критики, все еще не дает возможности нашим эстетикам и музыковедам выработать единую философско-эстетическую концепцию в отношении оперы, поставить перед композиторами актуальные теоретические задачи, соответствующие нашей эпохе, способствующие реалистическому развитию оперного искусства, которое в связи с формированием новых национальных музыкальных культур требует решения все более новых художественно-эстетических задач.

Известно, что развитие оперного искусства у нас несколько отстает от других музыкальных жанров. Вне всякого сомнения, в этом отставании повинна и наша эстетическая наука, музыковедение, которые до последнего времени недостаточно разрабатывали многие важнейшие общэстетические проблемы оперного творчества. И хотя нашими композиторами создано немало значительных опер, занимающих достойное место в репертуаре театров, не все они по своим идейно-художественным достоинствам приближаются к классическим образцам.

Между тем отрадно отметить, что в последнее время интерес к проблемам оперной эстетики все более возрастает, о чем свидетельствуют в первую очередь работы советских ученых — Б. Ярустовского «Драматургия русской оперной классики», А. С. Оголевца «Слово и музыка в вокально-драматических жанрах», В. Е. Фермана «Оперный театр», В. Ванслова «Опера и ее сценическое воплощение», А. Хохловкиной «Западно-европейская опера», Б. Курбанова «Взаимосвязь музыки и литературы» и других, где с различных сторон освещаются важнейшие вопросы оперной эстетики. Эти работы не только способствуют решению ряда теоретических задач, но и могут сыграть практическую роль в создании оперного спектакля. Так, например, в отмеченной работе видного советского эстетика В. Ванслова впервые в нашей эстетической науке обобщается творческая практика оперного театра прошлого и настоящего, успешно решаются проблемы синтеза искусств в оперном спектакле. Здесь опера рассматривается как театральное явление, и главным объектом исследования является не музыка сама по себе, а спектакль, не партитура, а живое музыкально-сценическое представление, слагающееся из взаимосвязи различных искусств. Затронутая автором проблема обширна и сложна тем, что включает в себя такие специфические вопросы, как характерные особенности, границы и роль искусств в их синтезе. Между тем автор не выделяет специально из синтеза искусств своеобразие соотношения слова и музыки, хотя в оперном театре считает ее исключительно важной. В названной книге А. Хохловкиной проблема синтеза искусств в оперном театре также решается, на наш взгляд, с отмеченных позиций. В решении намеченной проблемы определенный интерес может представить и монография Б. Курбанова «Взаимосвязь музыки и литературы», где автор стремится осмыслить особенности взаимосвязи литературы и музыки, специфику синтеза литературного и музыкального образов, расшифровку музыки литературного первоисточника, показа основных закономерностей взаимодействия, взаимосвязи этих двух искусств, в основном сохраняющих свою специфику и эстетические возможности. Значение вышеназванных работ советских ученых возрастает и по той причине, что в современной буржуазной эстетике наблюдаются рецидивы идеалистических концепций прошлого, отрицающих не только синтез искусств, но и порой само существование синтетических искусств.

Появление различных антиреалистических течений в современной музыке запада (алеаторика, сонористика, коллаж, додекафония и т. д.) не только поощряются реакционными буржуазными эстетиками, но и в действительности способствуют разложению ее классических традиций, важнейших общэстетических компонентов (лад, метроритм, гармония и т. д.), без которых трудно говорить о музыкальной логике и мышлении. Вне сомнения, подобное явление, наблюдаемое в современной музыкальной культуре запада, пагубно отражается и на

развитии оперного жанра, о чем порой пишут и сами зарубежные исследователи. В частности, в работе Г. Плезантса «Смерть музыки? Закат западно-европейских традиций и выдвигание джаза» прослеживается процесс деградации музыкальной культуры Запада, хотя по вполне понятным причинам автор умалчивает о его социально-исторических, идеологических причинах. Г. Плезантс, в частности, отмечает, что постепенно музыкальный язык стал все более усложняться. Композиторы, следуя разным путям — атонализм, додекафония, неоклассицизм. Анализируя развитие оперы, Г. Плезантс делает вывод, что последователи Вагнера, не обладавшие его даром исключительного по красоте мелодического рисунка, пошли по линии усложнения гармонии, в результате из оперы исчезло пение, сменившееся речитативом и декламацией. Не замечая значительных успехов, достигнутых национальными музыкальными культурами нашей страны и в первую очередь русской, Г. Плезантс судьбу дальнейшего развития музыки, в том числе оперы, обязательно связывает с американским джазом, которому будто бы не грозит «смерть», ибо он более соответствует эстетическим потребностям широких масс [12, 192]. Вышеотмеченные работы наших эстетиков, направленные на утверждение принципов реализма в оперном искусстве, сводят на нет подобные ошибочные положения буржуазных эстетиков и музыкантов, все еще наблюдаемые в буржуазной социологии искусства. В частности, примерно подобной же тенденции придерживается и американский музыковед Э. Зонис, который дальнейшее развитие музыкальной культуры восточных стран связывает с антиреалистическими течениями музыкального авангардизма [13, 117—118].

Отмеченные реакционные высказывания буржуазных эстетиков, так или иначе модифицирующих реакционные концепции идеалистической эстетики, в том числе Э. Ганслика [14, 74], не способны осветить пути реалистического развития оперного искусства. Напротив, они в конечном счете направлены на отрицание ее важнейших принципов, т. е. идейности, содержательности и художественности. Противопоставление музыки литературному первоисточнику, игнорирование его идейного содержания, увлечение лишь внешней стороной текста (метроритм, звучание, интонация и т. д.) может в практическом решении синтеза искусств привести к формализму и натурализму.

В данной статье автор далек от мысли исчерпывающего анализа намеченной проблемы. Его скромная задача заключается в том, чтобы сконцентрировать внимание специалистов на проблеме синтеза искусств в оперной эстетике, где она приобретает специфический характер и требует своего профессионального осмысления.

Примечания:

1. Вопр. лит., 1964, № 3.
2. Взаимодействие и синтез искусств. — М., Наука, 1978.
3. Мурина Е. Б. Проблема синтеза пространственных искусств. — М., Искусство, 1982.
4. Ванслов В. Эстетика романтизма. — М., Искусство, 1966.
* Вагнер считал антиестественным синтез искусств в операх предшествующих ему композиторов.
5. Вагнер Р. Опера и драма. — М., 1939.
6. Вагнер Р. Художественные произведения будущего. — Русск. муз. газ., 1897, № 12.
7. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 21, с. 298.
8. Взаимодействие и синтез искусств. — Л., Наука, 1978.
- ** Напомним, что для исполнения оперы «Тангейзер» требуется три вечера.

9. Вагнер и Даргомыжский. — Сов. муз., 1953, № 3.
 10. Гачев Дм. Статьи, письма, воспоминания. — М., 1953.
 11. Материалы Второго Всесоюзного съезда советских композиторов. М., Сов. композитор, 1958.

13. Курбанов Б. О. Идеино-эстетические проблемы литературы и искусства Азербайджана. — Баку, 1977.
 14. Ганслик Э. О музыкально-прекрасном. — М., Муз. изд-во П. Юргенсона, 1910.

А. Т. Мәликов

ОПЕРА ЕСТЕТИКАСЫНДА СӘНӘТ НӨВЛӘРИНИН СИНТЕЗИ ПРОБЛЕМЛӘРИ

Мәгаләдә опера естетикасы тарихиндә сәнәт нөвләринин гаршылыглы әләгәсинә даир концепсијалар шәрһ олунур.

Бир сыра бәдии-естетик бахышлары (хүсусилә Р. Вагнерин елми-нәзәри бахышларына даһа чох јер верир) марксист-ленинчи естетика мөвгәјиндә тәһлил едән мөәллиф вокал-синтетик жанр сајылан операнын мүасир сөвијјәсини вә тәчрүбәсини нәзәрә алып, өлкәмиздә онун сосиал фәаллығы вә тәрбијәдичи функцијасынын артмасын, сүбута јетирмәјә чалышыр.

Операнын бир сәнәт нөвү кими өлүмә мөһкум олунмасы идејасыны тәблиғ едән мүасир буржуа естетикләринин концепсијалары марксист-ленинчи естетика мөвгәјиндә тәнгид едилир.

Р. Н. САМЕДОВ

СОЦИАЛЬНАЯ АКТИВНОСТЬ МОЛОДЕЖИ В СОЦИАЛИСТИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ

«...Мое собственное бытие есть общественная деятельность» [1, 590], — писал К. Маркс. В любой общественно-экономической формации человек — часть коллектива, и он сам в той или иной мере участвует в общественной деятельности. В социалистическом обществе общественная деятельность человека не только отражает степень его социальной активности, но и является формой его самовыражения, раскрытия своих способностей. В условиях социализма общественная и общественно-политическая активность являются важнейшим фактором развития и совершенствования и индивидуума и самого общества.

Трудящиеся социалистического общества, в том числе и молодежь, создают не только жизненные блага. Они вместе с тем создают новый мир, новые человеческие отношения, новую мораль. Молодежь активно участвует в строительстве коммунизма, вносит весомый вклад в развитие всех сфер общественной жизни. «Чем больше размах, чем больше широта исторических действий. — говорил В. И. Ленин, — тем больше число людей, которое в этих действиях участвует, и, наоборот, чем глубже преобразование, которое мы хотим произвести, тем больше надо поднять интерес к нему и сознательное отношение, убедить в этой необходимости новые и новые миллионы и десятки миллионов» [2, 140]. Решаемые советским народом задачи создания материально-технической базы коммунизма, перерастание социалистических общественных отношений в коммунистические придают развитию социалистической активности каждого человека (в том числе и молодого) особую актуальность. И в этой связи особый интерес вызывает выяснение сущности социальной активности молодежи в социалистическом обществе. Но для раскрытия этого вопроса нужно ответить на не менее важный вопрос: что выражает сущность социальной активности личности.

Социальная активность личности — высшая форма активности, и она проявляется как особое качество, как способность действовать сознательно, как способность изменять внешнюю среду, т. е. приспосабливать ее к своим интересам. Причем в этом взаимодействии ее со средой личность изменяет и самого себя. «Коротко говоря, — отмечает Ф. Энгельс, — животное только пользуется внешней природой и производит в ней изменения просто в силу своего присутствия; человек же вносит в нее изменения, заставляет ее служить своим целям, господствует над ней. И это является последним существенным отличием человека от остальных животных...» [3, 495].

Указание на суть проблемы социальной активности личности мы находим уже в «Тезисах о Фейербахе» К. Маркса, где он, выступая против абстрактного и созерцательного Фейербаховского человека, пишет: «Материалистическое учение о том, что люди суть продукты обстоятельств и воспитания, что, следовательно, изменившиеся люди — суть продукты иных обстоятельств и измененного воспитания, — это учение забывает, что обстоятельства изменяются именно людьми и что воспитатель сам должен быть воспитан... Совпадение изменения обстоятельств и человеческой деятельности может рассматриваться и быть рационально понято только как революционная практика [4].

В. И. Ленин также уделял место выяснению сущности социальной активности личности. Он неоднократно подчеркивал активную и преобразующую роль человека, отмечая, что человеческое сознание не только отражает объективный мир, но и творит его. В. И. Ленин писал: «...мир не удовлетворяет человека, и человек своим действием решает изменить его [5, 195].

Таким образом, человек активно воздействует на мир и преобразует его. Он ставит перед собой сознательные цели, определяет способы взаимодействия со средой, необходимые для осуществления этих целей, и предвидит результаты своей деятельности. В этом процессе и проявляется социальная активность личности.

В социалистическом обществе наряду со всеми другими потребностями и интересами (экономического характера) большое значение как источник социальной активности имеют социальные и политические потребности, общественные интересы людей. Последние, безусловно, в социалистическом обществе, так же как и в других общественно-экономических формациях, в конечном счете возникают и развиваются на основе материальных потребностей, являющихся самой глубинной основой деятельности человека.

В процессе общения между собой люди обогащают свои знания и опыт, приобретают потребность в социальной деятельности и под ее влиянием непрерывно совершенствуются. Дальнейшее развитие социалистической демократии создает более благоприятные условия для развития такой потребности, являющейся одним из источников социальной активности личности.

Общественные потребности и интересы существуют объективно, однако они не могут стать источником социальной активности, не отражаясь так или иначе в сознании человека, не становясь его личными потребностями и интересами, т. е. субъективным состоянием личности. К примеру, рабочий класс превращается в класс для себя лишь тогда, когда он сознает свои интересы. «Экономические условия, — писал К. Маркс, — превратили сначала массу народонаселения в рабочих. Господство капитала создало для этой массы одинаковое положение и общие интересы. Таким образом, эта масса является уже классом по отношению к капиталу, но еще не для себя самой. В борьбе... эта масса сплавливается, она конституируется как класс для себя. Защищаемые ею интересы становятся классовыми интересами» [6, 183].

Говоря о сущности социальной активности личности не нужно забывать, что она проявляется и как единство объективного и субъективного. Объективной стороной является ее практическая деятельность (например: производственная, политическая, трудовая и т. д.), а субъективной — осознание своих коренных интересов, отношение к действительности, к объекту деятельности.

Исходя из всего сказанного категорию или понятие социальной активности личности можно определить как объективно обусловленное субъективное отношение и социально-психологическую готовность личности к деятельности, которая проявляется в соответствующих актах поведения и представляет собой целенаправленную творческую социальную деятельность, преобразующую объективную действительность и самую личность.

А теперь, зная и понимая сущность социальной активности, автор данной работы намерен попытаться раскрыть или дать понятие сущности социальной активности молодежи, которая имеет такие немаловажные черты как динамичность и энергичность, непреодолимое чувство нового и энтузиазм и др.

Говоря о молодежи, нужно сказать, что советская молодежь настойчиво выполняет завет В. И. Ленина — «учиться коммунизму». А учиться коммунизму — это значит всегда стремиться к активному трудовому и культурному творчеству, проявлять инициативу и почин, творческую смелость и ответственность в труде и в учебе, вырабатывать идейную убежденность, активно участвовать в общественной жизни, в управлении делами общества, личным примером утверждать нормы коммунистической морали, беззаветно служить Родине.

Социальная активность как качество личности ценна и необходима каждому молодому человеку нашей страны. Знаменательно, что в числе общественно значимых достоинств, которые советская молодежь ценит в себе и стремится воспитывать, как уже было сказано, выступают «жизненная активность», «стремление к новому», «стремление к творческому труду» и др.

На протяжении всей истории советского социалистического государства росли требования к нашей молодежи, комсомолу, задачи, которые она выполняла с честью. Растут они и сейчас, в наши дни, когда «те, кто сегодня садится за школьную парту, будут решать сложнейшие задачи грядущего двадцать первого века» [7, 55]. Поэтому на современном этапе возросла необходимость углубленного изучения социальной активности молодежи во всем ее многообразии, поиска рациональных путей и средств ее воспитания с учетом изменяющихся условий жизни и требований практики. И поэтому естествен тот факт, что как в предыдущие, так и в последние годы разработке актуальной проблемы социальной активности молодежи уделяют немалое внимание [8].

Под социальной активностью молодежи мы понимаем ее деятельность, но она не понимается однозначно. Так, одни авторы считают, что суть деятельности заключается в сознательном, инициативном действии, носящем творческий характер, и связанном с личной ответственностью за общее дело [9]. Другие авторы, характеризуя социальную активность как сознательное преобразование среды и своей собственной личности, подчеркивают инициативность этого процесса, его меру [10]. Третьи рассматривают ее как особую форму взаимодействия субъекта с окружающим его миром, особое состояние деятельности, характеризующее позитивно и ярко выраженной субъективной стороной, которая и является сущностной чертой социальной активности. По отношению субъективного начала к объективному человеческую деятельность предлагают подразделять на активную, обычную (нормальную), пассивную [11, 3].

Несомненно, что социальная активность советской молодежи предполагает творческое выполнение и социальных функций. В ней выражена готовность сознательно, добровольно совершать инициативные действия на пользу общества, стремление вносить самостоятельный инициативный вклад в общее дело. Творчество и инициатива, направленные на служение общественным интересам, предполагают особую морально-психологическую установку молодых людей: творческую смелость, горение, способность доводить начатое дело до конца. Их общественная активность связана с максимальным проявлением созидательных сил, личностных качеств, индивидуальности.

Сама действительность свидетельствует, что советской молодежи присуща общественная активность. На июньском (1983 г.) Пленуме ЦК КПСС в докладе Генерального секретаря ЦК КПСС К. У. Черненко прозвучали слова, охарактеризовавшие социальный облик сегодняшней советской молодежи: «В самостоятельную жизнь сегодня вступает наиболее грамотное за всю историю страны молодое поколение, наиболее подготовленное профессионально. Оно выросло в условиях социализма, постоянного подъема благосостояния, в условиях мира. Верная коммунистическим идеалам, революционным традициям молодежь трудится на передовых рубежах пятилетки. Будущее нашего строя в надежных руках» [7, 55].

При наличии социальной активности у молодого человека не только отдельные действия, но и все поведение четко ориентировано на лучшее выполнение различных ролей: профессиональной, члена ВЛКСМ, члена профсоюза и т. д. В результате он определенным образом строит свои отношения с другими людьми, товарищами по профессии, общественной работе, четко обнаруживает свои социальные позиции и индивидуальность — склонности, способности, настроения и т. д.

Советской молодежи присущи ценные личностные качества: идейная убежденность, разносторонние потребности и интересы, трудолюбие, целенаправленность, волевые качества и др. Все они как бы цементируются и взаимосвязываются, практически реализуются на основе социально активной деятельности, которая характеризует действительность, практическую реализацию свойственных молодежи личностных качеств: чем богаче ее личностные качества и та деятельность, которой они отдают свой ум и энергию, тем быстрее развивается социальная активность. И, наоборот, чем больше и настойчивее проявляет молодежь сознательность, инициативу, руководствуется общественно значимыми мотивами в своих действиях, тем успешнее и быстрее формируются ее ценные личностные качества. Именно в такой деятельности она в большей степени проявляет свои субъективные качества, созидательные силы, индивидуальность.

Таким образом, понятие «социальная активность» нельзя смешивать с понятием «социальная деятельность», хотя они и одинаковы. Под «социальной деятельностью» молодежи понимается ее участие в общественных событиях и неизбежное при этом ее воздействие на общество. Под «социальной активностью» молодежи понимается прежде всего особый тип ее деятельности, который характеризовался выше.

Говоря о социальной активности молодежи, ее различных групп, отдельных представителей, нужно учитывать проявление активности как в общественной работе, так и в профессиональной деятельности. Если мы хотим иметь целостное представление о социальной активности молодежи, то следует учитывать ее во всех сферах жизни. В связи

с этим нельзя полностью согласиться с мнением, что совокупная социальная активность человека измеряется не как сумма его активных выступлений в различных социальных ролях, а наоборот, определяется только по основному виду социальной деятельности, которой он занят [12, 26].

Практика показывает, что социальная активность советской молодежи находится в единстве с ее гражданской зрелостью и тесно связана с опытом предшествующих поколений. Чем выше гражданская зрелость, тем более развита и социальная активность, так как первая способствует выработке творческого отношения к деятельности, такому выбору действий, который предполагает трезвую оценку существующих условий и возможных последствий.

В трудовых и героических делах нашей молодежи проявляется увлеченность коммунистическими идеями. Свои гражданские обязанности она осмысливает с достаточной мерой самостоятельности, в соответствии с уровнем сознательности, своей устремленности в будущее.

Активность молодежи всегда связана с высоким эмоциональным подъемом, искренностью порыва и т. д. Наша партия и комсомол ценят и бережно относятся к этим ее качествам. Смысл их использования они видят не в том, чтобы ими компенсировать, возмещать недостатки, исправлять допущенные промахи.

В известной степени эмоциональными и другими социально-психологическими особенностями молодежи можно объяснить также и нередко наблюдаемый разрыв между желанием участвовать и фактическим участием в социально активной деятельности. Молодых людей, стремящихся заниматься рационализаторством и изобретательством, пропагандой достижений науки и техники, выполнением различных общественных поручений, значительно больше, чем фактически занимающихся этой работой. Причины здесь разные: слабая организаторская работа на местах, нехватка знаний и опыта у молодых людей, их увлеченность одновременно многими делами, недостаточная настойчивость и последовательность в доведении начатых дел до конца и др. И в связи с этим напрашивается вывод, что социальная активность молодежи — не есть нечто само собой разумеющееся. Ее необходимо настойчиво и целенаправленно воспитывать, учитывая при этом возрастные, социально-психологические особенности, особую подвижность и изменчивость личностных качеств молодых людей.

Формирование социальной активности молодежи происходит, как правило, в ходе преодоления различных трудностей и нередко конфликтов. На XXVI съезде КПСС в связи с этим говорилось, «что у некоторых молодых людей образованность и информированность подчас уживаются с политической наивностью, а профессиональная подготовленность — с недостаточно ответственным отношением к труду» [13, 67.] У юношей и девушек гораздо чаще происходит психологический конфликт между чувством и долгом или конфликт с людьми, мешающими осуществить поставленную цель. Важно, чтобы в разрешении подобных трудностей побеждали мотивы принципиального порядка. При этом большая роль отводится воспитателю. Очень опасными могут быть его субъективизм, непродуманные скоропостижные решения, ибо юноши и девушки быстро все принимают на веру и возводят частные слухи в абсолюты. Поэтому компетентность, обоснованность принятых решений, а также ответственность, добросовестность воспитателя — первейшие условия эффективного воздействия на молодежь.

У некоторой части молодежи общественная активность нередко принимает форму социальной критики тех или иных явлений, фактов. Общественные отношения рассматриваются ею как бы со стороны, без учета, что сама она тоже продукт и субъект этих общественных отношений, проявляется склонность фиксировать внимание только на том, что не удовлетворяет, не соответствует идеалу. Конечно, сама по себе неудовлетворенность достигнутым вполне естественно объясняется и к тому же исторически оправдана, так как она является предпосылкой творческой преобразовательной деятельности. Однако максимализм в требованиях и оценках мешает правильному пониманию социальных благ, поискам путей преодоления трудностей и т. д. Молодые люди часто недопонимают, что те или иные цели являются предметом общественного развития и что за их реализацию надо бороться, самоотверженно работать, действовать, чтобы их осуществить. Поэтому социальная активность молодого человека — это сфера не созерцания, а конкретной деятельности.

Большое значение для раскрытия понятия социальной активности молодежи имеет и выработка единого критерия ее определения. На взгляд автора, обобщенным отличительным критерием социально активной деятельности советской молодежи является социалистическая сознательность, которая, как правило, связана с деятельностью творческой, мотивированной общественно значимыми и нравственно оправданными целями, с проявлением индивидуальных созидательных сил, приносящим общественно ценный результат. Уровень сознательности молодежи, неизбежно связанный с ее социальной ориентацией, организованностью, ответственностью и другими личностными качествами, неизбежно сказывается на уровне ее социальной активности.

Итак, одно из фундаментальных качеств личности, каим является социальная активность, приобретает молодыми людьми в процессе освоения жизненного опыта, воспитания и самовоспитания. Строительство коммунизма требует, чтобы каждый молодой человек был социально активным, способным к проявлению общественно полезной инициативы, почина творчества в деятельности.

И в заключение нужно сказать, что общественная (социальная) активность есть «не что иное, как способы существования и действия социальных качеств человека» [14, 242]. Они определяют сущность и содержание, направленность, степень социальной активности советской молодежи при выполнении тех или иных общественных функций.

Примечания:

1. Маркс К. и Энгельс Ф. Из ранних произведений. — М., 1956.
2. Ленин В. И. Доклад Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров о внешней и внутренней политике 22 декабря (VIII Всероссийский съезд Советов). — Полн. собр. соч., т. 42.
3. Энгельс Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека. — Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 20.
4. Маркс К. Тезисы о Фейербахе. — Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 3.
5. Ленин В. И. Философские тетради. — Полн. собр. соч., т. 29.
6. Маркс К. Нищета философии. — Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 4.
7. Материалы июньского (1983 г.) Пленума ЦК КПСС. — М.: Политиздат, 1983.
8. Общественная активность молодежи. — М., 1970; Пути формирования социальной активности личности при социализме. — М., 1972; Участие молодежи в управлении производством. — М., 1976.
9. Ланина Т. А. Активность личности в свете коммунистической морали. — Вopr. философии, 1966, № 9; Роль общественности в управлении производством. Харьков.

1968; Мишин В. И. Объективные законы теории и социальная активность. — Филос. науки, 1968, № 3.

10. Общественно-политическая активность трудящихся. — Свердловск. 1970; Станкевич Л. П. Активность как мера деятельности личности. — Вестн. МГУ, 1970, № 6.

11. Бельский В. Х. В. И. Ленин об активности народных масс. — Красноярск, 1969; Ланина Т. С. Феномен социальной активности личности. — В сб.: Некоторые проблемы исследования социальной активности молодежи. Свердловск, 1970.

12. Станкевич Л. П. Активность как мера деятельности личности. — Вестн. МГУ, 1979, № 6.

13. Материалы XXVI съезда КПСС. — М., Политиздат, 1981.

14. Маркс К., Энгельс Ф. К критике гегелевской философии права. — Соч., 2-е изд., т. 1.

Р. Н. Самедов

СОЦИАЛИЗМ ЧЭМИЈЌЕТИНДЭ КЭНЧЛЭРИН СОЦИАЛ ФЭАЛЛЫҒЫНЫН МАНИЈЌЭТИ

Мәгалә кенеш социализм чәмијјәтинин тәкмилләшдирилмәсиндә ән актуал проблемләрдән бирин—кәнчләрин социал фәаллығы маһијјәтинин аראшдырлмасына һәср олунмушдур.

«Шәхсијјәтин социал фәаллығы» категоријасынын алашылмасы әсасында әһалинин бир һиссәси олан кәнчләрин социал фәаллығынын маһијјәти ајдынлашдырылыр. Бу проблемә даир мұхтәлиф нәгтеји-нәзәрләр тәһлил едилир. Гәјд едилир ки, «социал фәаллығы» вә «социал фәалијјәт» категоријаларыны бир-бирилә гарышдырмаг олмаз. Бу тәһлил әсасында да ән башлыча нәтичә чыхарылыр ки, кәнчләрин социал фәаллығы ады алтында онларын фәалијјәтинин хусуси типи нәзәрдә тутулмалыдыр. Бу фәалијјәт заманы шәхсијјәтин ән гүмәтли кејфијјәтләри: идеја инамы, мұхтәлиф тәләбат вә марағы, зәһмәтсәвәрлији, мәгсәдјәнлүлүју, иради кејфијјәтләри вә с. мејдана чыхыр.

Ш. С. АЛИЕВ

ОТ ЕДИНИЧНОГО ИЗУЧЕНИЯ К КОМПЛЕКСНОМУ ИССЛЕДОВАНИЮ — ВАЖНЕЙШАЯ ЧЕРТА И ХАРАКТЕРНАЯ ОСОБЕННОСТЬ РАЗВИТИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ

Познание представляет собой единый многоступенчатый процесс перехода от незнания к знанию, от одного уровня научных знаний к другому, соответствующему более общему, богатому, всеобъемлющему представлению о явлениях мира. Это — процесс бесконечного углубления в сущность отображаемых явлений действительности, сопровождающийся восхождением от абстрактного к конкретному на каждом этапе движений мысли в направлении к совпадению с действительностью. Рассмотрим это на примере развития представления об управлении.

Понятие «управление» прошло ряд этапов в своем движении от первоначального частного представления к наиболее полному всеобъемлющему знанию о сущности и действительной природе управления. Первый из них заканчивается подробной характеристикой управления, наиболее широко и систематически представленной в теории автоматического регулирования и управления. Не вдаваясь в подробности, скажем, что в каждом конкретном случае здесь «субъект управления», управляющая система, образуя замкнутую цепь по каналам обратной связи с объектом управления, управляемой системой, способствует тому, что общее поведение последней направляется к достижению определенной, заранее намеченной цели.

Следующий этап тесно связан с возникновением и развитием кибернетики как науки. Установив аналогию в поведении животных и машин, кибернетика поставила вопрос о необходимости единого подхода к изучению материальных объектов как **сложноорганизованных систем функционирования** независимо от того, к какому классу принадлежит эта система. При этом идеи и принципы теории управления также оказались вовлеченными в процесс познания, направленного на изучение систем самой различной природы.

Можно сказать, что управление в кибернетическом смысле не игнорирует представления об управлении, сложившемся в теории автоматического управления, а напротив, прочно базируется прежде всего именно на нем, многократно увеличивается его эффективность, вовлекая в этот процесс рациональную организацию информационных процессов.

Информационный подход к управлению, по существу, открыл сферу новых диалектических закономерностей и характеризующих их понятий (управление, информация, обратная связь и др.), что позволило ох-

ватить общей схемой управления широкий круг явлений реального мира. Обнаружение общих закономерностей, лежащих в основе процессов управления в различных средах, условиях, областях привело к выработке понятия о **сложнодинамических системах** как о системах, стоящих перед кибернетикой в порядке объекта ее изучения, а следовательно и управления.

Таким образом, управление, представленное в теории автоматического управления и управление, разрабатываемое в кибернетике, это, в сущности, различные уровни абстрагирования объективной закономерности, объединяющей в единую систему управления, управляющую и управляемую систему на основе обмена информацией между ними, это — процесс, в ходе которого общее поведение управляемого объекта, направленное на достижение определенного результата, всецело определяется координирующим воздействием на него со стороны управляющей системы по каналам обратной связи. Если в первом случае оно жестко связано с системами автоматического управления и ограничивается рамками их анализа, то во втором — это общая схема, по которой регулируют свои взаимоотношения с окружающей средой живые и неживые системы функционирования, относящиеся к классу сложных динамических.

Можно сказать, что кибернетика подняла на новую, более высокую ступень в своем историческом развитии имеющиеся до себя некоторые представления, такие, например, как представление о «принципе обратной связи», «информации», «объекте управления» и т. д., обогатила их содержание с точки зрения объекта своего приложения и тем самым рассмотрела «управление» как нечто, присущее только кибернетическим системам. Она представила широкие возможности для изучения процессов управления в таких областях, предметы и явления которых вплоть до возникновения кибернетики изучались отдельными научными дисциплинами или же несколькими одновременно, но с условием, когда каждая из них действовала самостоятельно и редко обращалась к результатам других.

Руководствуясь разработанными кибернетикой общими принципами управления, другие науки, в особенности социологические и биологические, применили также «кибернетический подход» в своих исследованиях. При этом были выявлены некоторые специфические черты и особенности управления, которых, как нам представляется, не следует оставлять без внимания. Так, что в каждой конкретной области управление наряду с общекибернетическими признаками имеет своеобразные черты, специфические особенности и протекает по-своему. Предание забвению этого обстоятельства не только несостоятельно теоретически, но может вести и к практическим ошибкам.

Необходимость учета специфических особенностей управляемого объекта выводит с необходимостью исследования за пределы кибернетики. В этом проявляется, безусловно, недостаточность, ограниченность кибернетических методов исследования при изучении конкретных видов управления, протекающих в природе и обществе [1, 19; 5, 179].

Можно ли при сложившейся обстановке кибернетическую теорию управления считать достаточной для наиболее глубокого понимания, философского осмысления природы, сущности управления? Можно ли установившиеся кибернетикой пределы управления считать окончательными, данными раз и навсегда для сферы справедливости наличия управления? Справедливо ли подобное определение управления, не рас-

пространяющего его на предметы и явления неорганического мира, считать наиболее общим, всеобщим определением управления, достаточным для раскрытия подлинной сущности, сути, истинной природы управления и насколько оно может удовлетворить марксистскую философию? Эти вопросы не являются новыми в философской литературе, однако, к сожалению, нельзя считать их разрешенными.

Как нам представляется, всеобщая природа управления может быть обоснована исходя из следующих соображений:

Это, во-первых, следование диалектике развития самого научного метода вообще и кибернетического, в частности.

О кибернетическом методе исследования явлений действительности говорилось несколько выше. Надо сказать, что истинность настоящего метода определяется истинностью самой кибернетики как научной теории, лежащей в основе этого метода, составляющей его душу, его суть. Кибернетикой определяется также подлинная сфера применимости настоящего научного метода, подтвержденная опытом теории, заслужившим всеобщее доверие.

С другой стороны, если иметь в виду, что любая наука представляет собой своеобразную замкнутую теоретическую понятийную систему [8, 324], то процесс исторического развития научного знания следует рассматривать как неизбежное наложение одной замкнутой понятийной системы на другую. Этот вопрос в должной мере освещен в законе с названием принципа соответствия [8, 324], устанавливающему соподчинение систем друг другу, их иерархию. Такими замкнутыми системами понятий в физике, например, являются: механика Ньютона; теория теплоты; электродинамика и специальная теория относительности; квантовая теория. В этой цепи последовательной смены одной замкнутой понятийной системы на другую намечаются, по Гейзенбергу [6, 68—78] контуры следующей, шестой замкнутой системы понятий, которую с необходимостью породит формирование теории «элементарных частиц».

Аналогичную картину можно наблюдать и в других естественных науках. Так, в биологии, к примеру, аналогичной последовательностью связаны такие обширные замкнутые системы понятий, как общая эволюционная теория Дарвина; современная генная теория наследственности; молекулярная биология и (в перспективе) биоэлектроника. В физиологии — рефлекторная концепция Декарта; физиология высшей нервной деятельности и т. д. и т. п.

Применяя вышесказанное относительно кибернетической теории управления, можно прийти к весьма важному выводу относительно того, что она также обособилась в виде очень своеобразной теоретической понятийной системы. Представляя собой относительно замкнутую по отношению к другим научным дисциплинам понятийную систему, она не является таковой по линии своего собственного развития. Этим объясняется, в частности, обогащение и дальнейшее развитие всего понятийного аппарата кибернетики в пределах, устанавливаемых сферой замкнутости кибернетики как небеспречно общей теории. Так, что всеобщую сущность таких понятий как «принцип обратной связи», «система», «управление», «информация» и др., которые выходят далеко за пределы кибернетики, вряд ли удастся наиболее полно вскрыть одной кибернетической наукой, оставаясь сугубо на ее позициях.

Кибернетика выявила некоторые особенности процессов управления, которые в порядке общих признаков управления и легли в основу

настоящей теории, дальнейшее развитие, совершенствование которой включает, несомненно, в себя нахождение ряда других, не менее важных общих признаков управления. Что касается специфических черт и особенностей управления, то, как и следует предполагать, их выявление составляет побочную проблему тех наук, которые исследуя в порядке своего главного предмета определенную область в широком диапазоне «кибернетических систем», изучают те конкретные виды и формы управления, которые характеризуют функционирование данного круга явлений. Это обстоятельство указывает на то, что дальнейшее совершенствование кибернетической теории управления будет протекать в пределах, устанавливаемых ей самой кибернетикой как замкнутой теоретической понятийной системы и, что наряду с другими науками, изучающими так или иначе управление, кибернетика создает необходимые предпосылки для создания новой, наиболее общей теории управления. Будет ли она названа как теория организационного управления, общая теория управления или еще как-то иначе — это дело будущего. Но в сложной иерархической последовательности — автоматическое управление — кибернетическое управление — намечаются уже контуры очень своеобразной замкнутой понятийной системы, в пределах которой многие узловые понятия предыдущих наук, в том числе управление, найдут более широкое истолкование, что будет соответствовать их объективному содержанию.

Во-вторых, нам представляется, что цель, играющая исключительно важную роль в управлении в сфере труда, не обладает в действительности столь широкой, универсальной природой, как управление и обратная связь и потому никак не вписывается в качестве общего признака в кибернетическую модель управления. Так, что процессы управления в области органической природы протекают на иной основе. Ибо животные не действуют на основе цели и никто в принципе не ставит им никакой цели. Нахождение наилучшего «решения» вопроса, как следует реагировать на внешнее раздражение, организмом определяется не обдуманно, а осуществляется автоматически, на основе приобретенной им в ходе длительной эволюции особенности, позволяющей ему найти правильный, т. е. полезный для своего дальнейшего существования ответ. Таким образом, не цель, а польза, заключенная в конечных приспособительных эффектах животного, придает его действию организованный и направленный характер. Живая система становится самоуправляемой, а польза при этом выступает в роли, аналогичной функции цели в сфере труда [2, 35—57 и 159—182].

Логический ход настоящего соображения может быть завершен установлением параметра, характеризующего процессы управления в неживой среде. Исходя из направленного характера изменений неорганической системы, состоящей в последовательной смене ее состояний на пути к наиболее вероятному, равновесному дает основание принять «равновесие» в качестве такового [2, 790—97 и 182—201].

Генетически связанные между собой понятия «равновесие» «польза» — «цель», как нам представляется, являются конкретным выражением «основополагающего характеризующего параметра управления» — соответственно в неживой природе, органическом мире и обществе. Следовательно, кибернетическую модель управления можно было бы совершенствовать введением в нее вместо «цели» понятия о характеристическом параметре управления, охватывающем, по существу, все без исключения области реальной действительности.

В-третьих, новый подход к изучению явлений жизни на уровне молекулы (в перспективе и электрона), а также исследование геологических процессов методами кибернетики дают реальную основу для подведения естественно-научного фундамента под важнейшим положением об универсальности информации; принципа обратной связи и, в соответствии с ними, самоуправления.

Как стало известно, такие термины, как «эволюция», «естественный отбор» и т. п., возникшие на основе изучения живых организмов, оказались в самом деле применимыми к предбиологической фазе развивающейся материи, объясняя и обуславливая наблюдающуюся тенденцию развития физико-химических процессов и явлений в сторону структурного усложнения предметов, вплоть до образования субстратов жизни. Это обстоятельство позволило высказать предположение о том, что необходимые для возникновения жизни условия были делом не чистой случайности, как полагали об этом до сих пор, а с необходимостью формировались задолго до появления белковоподобных веществ в недрах самой неорганической природы.

Более того, в наиболее упрощенной форме отдельные признаки жизни наблюдаются и в объектах физического происхождения. Это свидетельствует о том, что и здесь можно обнаружить исторических предшественников тех универсальных начал жизни, которые объединившись в единой системе, образуют основу жизни вообще. Стало быть, весь сложный комплекс регуляторных процессов, способность к самовоспроизведению включительно следует рассматривать не как исходное начало, а как исторический результат чрезвычайно длительного (эволюционного) развития и совершенствования определенных структур динамической организации материальных образований в периоды пред- и добиологической эволюции [10].

Возможность перенесения основных принципов биологической эволюции на предбиологическую сферу с необходимостью ставит вопрос о том, что эти принципы обнаруживают в действительности значительно более широкое, универсальное содержание, чем это можно было предположить, исходя из их чисто биологического значения. Этот важнейший вывод молекулярной биологии, по существу, снимает те ограничения, которые были нанесены социальными и биологическими дисциплинами на пути к универсализации основополагающих принципов эволюции. Биологическая эволюция в таком понимании является лишь определенной ступенью на эволюционном пути материи, в ходе которой, как можно представить, происходит биологическая конкретизация универсальных принципов эволюции [7, 10].

Применение кибернетических методов в исследованиях геологических наук представляет еще одну серьезную основу для утверждений об универсальности принципа обратной связи и, соответственно, управления.

В сложной сети взаимодействий предметов и явлений мира процессы управления обнаруживаются по мере того, как общее поведение системы в качестве результата ее деятельности включается также по каналам обратной связи в общий поток воздействий извне на параметры и координаты системы. На ведущую роль обратной связи в образований и развитии рельефов, равнинных и горных ледников, всевозможных геоморфологических процессов, имеющих место в развитии самой Земли указывают многие исследователи геоморфологического строения

и эволюции нашей планеты (А. Д. Арманд, Е. А. Куражковская, И. В. Назаров, Е. К. Титанова и др.) [3; 4; 11; 12].

Успешное применение принципов кибернетики в исследованиях геологических наук, биофизических и биохимических дисциплин дают убедительные факты в пользу наличия определенных (компенсаторного) характера обратной связи в явлениях неорганической природы, благодаря чему саморегуляция и самоуправление является важнейшей особенностью природных комплексов и физико-химических основателей и явлений неживой природы, это уже не единичное отклонение от установленных якобы раз и навсегда нормы применения биологических (также и кибернетических) принципов для исследования биологических (а также социальных и технических) явлений, в изучении которых эти принципы рождались и в пределах которых имеют они силу и значение, а характерная особенность, тенденция развития самого современного естествознания.

Примечания:

1. Актуальные проблемы управления. — М., 1972, кн. 1.
2. Алиев Ш. С. Методологические аспекты проблемы управления. — Баку, 1980.
3. Арманд А. Д. Обратная связь и саморазвитие рельефа. — В сб.: Вопр. географии, 1963, № 63.
4. Арманд А. Д. Информационные модели природных комплексов. — М., 1975.
5. Беллман Р. Теория регулирования. — В кн.: Математика в современном мире. М., 1967.
6. Гейзенберг В. Физика и философия. — М., 1963.
7. Карпинская Р. С. Философские проблемы молекулярной биологии. — М., 1971.
8. Кузнецов Н. В. Преемственность, единство и минимизация знания — фундаментальные черты научного познания. — В кн.: Материалистическая диалектика и методы естественных наук. М., 1968.
9. Проблемы развития в современном естествознании. — М., 1968.
10. Происхождение предбиологических систем. — М., 1966.
11. Философские вопросы геологии/Тр. Свердл. горного ин-та, 1970, вып. 77 (2).

Ш. С. Элиев

ТЭК-ТЭК ӨЛРЭНМЭДЭН КОМПЛЕКС ТЭДГИГАТА—ЕЛМИ БИЛИЖИН ИНКИШАФЫНЫН ХАРАКТЕРИК ХҮСҮСИЛЖЭТИДИР

Мөгалэдэ «идарэтмэ» аялажышынын үмүмилэширмэ просесиндэн, онун һаггын-дакы тэсэвүрлэрин гнессеоложи вэ онтоложки аспектлэринин тэкамүлүндэн бөһс олунур. Мүэллиф кэстэрир ки, идарэтмэ өз инкишафында бир нечэ мэрһэлэ кечмишир. Бу мэрһэлэлэрдэн бири кибернетиканын мејдана кэлмэси вэ инкишафы илэ сых баг-лыдыр. Нэтичэдэ идарэтмэнин кибернетик нэзэријјэси јаранмышдыр. Бунун маһијјэти ондан ибарэтди ки, идарэ олунан объект «сон» идарэтмэнин мөгсэдинэ ујгун вэзиј-јэтэ салыныр.

Кибернетика тэрэфиндэн ишлэнмини идарэтмэнин үмүм принциплэри диқэр елмэлэрдэ, хусусэн сосноложикада, биоложијада, геоложијада кениш истифада олунур.

Кибернетик методларын кэстэрилэн елмэлэрдэ мүвэффэгијјэтлэ истифада олунма-сы бир даһа экс элагэнин универсаллыгыны тэсдиг едир.

Ф. М. ДЖАВАДОВ

ЗНАЧЕНИЕ ОТЯГЧАЮЩИХ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ ДЛЯ КВАЛИФИКАЦИИ ПРЕСТУПЛЕНИЯ И ИНДИВИДУАЛИЗАЦИИ НАКАЗАНИЯ

Теории советского уголовного права известны две различные группы отягчающих обстоятельств, которые играют разную роль при фактическом применении норм общей и особенной части уголовного законодательства.

Одни из них имеют значение для определения наказания лицу, совершившему преступление (ст. 34 Основ Уголовного законодательства), другие выступают в качестве признаков конкретного состава преступления, влияющих на его квалификацию [1, 78].

Одна группа отягчающих обстоятельств, которые можно назвать «индивидуализирующими», предусмотрена в ст. 37 УК Азерб. ССР и соответствующих статьях УК других союзных республик). В этой статье дается исчерпывающий перечень отягчающих обстоятельств, которые суд должен учитывать при назначении лицу, признанному по приговору суда виновным в совершении преступления, наказания в пределах соответствующей статьи УК.

В теории советского уголовного права нет единства мнений об объекте, на который оказывают влияние отягчающие обстоятельства. Одни авторы (М. Д. Шаргородский, М. М. Исаев) эти обстоятельства называют отягчающими вину, другие (Б. А. Куринов, Н. Ф. Кузнецова) — отягчающими наказание, третьи (И. И. Карпец, М. И. Бажанов, Л. Л. Кругликов) — отягчающими ответственность. Такого же мнения придерживается и С. С. Гаскин [2, 9]. Вместе с тем он рассматривает эти обстоятельство и как отягчающие наказание.

На наш взгляд, отягчающие обстоятельства предусмотренные в ст. 37 УК Азерб. ССР, имеют тройное значение.

1. Отягчающие обстоятельства выступают в качестве индивидуализирующего признака, т. е. признака, позволяющего решить правоохранительным органам (органам расследования, суду) вопрос о возможности и целесообразности применения к лицу, совершившему преступление, либо наказания, либо условного осуждения, либо условного осуждения с обязательным привлечением осужденного к труду и других мер уголовно-правового воздействия. Наличие каких-либо отягчающих обстоятельств может препятствовать замене уголовной ответственности административной ответственностью, либо мерами общественного воздействия.

2. Отягчающие обстоятельства выступают в качестве признака индивидуализирующего наказание, т. е. суд, учитывая указанные обстоятельства в пределах санкции статьи, по которой квалифицированы действия виновного, определяет обвиняемому вид и размер наказания, определяет вид исправительно-трудового учреждения.

3. Некоторые из отягчающих обстоятельств выступают в качестве квалифицирующего признака состава преступления.

Думается, что для того, чтобы устранить имеющиеся в юридической науке разногласия о месте отягчающих обстоятельств в советском уголовном праве, следовало бы статью 34 Основ и соответствующие статьи УК союзных республик обозначить таким образом — «Обстоятельства отягчающие ответственность и наказание».

На протяжении многих лет в литературе дискутируется вопрос о том, следует ли учитывать смягчающие и отягчающие обстоятельства, указанные в ст. ст. 33 и 34 Основ, в том случае, если они указаны в качестве квалифицирующих признаков состава преступления, за совершение которого виновный привлечен к ответственности.

По данному вопросу имеется разъяснение, содержащееся в Постановлении Пленума Верховного Суда СССР № 3, 29 июня 1979 г., «О практике применения судами общих начал назначения наказания», где сказано, что в случае, когда то или иное обстоятельство предусмотрено в диспозиции статьи уголовного закона в качестве одного из признаков преступления, оно не должно дополнительно учитываться как смягчающее или отягчающее ответственность в смысле ст. ст. 33 и 34 Основ [3, 18—19].

Однако несмотря на такое разъяснение Верховного Суда СССР в теории этот вопрос продолжает обсуждаться. Так, А. П. Чугаев, придерживая позицию, занимаемую Г. А. Кригером [4, 294], считает, что роль указанных признаков не ограничивается лишь тем, что они выступают в качестве элементов отдельных составов, обуславливая квалификацию преступления, например, хищения социалистического имущества, по определенной статье закона и установлению законодателем меры наказания [5, 68].

С нашей точки зрения, следует согласиться с аргументацией, выдвинутой в обоснование противоположной позиции С. С. Гаскиным, который совершенно справедливо отмечает, что единая правовая природа предусмотренных в Общей и Особенной части УК отягчающих обстоятельств исключает возможность одновременного учета одноименных отягчающих обстоятельств как при квалификации действий виновного, так и при назначении ему конкретной меры наказания [2, 11].

Вторая группа отягчающих обстоятельств, которую называют «квалифицирующими», непосредственно в нормах Общей части предусмотрена не полностью. Само название этого вида отягчающих обстоятельств говорит о том, что они непосредственно влияют на квалификацию совершенного лицом преступления. Следовательно, этот вид отягчающих обстоятельств, в отличие от первой группы, используется законодателем в Особенной части уголовных кодексов.

Такое подразделение отягчающих обстоятельств придерживается и С. С. Гаскин, который называет первую группу «квантифицирующими», т. е. связанными с количественным показателем общественной опасности, ее степенью, а вторую группу «квалифицирующими», т. е. связанную с характером общественной опасности и влияющую на индивидуализацию

уголовной ответственности и наказания через процесс квалификации [2, 10—11].

Как известно, нормы Особенной части УК строятся обычно таким образом, что в первой части статьи, в диспозиции, излагается основной состав преступления, а в следующих частях или пунктах той же статьи излагаются более тяжкие виды соответствующего преступления, которые помимо признаков, обязательных для основного состава преступления, содержат какие-то дополнительные признаки. Эти-то дополнительные признаки, по мнению законодателя, свидетельствуют о повышенной опасности соответствующего вида преступления и личности преступника. За такие более тяжкие преступления в санкциях устанавливаются более строгие меры наказания.

Органы предварительного расследования квалифицируют совершенное лицом преступление именно по этой части статьи УК, суд при согласии с такой квалификацией признает, что лицо совершило преступление, которое подпадает именно под соответствующую часть статьи Особенной части УК и в последующем при назначении наказания такому лицу это уже дает суду право избрать виновному лицу наказание, в пределах санкции, которая предусматривает более строгое наказание, чем за то же преступление, без наличия такогоотягчающего (квалифицирующего) признака (обстоятельства).

Анализируя действующее уголовное законодательство, можно заметить, что некоторые отягчающие обстоятельства, перечисленные в ст. 37 УК Азербайджанской ССР, являются аналогичными (по названию и по содержанию) обстоятельствам, которые, по существу, являются квалифицирующими, так как они непосредственно предусмотрены в конкретных статьях Особенной части УК. В качестве примера к вышесказанному положению можно привести п. 1 ст. 37 УК Азербайджанской ССР, где в качестве отягчающего признака указано «совершение преступления лицом, ранее совершившим какое-либо преступление». В п. «д» ч. 2, ст. ст. 88 и 145 УК это отягчающее обстоятельство с учетом специфики этих преступлений названы в качестве квалифицирующего признака разбойных нападений. Если же такое обстоятельство при разбое отсутствует (и нет других обстоятельств перечисленных в ч. 2 ст. ст. 88 и 145 УК), то совершенное лицом разбойное нападение не может быть квалифицировано по ч. 2 этих статей, а должно квалифицироваться по ч. 1 этих статей, а если в данном преступлении имеются другие отягчающие обстоятельства, предусмотренные в ст. 37 УК Азерб. ССР, то эти обстоятельства в отличие от первых будут иметь не квалифицирующее значение, а будут основным критерием для индивидуализации ответственности и наказания.

Здесь же следовало бы отметить, что все обстоятельства, перечисленные в ст. 37 УК Азерб. ССР, могут быть указаны в статьях Особенной части того же уголовного кодекса, тогда как не все квалифицирующие признаки, указанные непосредственно в Особенной части, могут быть отягчающими в смысле ст. 37 УК. Это происходит потому, что перечень отягчающих обстоятельств в ст. 37 УК является закрытым, т. е. суд не вправе при вынесении приговора ссылаться на отягчающие обстоятельства, не указанные в данной статье. Но на практике это положение не всегда соблюдается, т. е. суды при вынесении приговора ссылаются на такие отягчающие обстоятельства, которые не указаны в ст. 37 УК. Наиболее часто встречающимися обстоятельствами, на которые ссылаются суды, являются «отрицательная характеристика с

места работы, с места жительства», ведение паразитического образа жизни», «совершение преступления особо опасным рецидивистом» и т. д. Нам кажется, чтобы устранить этот недостаток, перечень отягчающих обстоятельств нужно расширить.

Таким образом, на наш взгляд, следует различать две схожие, но различные по значению группы отягчающих обстоятельств:

1. Отягчающие обстоятельства индивидуализирующие уголовную ответственность и наказание, учитываемые судом при определении вида уголовной ответственности и вида и размера наказания.

2. Отягчающие обстоятельства, непосредственно предусмотренные в диспозициях норм Особенной части УК, которые влияют на квалификацию преступления. Эту группу отягчающих обстоятельств мы в дальнейшем будем называть «квалифицирующими» обстоятельствами.

Такое четкое разделение этих двух групп отягчающих обстоятельств имеет не только важное теоретическое значение, но оно очень важно и в практическом отношении.

Следует отметить, что отягчающие ответственность и наказание обстоятельства, указанные в ст. 37 УК Азербайджанской ССР, являются общими для всех статей Особенной части УК, тогда как множество преступлений имеют свои специфические квалифицирующие признаки. Таким преступлением, в частности, является разбойное нападение, указанное в ч. 2 ст. ст. 88 и 145 УК Азербайджанской ССР, наступление ответственности за которое связано с совершением этого преступления хотя бы с одним из квалифицирующих признаков, указанных в этой части статьи. Одним из специфических, присущих только разбою квалифицирующих признаков является совершение насильственных действий с применением оружия или других предметов, используемых в качестве оружия. При отсутствии в действиях виновного этого признака его действия не могут быть квалифицированы как разбойное нападение при отягчающих обстоятельствах. Это обстоятельство является квалифицирующим, но не может быть отягчающим в смысле ст. 37 УК, так как последняя не содержит указаний о применении оружия или других предметов, используемых как оружие, в качестве отягчающего ответственность и наказание признака, хотя, на наш взгляд, этот признак было бы целесообразно ввести в такие составы как «умышленное убийство при отягчающих обстоятельствах», «нанесение тяжких телесных повреждений».

До изменений, внесенных Указом Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР 22 декабря 1982 г. «О внесении изменений и дополнений в Уголовный кодекс Азербайджанской ССР», статьи УК Азербайджанской ССР, предусматривающие уголовную ответственность за разбой, в отличие от соответствующих статей УК РСФСР и УК Туркменской ССР не предусматривали в качестве квалифицирующего признака применение оружия или других предметов, используемых в качестве оружия. Следовательно, применение оружия или иных предметов по УК Азербайджанской ССР относилось к так называемым «факультативным» признакам. Отсутствие указания в статье закона на такой квалифицирующий признак ставило в равное положение лиц, совершивших эти преступления без применения этих предметов. Это прослеживается и в судебной практике. Изучение судебной практики показало, что в большинстве случаев суды квалифицировали действия виновных, совершивших разбойное нападение с применением оружия или других предметов используемых в качестве оружия по ч. 1 ст. ст. 88 и 145 УК

О. Э. ЭФƏНДИЈЕВ, Ш. Ф. ФƏРЗƏЛИЈЕВ

**ФƏХРƏДДИН КЫРЗЫОҒЛУНУН «ОСМАНЛЫЛАРЫН
ГАФГАЗ ЕЛЛƏРИНИ ФƏТҺ ЕТМƏСИ (1451—1590)»
КИТАБЫ ҺАҒГЫНДА БƏЗИ ГЕЈДЛƏР**

Азəрбајчанын орта əсрлəр, хусусилə османлы јурушлəри илə бағ-
лы олан XV—XVI əсрлəр тарихи бу вахта кими, əсасən, фарс дилиндə
јазылмыш мənбə вə тəдғигат əсəрлəриндən кениш истифадə олунмағла
ғəлəмə алынмышдыр. Һалбуки, османлы-түрк тарихчи вə тəдғигатчыла-
ры да Һəмин дөврүн ичтиман-игтисади вə сижаси тарихини өз əсəрлəриндə
əкс етдирмиш, арашдырылмасы зəрури олан тарихи ирə гəјмушлар. Һа-
дисəлəрин марксизм-ленинизм методолокијасы бахымындан шəрһ едən
Һəр тарихчи, тəбиидир ки, Һəм фарс, Һəм дə османлы-түрк мұəллифлə-
рин əсəрлəринə тəнгиди јанашмалы, онларын үзəриндə дəрин арашдыр-
малар анармалыдыр, чүнки јашалығлары дөврүн феодал сифинə
мəнсуб олан, ја да Һəмин мұһитин тəсир илə əсəрлəр јазан тарихчилəр,
шүбһəsиз ки, тəсвир етдиклəри Һадисəлəрə биртəрəфли јанашмыш, он-
лара Һаким даирəлəрин мənəфелəри бахымындан нəзəр салмыш вə бе-
лəликлə дə гəјри-објективлијə јол вермишлəр. Əсл Һəгигəти үзə чыхар-
мағ, Һадисəлəри дəрин тəһлил сүзкəчиндən кечирмəк исə тəдғигатчыла-
рын ғаршысында дуран мұһим вəзифəлəрдəндир.

Түркијəнин бир сыра алимлəринин тəдғигат характерли əсəрлəрин-
дə Азəрбајчанын XV—XVI əсрлəр тарихи гисмən əкс етдирилмишдир.
Белə əсəрлəрə мисал оларағ Фаруг Сүмерин «Гарагојунлулар» [1], Ис-
мајыл Һəгги Узунчаршылынын «Османлы тарихи» [2], Т. Јылмаз Əз-
тунанын «Башланғычдан заманымыза гəдəр Түркијə тарихи» [3], Бəкир
Сидги Күтүкоғлунун «Османлы-Иран сижаси мұнасибəтлəри (1578—
1590)» [4] вə Фəхрəддин Кырзыоғлунун «Османлыларын Гафгаз еллəри-
ни фəтһ етмəsi (1451—1590)» [5] китабларыны кəстəрмəк олар.

Ф. Кырзыоғлунун тəвəллүд или барəдə мəлүматымыз јохдур. Ла-
кин 1953-чү илə гəдəрки јарадычылығы вə гисмən дə фəалијјəти Һа-
ггында онун 1952-чи илдə Истанбулда нəшр етдирдији «Дəдə Горғуд
оғузнамалəри» əсəринин мұғəддимə вə библиографиясындан бəзи мə-
лүматлар əлдə етмəк мүмкүндүр. Мəсələn, Ф. Кырзыоғлунун јаздығына
көрə, «Ич оғуз, јахуд Гарс ели» адлы илк елми ишини 1939-чү илдə
«Доғуш» журналында дəрч етдирмиш, 1941-чи илдə исə Истанбула кə-
лəлəрини «Челик» тəхəллүсү илə имзалајан Ф. Кырзыоғлу бир-биринин
ардынча бир сыра мəғалə, брошүра вə китабларыны нəшр етдирир.

Һаггында данышачағымыз «Османлыларын Гафгаз еллəрини фəтһ
етмəsi (1451—1590)» китабы исə мұəллифин 1953-чү илдəн сонракы ја-
радычылығы Һаггында бизə мəлүмат верən əсəрдир.

Азəрбајджанской ССР. Так, обвиняемый А. примерно в 23 ч. будучи
в нетрезвом состоянии, сел в автомашину гр-на Р., принадлежащую
ему на правах личной собственности, и по дороге попросил его остано-
вить машину, приставил нож к груди потерпевшего, требуя у него день-
ги и другие ценные вещи. Р оказал активное сопротивление и отнял у
него нож. Действия виновного были квалифицированы по ч. 1 ст. 145
и ч. 2 ст. 220 УК Азербайджанской ССР (незаконное ношение, хране-
ние, изготовление или сбыт оружия, боевых припасов или взрывчатых
веществ). В другом случае, обвиняемый В., будучи в нетрезвом сос-
тоянии, сел в такси, потребовал у водителя остановить машину в без-
людном месте, имевшимся при себе кухонным ножом нанес удар води-
телю такси И. в область спины, причинив тем самым менее тяжкие те-
лесные повреждения. Действия виновного были квалифицированы по
ч. 2 ст. ст. 88 и 145 УК по признаку наличия телесных повреждений.

Думается, что внесенное изменение, т. е. включение в ст. ст. 88 и
145 УК Азербайджанской ССР квалифицирующего признака «приме-
нение оружия или других предметов, используемых в качестве оружия»,
приведет к более строгому наказанию лиц, совершивших эти преступ-
ления с применением вышеуказанных предметов, независимо от того
были ли причинены телесные повреждения или нет.

Применение или попытка применения оружия, либо ножей, касте-
тов или иного холодного оружия, а равно предметов, специально при-
способленных для нанесения телесных повреждений, включены в каче-
стве квалифицирующего признака в ч. 3 ст. 207 УК Азербайджанской
ССР. При отсутствии такого квалифицирующего признака, действия
виновного будут квалифицированы по ч. ч. 1 или 2 ст. 207 УК. Напри-
мер, так были квалифицированы действия А., который с ножом в ру-
ках вышел на улицу, ударил кулаком в стекло автомашины. На пред-
варительном следствии действия виновного были квалифицированы по
ч. 3 ст. 207 УК, но суд, на наш взгляд, правильно переквалифицировал
действия А. на ч. 1 этой же статьи, мотивируя свое решение тем, что
обвиняемый не пытался и не угрожал применением ножа.

Примечания:

1. Бородин С. В. Квалификация преступлений против жизни. — М., 1977.
2. Гаскин С. С. Отягчающие обстоятельства и их значение для индивидуализации
ответственности и наказания: Автореф. дис. канд. юрид. наук. — М., 1981...
3. Бюлл. Верховного Суда СССР, 1979, № 7.
4. Кригер Г. А. Квалификация хищений социалистического имущества. — М.,
1974.
5. Чугаев А. П. Индивидуализация ответственности за преступление и ее особен-
ности по делам несовершеннолетних. — Краснодар, 1979.

Ф. М. Чавадов

**ЧИНАЈƏТИН ТӨВСИФИ ВƏ ЧƏЗАНЫН ФƏРДИЛƏШМƏСИНДƏ
АҒЫРЛАШДЫРЫЧЫ ҺАЛЛАРЫН ƏНƏМИЈЊƏТИ**

Мəғалəдə совет һуғугу елминдə мұбəһисəlи ағырлашдырычы Һалларын тəсир ет-
дији објектлəрдən бəсə олунур.

Мəһкəмə-истинтағ тəчрүбəсинин өјрəнилмəsi əсасында мұəллиф белə нəтичəјə кə-
лир ки, Азəрбајчан ЧМ-нин 37-чи маддəсиндə кəстəрилən ағырлашдырычы Һалларын
сијаһысы кенишлəндирилмəлидир.

Мəғалəдə Һабелə «силаһ ишлəтмəнин» төвсифедичи əламəт гисминдə «ағырлаш-
дырычы Һалларда адам өлдүрмə», «ағыр бəдэн хəсарəти јетирмə» вə с. бу тəркиб-
лəрə дахил едилмəsi барəдə тəклиф верилмишдир.

Ф. Кырзыоглунун бу китабы 4 бөлмөдөн ибаратдир. I бөлмө Фатех Султан Мəһəммəдин, II бөлмө Јавуз Султан Сəлимин, III бөлмө Гануни Султан Сүлєманын, IV бөлмө исə Султан Мурадын һакимийјəти вахты османлыларын гəлəбəлəринə һəср олунмушдур. Өз нөвбəсиндə һəр бөлмə исə бир нечə һиссəјə ајрылмыш, хронолокијəјə риəјəт олунмаг јолу илə бəһс едилəн дөврүн сијаси вə инзибати мəсəлəлəрини өзүндə əкс етдирмишдир.

Китабын сонундакы «Гајнаглар вə библиографијə» һиссəсиндə мүəллифин истифадə етдији əлјазмалар, чап олунмуш гајнаглар, тəдгигат əсəрлəри вə мөвзу илə бағлы олан үмүми əсəрлəр барəдə ғысача мəлүмат верилир.

Бу китабын əн марағлы һиссəси «Сəнəдлəр» адланан һиссəдə арашдырылан дөврə аид бир сыра рəсми һəкм вə мəктубларын верилмəсидир. Ф. Кырзыоглу, һəмчинин ики хəритə тəртиб едэрək өз китабына дахил етмишдир ки, онларын һəр икиси, арашдырылан дөврүн тарихи чоғрафијəсы һағгында əјани васитə кими марағлыдыр [6].

Ф. Кырзыоглу бу əсəрини јазаркəн «Османлы султанларынын тарихи» [7], «Китаби-чаһаннүмə» [8], «Тарихи-Əбүлфəтһ» [9], «Тəварихи-али-Осман» [10], «Сəлимнамəји-Шүкри» [11], «Нүсрəтнамə» [12], «Гəзəвəти-Əздəмироғлу Осман пашə» [13], «Зəфəрнамəји-Султан Мурад хан» [14], «Кəнчинəји-фəтһи-Кəнчə» [15], «Тарихи-Сəланики» [16] вə башга илкин мənбəлəрлə јанашы османлы ордусунун 1514-чү илдə чалдырана вə Мисрə јүрүшүнү күнбəкүн əкс етдирəн «Чалдыран вə Мисир сəфəрлəри рисалəsi» [17] вə һəмчинин Рəсми Чалдыран сəфəри мənзулнамəsi» [18] ады илə јазылан ики мүһүм мənбədən дə истифадə етмиш, јери кəлдикчə һəммер, Бартолд, һинс, Бабинкер, Минорски, Күтүкоғлу, Фирудин бəј Кəчəрли вə башга тəдгигатчыларын əсəрлəринə дə мұрачиəт етмишдир. Ф. Кырзыоглу тəдгиг етдији дөврүн əсəс фарсдилли мənбəлəри олан «Əһсəнүт-тəварих», «Тарихи-алəм-араји-аббаси», «Шəрəфнамə» вə с. əсəрлəрдən дə бəһрələнмиш, јери кəлдикчə, онларын мүəллифлəри һəсən бəј Румлу, Искəндəр бəј Мүниш, Шəрəф хан Бидлиси вə башга тарихчилəрини əкс етдирдиклəри һадисəлəри һəмин дөвр османлы тарихчилəринин вердиклəри мəлүматла мұгајисə етмишдир. Лакин, тəбиидир ки, онун əн чох бəһрələндији мənбəлəр османлы тарихчилəринини əсəрлəридир.

Ф. Кырзыоглу тəрəфиндən османлы мүəллифи Ибраһим Рəһимизадə һағгында верилəн бир хəбər дə мүəјјən марағ доғуруп. Биз И. Рəһимизадəни шаир вə тарихчи кими таныјырыг. Ф. Кырзыоглу исə, ејни заманда онун «дərкəһи-мүəлла чавушу» сифəтилə османлыларын 1578-чи илдə башладығлары «Шəрг јүрүшү» вахты Дəмирғапы-Гыпчаг-Кəфə јолу илə Истанбула рəсми мəктублар апарыб-кəтирдијини билдирир [19].

«Османлыларын Гафгаз еллəрини фəтһ етмəsi (1451—1590)» китабында марағлы мəлүматлар чоғдур. Хүсусилə XVI əсрдə баш верən сијаси һадисəлəр, Азэрбајчанын османлы фəтһиндən əввəlки вə сонракы инзибати бөлкүсү, гоңшу дөвлəтлəрлə мұнасибəтлəр вə с. əтрафлы ишлəнмишдир. Ф. Кырзыоглунун мəлүматына кəрə, Султан Сəлим мəшһур Чалдыран мұһарибəсинə башламаздан əввəl вахташыры Азэрбајчана хəфијјəлəр кəндəрəрək, сəфəвилəрини һəрби гүдрəти, ғызылбаш гошунунун дөјүш һазырлығы барəдə мəлүмат əлдə едирди. Бундан башга Ф. Кырзыоглу кəрə, сəфəвилəрдən əввəl Азэрбајчан тахтында əјлəшən Ағғојунлуларын феодал силкиндən олан вə о заман Түркийэдə јашајан бəзи нұмəјəндəлəри дə османлы ордусуна мүəјјən кəмəклик кəс-тəрмишлəр. Мүəллиф јазыр: «Сон ағғојунлу падшаһы Султан Мурадын

вəзирини олан вə 1501-чи илдə Тəбриз ишғалындан сонра Шаһ Исмајылын зүлмүндən гачарағ Трабзона сығынан Бајəндурлу Горхмаз оғлу Фəррухшад бəј илə бирликдə он ики ағғојунлу бəји дə Чалдыран сəфəриндə јол кəстəрир вə өнчүллүк едирди» [20].

Ф. Кырзыоглунун «Тəварихи-чəдиди-мир'ати-чаһан» китабындан кəтирдији бу мисал да марағлыдыр:

«Султан Сəлим Əрзинчана чатап кими Фəррухшад бəји чағырыб дєјир: «Əчəм сəрһəддинə кəлдик. Сən бу јерин əһли-вугуфундансан. Кет мənə дил кəтир, кəрək ғызылбаш һардадыр, кəлиб бизимлə вурушуму?» дєјə фəрман едən кими Фəррухшад бəј бу тəларүкдə олду» [21].

Ф. Кырзыоглунун бу китабында 1555-чи илдə Амасјада бағланмыш сəфəви-османлы сүлһ мұғавилəсин тəфəррүатла верилмишдир. Мүəллиф бу сүлһ мұғавилəсинин мај ајынын 29-да (8 рəчəб 962) бағландығыны кəстəрəи һəммерин, д. Оссонун, Рəшад Əкрəмин, Исмајыл һами Данишмəндин вə Исмајыл Узунчаршылынын фикринə гаршы чыхарағ, һəмин сүлһүн рəчəб ајынын 11-дə (1 ијун) имзалаңдығыны сүбүта јєтирир. О, јазыр: «Бу јердə, һəммердə вə она əсəслəнəрағ бизлə олан əсəс јєни əсəрлəрдə тəкрар едилəн бир сəһв барəдə дə мəлүмат верək. Амасја барышығы мұзакирəлəри үчүн кəлən вə диванын əсəс аламларындан олан, һəтта шаһа (јəни Шаһ Тəһмасибə—О. Ə; Ш. Ф.) јазылан мəктублары гəлəмə алап Гоча Нишанчы Чəлалзадəнин билдирдији кими, Иран елчиси Фəррухшад бəј ики дəфə дивани-һүмајуна кəлэрək султанын һүзурунда олмушдур. Биринчи дəфə 29 чəмəдулаһир 962-чи илдə (21 мај 1555) кəлмиш вə о кəлиш заманы Иранла барышыг кəскинлəшдирилмишди. Рəчəб ајынын 11-доки (1 ијун) гəбулда бу барышығын тəсдиғи олан Ганунинин (јəни Султан Сүлєманын—О. Ə; Ш. Ф.) мəктубуну аларағ, өз вəзифəсини битирмишдир. Австрија елчиси дə ијунун 1-дə һүзура гəбул едилип, ертəси күн—ијунун 2-дə Иран елчисијлə бирликдə (Фəррухшад бəјлə—О. Ə; Ш. Ф.) Амасјадан кетмишдир (Түрк мəктублары, с. 87, 88). Мəсəлə белə олан һалда һəммер Амасја барышығынын 29 мај 1555-чи илдə (8 рəчəб 962) јəни Фатех Султан Мəһəммəдин Истанбулу фəтһ етмəsi күнүнə тəсəдуф етдијини јазарағ, истифадə етдији мənбəни кəстəрмədən «сүлһ тəсдиғнамəsi 29 мај 1555-чи илдə Истанбулда имза олунду» дєјən д'Оссонун бу гəјдиндəки јер адыны дүзəлдэрək, «бу əһднамə Истанбулда дєјил, Амасјада имза олунмушдур» јазмышдыр. һəммерə əсəслəнəн түрк тарихчилəриндən Рəшад Əкрəм, Исмајыл һами Данишмəнд, Исмајыл һ. Узунчаршылы да онун кими јанылмышлар [22].

Ф. Кырзыоглу 1578-чи ил османлы истиласындан сонра Ширванын бир бəјлəрбəјилијə вə 13 санчаға бөлүндүјүнү кəстəрир. Онун јаздығына кəрə, 5 илдən сонра Осман пашə ораны ашағыдакы үч бəјлəрбəјилијə бөлмүшдү: Шамаһы, Дəмирғапы, Шəки [23].

Ф. Кырзыоглунун бу китабынын, əлбəттə, 1451—1590-чы илəрдə ағғојунлу-османлы-сəфəви мұнасибəтлəринин ишығландырылмасында мүəјјən елми əһмијјəти вардыр, лакин мүəллиф чох һалда һадисəлəрə биртəрəфли, һаким османлы феодал синфинин мənəфəјини мұдафиə етмək бахымындан јанашыр. Султан Сəлим I Шаһ Исмајыл үзəринə бəјүк јүрүшүнү əтрафлы тəсвир едən Ф. Кырзыоглу һəмин јүрүшүн сəбəбини белə изаһ едир: «Шаһ Исмајыл османлы торпағларында «ғызылбашлыг тəблиғаты» јайырды. Султан Сəлим, буна кəрə дə атасынын вə вəзирлəрин тутдуғлары јолу бəјəнмəмиш, гардашларынын вə ағабəјисинин дə бу тəһлүкəни гаврамадығыны сезмиш, өзү тахта чыхарағ (бəјүк шаһзадə Султан Əһмəдин əвəзинə) османлы императорлуғунда бабасы

Фатех Мəһəммəд чағындакы «динамизми вə гүдрəти» јениндəн бəрпə етмə-
јə вə «Əрдəбилоглу тəһлүкəсини галдырмаға» гəрəр вермишди» [24].
Ф. Кырзыоглунун бу мəлүматында һəгигəт вардыр, лəкин гəјд етмəк лə-
зымдыр ки, I Султан Сəлими бу јүрүшə чыхмаға вадар едəн сəбəб јалныз
«Əрдəбилоглу (I Шаһ Исмајыл—О. Ə; Ш. Ф.) тəһлүкəси» дејил, һəм дə
Азəрбајчаны сəфəвилəрин һакимијјəтиндəн чыхарыб, османлы Түркия-
синə табə етдирмəк кими ишғалчылыг чəһди олмушдур [25].

Ф. Кырзыоглу Түркияјə гоншу өлкəлəрдə Султан Сəлимин нүфузу-
ну һəддиндəн артыг шиширдəрəк, əсəриндə бəзи јалныш мəлүматларə
јер вермишдир. Белə ки, онун јаздығына кəрə, Шаһ Исмајыл османлы
һəкмдары Султан Сəлим Јавузун өлүмүнə гəдəр (926/1520) Күрчүстанə
тохунмаға чүрəт етмəмиш, јалныз онун өлүм хəбəрини ешитдикдəн сон-
ра «927/1521-чи илдə хəлифəтүл-хүлфə Див Султан Румлуну вə Шəки
һакими һəсəн бəји (Һүсəјн бəји олмалыдыр—О. Ə; Ш. Ф.) јени Кəхəт
чары Лəвəнд хан (II Леон) үзəринə» кəндəрмишди [26].

Ф. Кырзыоглунун бу мəлүматы сəһвдир. Мəлүм олдуғына кəрə,
Шаһ Исмајыл Чалдырандакы мəғлубијјəтдəн сонра өз мөвгəјини За-
гафгазијə өлкəлəриндə, о чүмлəдəн Күрчүстанда мəһкəмлəндирмəк үчүн
мүəјјəн тəдбирлəр кəрүрдү. Белə ки, 922/1516—927/1521-чи иллəр ара-
сында онун Күрчүстанə 3 јүрүшү олдуғу һалда (1516, 1517, 1521) Ф.
Кырзыоглу јалныз сон јүрүш бəрəдə мəлүмат вермишдир [27].

Китабда инандырычы олмајан мүддəалар да вардыр. Сəфəви дөв-
лəтинин рəсми дилинин фарс дили олдуғуну илдиз едəн Ф. Кырзыоглу
өз фикрини «Шаһ Исмајылдын дəрд оглундан үчүнүн (Тəһмасиб, Сам,
Бəһрам) вə беш гызындан икисини (Мəһинбану, Фирəнкиз)» адлары-
нын Фирдовсинин «Шаһнамə» əсəриндəн кəтүрүлмəси илə əсасландыр-
маға чалышыр [28]. Лəкин мəлүм олдуғына кəрə, Сəфəви дөвлəтинин һа-
кимијјəтдə олдуғу дөврдə, хүсусилə XVI əсрдə Азəрбајчан дили олдуғча
кениш јайылмышды [29]. Бир сыра сəфəви һəкмдарлары гоншу дөвлəт-
лəрин башчыларына Азəрбајчан дилиндə мəктублар кəндəрмилəр.
Бундан башга үмүмдүңјə шəһрəти газанмыш шаирлəримиз Шаһ Исма-
јыл Хəтəи вə Мəһəммəд Фүзули мəһз Азəрбајчан дилиндə өз кəзəл поє-
зијə нүмунəлəрини јаратмышлар.

«Османлыларын Гафгаз еллəрини фəтһ етмəси (1451—1590)» кита-
быны мүталиə едəркəн, мүəллифин башга өлкəлəрə вə халғларə мүнə-
сибəтинин сон дəрəчə нифрəтамиз олдуғу ачыг ајдын кəрүнүр. Мəсəлən,
бу китабда əһалиси мусəлман олмајан Күрчүстан вə Ермəнистан «бум»
[30], «күффар дијары» [31], əһалиси исə «күффари-никбəтфəрчам» [32]
адландырылыр. Ф. Кырзыоглу чох јердə Сəфəви һəкмдарларыны рəсми
«Сəфəви» титулу илə дејил, һеч бир əсас олмадан «Сəфили» [33], гызыл-
башлары исə «бəдфиал» [34], «гызылбашы-бəдмəаш» [35] кими тəһгира-
миз ифадəлəрлə дамғалајыр. Мүасир дөврлə тəдгигат əсəри јазан бир
тарихчинин орта əср феодал синфинин нүмəјəндəси олан вə һəмин сн-
фин мөвгəјини мұдафиə етмəк мəгсəдилə əсəрлəрини биртəрəфли мөв-
гедəн гəлəмə алан тарихчилəр кими һəрəкəт етмəси нə дəрəчə дүзкүн
бир һəрəкəт сајыла билəр?

Ф. Кырзыоглунун бу əсəрини мүталиə едəн заман бизи наразы са-
лан əн башлыча чəһəт османлы сұлтанларынын Гафгаз еллəрини фəтһ
етмəси илə əлагəдар оларəг, мүəллифин кечирдији «бөјүк ифтихар вə
гүрүр һисси» олмушдур. Башга-башга өлкəлəрə өз ишғалчылыг əлини
узатмаг, минлəрлə шəһəри, кəнди, гəсəбəни дағымаг, он минлəрлə ки-
шини, гадыны, ушагы гəтлə јетирмəк вə əсир етмəк кими бəднам əмəл
илə нечə фəхр етмəк олар? Ф. Кырзыоглунун өзү елə дəһшəтлї һалла-

ра анд онларла мисал кəтирмишдир. Һəмин мисалларын биринə нəзəр
салаг: 1554-чү илин шəбан ајынын 27-дə (ијулуи 17-дə) Нахчывана ки-
ры, шаһын оглуиун вə бəјлəрин гəраркаһ вə мақанларыны дағдыб јан-
дырмаға башладылар. Дөјүшчүлəр дə шəһəрин 4 тəрəфинə јолланараг,
4—5 күнлүк мəсəфəјə гəдəр олан бүтүн абад кəнд вə шəһəрлəри виран
гөјүб дағымдылар. Кəрнə ушаглар «кирифтари-бəнди зəнчир» олдулар.
Һəдд-һесəба кəлмəјəн əсир алынды. Гыз вə гадынлар да əлə кечди» [37].

Ф. Кырзыоглу китаб бөјү османлы фəтһлəриндəн бəлс етмəсинə бах-
мајараг, китабын ахырында да о мəсəлəлəрə гајыммыш, мұхтəлиф əср-
лəрдə Гафгаз өлкəлəриндə османлы гошунунун 16 фəтһи бəрəдə бир даһа
мəлүмат вермəклə, онлары бири-бир садаламмышдыр [38].

Китабын IV бөлмəсиндəки үнванлардан биринə нəзəр салмагла ос-
манлы императорлуғунуи нə кими мəгсəд күддүјү мəлүм олур. Үнван
белəдир: «Дүңјанын əн бөјүк императорлуғу олан Османлы дөвлəтинин
Хəзəр дəнизинə һаким олмаг истəји илə сəфили Ираны үзəринə сəфəр
һазырлыгы» [39]. Зəннимизчə, һəр шəј ајдындыр. Мүртəчə ишғалчылыг
сијасəти Ф. Кырзыоглунун өзүнүн тəбиринчə десəк, башга өлкəлəрə
«һаким олмаг истəји» һəр заман ислəнмəлидир. Тəссəф ки, «Осман-
лыларын Гафгаз еллəрини фəтһ етмəси (1451—1590)» адлы китаб мұ-
əјјəн елми əһəмијјəтинə бахмајараг Түркијəнин миллəтчи буржуа даи-
рəлəринин мəнафəјини мұдафиə етмəк бахымындан јазылмышдыр.

Дəббизјат вə шəрһлəр

1. Dr. Faruk Sümer. Kara Koyulular (Başlangıçtan Gihan-Şah'a kadar), I cilt, An-
kara, 1967.

2. İsmail Hakkı, Uzunarsili, Osmanlı tarihi, XVI yüzyıl ortalarından XVII yüzyıl
sonuna kadar, III, c., II kısım, Ankara, 1954.

3. T. Yılmaz Oztuna, Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi, İstanbul,
1963—1965.

4. Kültüğü Bekir, Osmanlı—İran siyasi münasebetleri, I, 1578—1590, İstanbul,
1962.

5. Dr. M. Fahrettin Kirzioğlu, Osmanlılar'ın Kafkaz-ellerini fethi (1451—1590),
Ankara, 1976 (Сопрадан: Ф. Кырзыоглу. Кəстəрилəн əсəри).

6. Ф. Кырзыоглу. Кəстəрилəн əсəри, с. 409—447.

7. Бу китабын мұəллифи Нишанчы Гараманлы Мəһəммəд паша 1467—1477-чи ил-
лəрдə «нишанчы» вəзифəсиндə ишлəмиш (нишанчы-али диваныи үзү олуб султан
фəрманларыны мөһүрлəјən шəхсə дејилмишдир. Бу һалда бах: А. Чемерзин. Турция,
ея могущество и распадение, том I, С. Петербург, 1878, с. 159), 1477—1481-чи иллəр-
дə Фатех Мəһəммəдин баш вəзирин олмуш, 1481-чи илдə II Султан Бајазиддин тахта
чыхмасы заманы баш верəн гаршылыгыда өлдүрүлмүшдүр.

О. əсəрини эрəб дилиндə јаздығындан, Ибраһим һəгги Конјалы ону түрк дилинə
чевириб өзүнүн тəртиб етдији «Османлы тарихлəри» китабына (I чилд, с. 343—362)
дахил етмишдир.

8. Мүəллифи, Нəшири Мəһəммəд Əфəнди (1520-чи илдə өлмүшдүр).

9. Дурсун бəјни јаздыгы бу əсəрдəки һадисəлəр 1444—1488-чи иллəрə анлдир.
Мүəллиф сарајда мүншин вə II Бајазид вахты дəфтəрлар вəзифəсиндə ишлəмишдир.

10. Мүəллифи Ашигпашазадə. Əсəр 1478-чи илдə битмишдир.

11. Мүəллифи бидлисли Молла Əмир Шүкри. Əсəрдə һадисəлəр 1491—1520-чи ил-
лəри əһтə едир.

12. Мүəллифи Чəлилболулу Мустафа Али Чəлəби. Шаир, мүншин, диван катиби,
дəфтəрдəр, бəјлəрбəји олмушдур. О. «Нүсрəтнамə»ни јазаркəн Сəрлар лəлə Мустафа
пашанын мүншини иди.

13. Мүəллифи Һүсəјн ибн Мəһəммəд. О. 1578-чи илдə османлыларын Чылдыр,
Тифлис, Картли вə Ширван фəтһлəрини кəрмүш вə һəмин һадисəлəри өз əсəриндə əкс
етдирмишдир. 1578-чи илдəн əввəl баш вермиш һадисəлəри исə əскəрлəрдəн вə башга
адамлардан ешитдији сəһбəтлəрə əсасланараг гəлəмə алмышдыр.

14. Мүəллифи Рəһимизадə Ибраһим. 1578-чи илдə Күтаһијјэдə, атасынын досту
Сəрлар Лəлə Мустафа паша тəрəфиндəн ордуја гəбул едилəрəк османлыларын
«Шəрг јүрүшү»ндə иштирак етмиш, 1579-чу илдə Гарсын с'мар олунмасыны кəрмүш

ва бүтүн бу һадисәләри гәләмә алмаг она тапшырылмышдыр. О, бир чавуш кими Дәр-бәнд—Гыпчаг—Кәфә јолу илә һәрәкәт едиб, Истанбулда көндәрилән рәсми мәктублары кәтирәрак османлы сарајына чатдырмышдыр.

15. Јенә онун. Китабдан мә'лум олур ки, И. Рәһмизадә вәзир Фәрһад пашаның икинчи дәфә сәрдәр тәјин едилмәси вахты онун һәрби јүрүшләриндә иштирак етмиш, Кәнчә фәтһини шәхсән көрмүшдүр.

16. Мүәллифи Сәләһикли Мустафа Әфәнди (1599-чу илә вәфат етмишдир). О, гошунда кәтиб вәзифәсини ифә едән вахт, III Султан Мурадын «Шәрг јүрүшү»ндә иштирак етмиш, 1578-чи илә баш верән Кәнчә фәтһини көрмүшдүр.

17. Мүәллифи Чәлиболулу Мустафа Али Чәләби.

18. Мүәллифи мә'лум дејил. Чалдыран дөјүшү заманы баш вермиш һадисәләри әкс етирән «рузнамә» олмушдур.

19. *Ф. Кырзыоглу*. Көстәрилән әсәри, с. 399—400.

20. Јенә орада, с. 100—101.

21. Јенә орада, с. 101.

22. Јенә орада, с. 243.

23. Јенә орада, с. 303—304

24. Јенә орада, с. 100.

25. *Октай Әфәндијев*. Азәрбајджанское государство Сефевидов. Баку. 1981, с. 74.

26. *Ф. Кырзыоглу*. Көстәрилән әсәри, с. 99.

27. Тарих-и Шаһ Исмәил-и Сәфәви. Лондон, Британија музеји, шифр 3248, вәрәг 271а—272а, 277а, 288б—289б; *Һәсән Румлу* «Әһсәнүлт тәварих». Барода 1931, с. 162

163, 167, 173.

О. Ә. Әфәндијев. Көстәрилән әсәри, с. 63.

28. *Ф. Кырзыоглу*. Көстәрилән әсәри, с. 124.

29. *О. Ә. Әфәндијев*. Көстәрилән әсәри, с. 285.

30. *Ф. Кырзыоглу*. Көстәрилән әсәри, с. 90.

31. Јенә орада.

32. Јенә орада.

33. Јенә орада, с. 100, 111, 113, 125...

34. Јенә орада, с. 9.

35. Јенә орада, с. 105.

36. Јенә орада, с. 382—389.

37. Јенә орада, с. 227.

38. Јенә орада, с. 382—389.

39. Јенә орада, с. 267.

НОВОЕ В БИБЛИОГРАФИИ

Сектор научной информации по общественным наукам АН Азербайджанской ССР начал большое и исключительно важное для науки дело — издание многотомной, ретроспективной библиографии общественных наук Советского Азербайджана, куда вошли публикации 1920—1980 гг.

Научная общественность республики уже давно ожидает выхода в свет подобного труда. Изданные в разное время отдельные библиографические указатели при всей их информационной ценности не могли удовлетворить потребность ученых в систематическом сводном указателе.

Значение этой обширной и трудоемкой работы не только в том, что она облегчает исследователю поиски материала. Концентрируя материал по целой отрасли обществоведения, каждый из томов библиографии информирует научного сотрудника о состоянии исследовательской работы в данной отрасли науки, о возможных «белых пятнах» и о наиболее перспективных направлениях работы. Следует также подчеркнуть, что предполагаемый к выходу труд дает возможность зримо представить достижения общественных наук Азербайджана за годы Советской власти, оценить тот гигантский путь, который прошла наука Азербайджана за относительно короткий исторический срок.

Именно так следует подходить к первой книге этого многотомного труда, которая охватывает исследования азербайджанских ученых по востоковедению (составитель ст. науч. сотр. ЦНИОН АН Азерб. ССР, С. К. Мамедова). Она включает в себя почти всю богатую востоковедческую литературу, изданную в Азербайджане за шестидесятилетний советский период на азербайджанском и русском языках.

Без преувеличения можно сказать, что эта работа является своеобразным обобщением достижений ученых Советского Азербайджана в области изучения как стран Ближнего Востока, так и связей Азербайджана с этими странами. Она позволяет проследить историю возникновения, формирования азербайджанского востоковедения как само-

стоятельной науки и определить перспективы ее дальнейшего развития.

Привлекает внимание прежде всего обдуманная и удачная структура библиографического указателя, снабженного содержательным «Предисловием» (с. 5—12 на азерб. яз.; с. 13—19 на русск. яз.), которое подготовлено акад. АН АзССР З. М. Буннятовым (он же редактор; ответственный за выпуск Б. Л. Трепетин).

Далее следует хронологически расположенный «Список трудов акад. АН АзССР Зии Мусаевича Буннятова» (с. 21—26), охватывающий 83 основные работы только по азербайджанскому востоковедению, опубликованные на азербайджанском, русском, турецком, арабском, французском языках. Вызывает сожаление, что это не полный перечень его публикаций, поскольку в списке не отражена редакторская деятельность ученого, крупного востоковеда-историка.

Особо следует остановиться на основной части указателя (с. 27—381 — всего 3909 названий), большая половина которой (с. 27—316 — № 27—3193) объединяет в соответствующие крупные разделы литературу по истории (с. 27—69 лит. на азерб. яз.; с. 70—107 — на русск. яз.), философии (с. 109—123 лит. на азерб. яз.; с. 124—137 — на русск. яз.), праву (с. 139—142 лит. на азерб. яз.; с. 143—146 — на русск. яз.), экономике, торговле, финансам (с. 147—156 лит. на азерб. яз.; с. 157—170 — на русск. яз.), литературоведению (с. 171—218 лит. на азерб. яз.; с. 219 — 237 — на русск. яз.), языкознанию (с. 239—268 лит. на азерб. яз.; с. 269—289 — на русск. яз.), искусству, архитектуре (с. 291—298 лит. на азерб. яз.; с. 299—303 — на русск. яз.), науке, культуре, просвещению, печати (с. 305—311 лит. на азерб. яз.; с. 312—316 — на русск. яз.) арабских стран, Ирана, Турции и других стран.

Все эти разделы имеют подразделы, в которые вошла литература по отдельным странам Востока.

Вторая половина основной части указателя под названием «Азербайджан и страны Востока» (с. 317 — 381 — № 3194—3909) включает в себя литературу, систематизированную по разделам:

«Общие работы» (с. 317—330 лит. на азерб. яз.; с. 356—367 — на русск. яз.), «Азербайджан и арабские страны» (с. 330—335 лит. на азерб. яз.; с. 367—370 — на русск. яз.), «Азербайджан и Иран» (с. 335—346 лит. на азерб. яз.; с. 370—376 — на русск. яз.), «Азербайджан и Турция» (с. 346—350 лит. на азерб. яз.; с. 377—379 — на русск. яз.), «Азербайджан и другие страны» (с. 350—355 лит. на азерб. яз.; с. 379—381 — на русск. яз.).

В соответствующих подразделах размещены источники по историческим, философским, экономическим, литературным, языковым, культурным и другим связям Азербайджана с названными странами.

Отдельно, что весьма удобно для читателя, выделяются подразделы: «Источниковедение», «Историография», «Ислам», «Курдская литература», «Библиотечковедение», «Библиография», «Рецензии», «Personolice». В самостоятельных подразделах размещены авторефераты докторских и кандидатских диссертаций.

В основу такой доступной систематизации библиографического материала положена общепринятая традиционная классификация общественных наук с учетом не только специфики востоковедческих исследований, но и объема публикаций.

Все источники в разделах и подразделах расположены в алфавитном порядке азербайджанского и русского языков, независимо от видов публикаций, а библиографические описания приведены в соответствии с установленным ГОСТом.

Описание источников на азербайджанском языке сопровождается переводом заглавия на русский язык, что поможет разобраться в содержании работ тем, кто не владеет азербайджанским языком.

Известно, что в ходе работы над всякой библиографией возможен пропуск некоторых источников. И в этой библиографии при составлении имели место пропуски, которые включены в «Дополнительный перечень работ азербайджанских востоковедов, не вошедших в соответствующие разделы данного указателя» (с. 383—390) (всего 118 источников, опубликованных на русск. яз.).

Библиография удобна для пользования, поскольку имеет и тщательно построенный «Указатель авторов, состави-

телей, редакторов, рецензентов и работ, описанных по заглавию» (с. 391—404 для лит. на азерб. яз.; с. 405—419 — на русск. яз.).

Библиография привлекает внимание и тем, что она охватывает как научную литературу советского периода истории азербайджанского востоковедения, так и научно-популярную выборочно-учебную, справочную и методическую литературу, характерную для того или иного этапа развития данной науки, изданную в Азербайджане за годы Советской власти. Она включает в себя также работы азербайджанских востоковедов, опубликованные за пределами республики (всего 4110 источников).

Не вошла в библиографию литература, касающаяся непосредственно Азербайджана, его истории, археологии, этнографии, общественно-политической мысли, экономики, искусства, литературы, языка, поскольку она размещается в соответствующих томах данного издания.

Библиография, как справедливо отмечается в ее «Предисловии», безусловно, «...позволяет получить представление не только об изданиях, сохранивших научную ценность, но и проследить историю развития востоковедения за годы Советской власти в республике, помочь ученым и специалистам ориентироваться в литературе различных направлений, школ и концепций, существовавших в азербайджанском востоковедении на разных этапах его развития» (стр. 19).

Наряду с явными достоинствами в указателе встречаются отдельные досадные ошибки, чаще всего технического порядка. В частности, встречается искаженный русский перевод заглавий некоторых работ на азербайджанском языке.

Не всегда раскрывается содержание сборников, в которые вошли различные по тематике статьи и тезисы.

Несмотря на эти незначительные упущения, рецензируемая библиография станет настольным пособием востоковедов не только в Азербайджане, но и за его пределами. Она, несомненно, будет служить авторитетным справочником и для всех тех, кто интересуется азербайджанским востоковедением.

Доктор филологических наук
Ш. М. СААДИЕВ

МУНДӘРИЧАТ

Т. А. Мусажева. Азербайджанда колхозларын тәшкилат-тәсәввүфат вә сийаси чәһәтдән мөһкәмләnmәси јолунда мүнһүм мәрһәлә (Азербайжан зәрбәчи колхозчуларынн биринчи топланышынын тарихинә даир)	3
Т. Б. Гаффаров. Јеткин соснализм шәрәтиндә Азербайжан кәндиндә мәдәни-мәариф иши (1960—1980-чи илләр)	10
Ә. Г. Гасымов. Јеткин соснализм дөврүндә Нахчыван МССР зәһмәткеш-ләрини мәдди рифаһынн даһа да јажшылашмасы (1971—1980-чи илләр)	18
Н. М. Мәммәдов, Н. К. Шенкеліја. XVIII јүзиллин 20—30-чу илләриндә Азербайжанда османлы ордусунун малијјә тәминатына даир сәһәлләр	25
Мүнһәммәд Әли һүсәји Баб-әл-Мәндәб боғазы империалист-ләрини планнда	33
Ј. К. Мәсимов. Түркіјә мұәллимләри һәмкарлар иттифағынын антимпериалист мұбаризәдә иштиракы (1965—1971-чи илләр)	37
Т. Т. Вәлијев. XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә Азербайжанда дәм-ир јолу чәкилиши тарихиндән	46
М. И. Јунисова. XVIII әсрин 30—40-чы илләриндә Ичкиләрәнин Хәзәр дәннәи әтрафинда иттисәди-тичарәт експансијасы	53
Г. М. Сејидова. Азербайжан XVI әсрин сонундакы архив сәһәлләриндә (МДГАА 77-чи фондунун материаллары әсасында)	60
Әбүлфәз Рәһимов. Әбди бәјин «Тәкмиләтүл-әхбар» әсәрини тамамлаша тарихи вә јазылдығы јер һағында	66
Г. Ч. Чәбијев. Азербайжанын XIV—XVII әсрләрә анд ширли сахсы мәмләкәтинн бәјин сәһијјәви хусусијјәтләри	77
Н. М. Гулијева. Баки шәһәри истеһсалат мәшәтинин бәјин мәсәләләри (Л. Шмидт адына мәшһингајурма заводунун материаллары әсасында)	88
Н. И. Нәсәнов. Милли мәсәлә һағында марксизм-ленинизм тәлиминин бәлисијәк ијмәтчиләр тәрәфиндән мұдафиәси вә тәблиғи (1917—1920-чи илләр)	95
А. Т. Мәликов. Опера естетикасында сәнәт нөвләрини синтези проблем-ләри	101
Р. Н. Сәмәдов. Соснализм чәмијјәтиндә кәңчләрин соснал фәаллығынын мәһијјәти	109
Ш. С. Әлијев. Тәк-тәк өрәнмәдән комплекс тәдғигат-елми биліјин ичкинафынын характерик хусусијјәтидир	116
Ф. М. Чавадов. Чинајәтин төвәсфи вә чәзанын фәрдиләшмәсиндә ағырлашдырычы һалларын әһәмијјәти	122
О. Ә. Әфәндијев, Ш. Ф. Фәрзәлијев. Фәхрәддин Кырзыоглунун «Османлыларын Гағгаз елләрини фәтһ етмәси (1451—1590)» китабы һағында бәјин гејдләр	127

Тәғид вә библиографија

Ш. М. Саадјев. Библиографијада јенилик	133
--	-----